

**МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ
ПРАВА ЛЮДИНИ
НА ЗДОРОВ'Я ТА
БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ**

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ
ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗДОРОВ'Я ТА
БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Київ
2023

УДК 341.231.14:[608.32:502/504]
М581

Рецензенти:

Андрейченко Світлана Сергіївна, д.ю.н., проф., завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжнародного гуманітарного університету;

Петров Роман Арестович, д.ю.н., проф., завідувач кафедри міжнародного та європейського права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Фалалєєва Людмила Григорівна, д.ю.н., доцент, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України.

М581 Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. М.О. Медведєвої. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2023. 260 с.

ISBN 978-966-2622-52-2

Монографія присвячена дослідженню окремих актуальних питань, пов'язаних із міжнародним захистом права людини на здоров'я та безпечне довкілля. Автори проаналізували парадигму глобальної екологічної політики у міжнародно-правовому дискурсі, доктрину «*responsibility to protect*» в контексті зобов'язання захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля, міжнародно-правовий механізм забезпечення права на здоров'я дітей в умовах екологічних викликів, механізм міжнародно-правового захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, співвідношення біоетики, національної безпеки та міжнародного права прав людини в контексті поширення коронавірусної хвороби, міжнародно-правові механізми захисту прав «екологічних біженців», а також інтегрований підхід до регулювання промислового забруднення в контексті євроінтеграційних зобов'язань України.

Монографія призначена для здобувачів вищої освіти, викладачів, науковців та практиків, а також усіх тих, хто цікавиться проблематикою міжнародного права захисту прав людини, охорони довкілля й охорони здоров'я.

УДК 341.231.14:[608.32:502/504]

ISBN 978-966-2622-52-2

©Авт. кол., 2023

©Видавничий дім «Вініченко», 2023

ЗМІСТ

Вступ (<i>М.О. Медведєва</i>)	5
Камінська Н.В. Парадигма глобальної екологічної політики у міжнародно-правовому дискурсі	9
Дешко Л.М. Доктрина responsibility to protect: зобов'язання захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля	28
Сироїд Т.Л. Міжнародно-правовий механізм забезпечення права на здоров'я дітей в умовах екологічних викликів	55
Медведєва М.О., Короткий Т.Р. Міжнародно-правовий захист довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом	86
Тимченко Л.Д., Кононенко В.П., Новікова Л.В. Поширення коронавірусної хвороби як загроза національній безпеці: деякі питання біоетики та прав людини	141
Невара Л.М., Вовченко О.В. Міжнародно-правові механізми захисту прав «екологічних біженців»	159
Алексєєва Є.А., Вихрист С.М., Скрильніков Д.В., Сушко С.Б. Інтегрований підхід до регулювання промислового забруднення в контексті євроінтеграційних зобов'язань України	196
Список літератури	222
Summary	250

CONTENTS

Introduction	5
Kaminska N.V. The paradigm of global environmental policy in international legal discourse	9
Deshko L.M. The doctrine ‘responsibility to protect’: the obligation to protect the population from crimes against humanity in the field of health and the environment	28
Syroid T.L. International legal mechanism for ensuring the children's right to health in the face of environmental challenges	55
Medvedieva M.O., Korotkyi T.R. International legal protection of the environment in relation to armed conflict	86
Tymchenko L.D., Kononenko V.P., Novikova L.V. The spread of coronavirus as a threat to national security: some issues of bioethics and human rights	141
Nevara L.M., Vovchenko O.V. International legal mechanisms for the protection of the rights of ‘environmental refugees’	159
Aleksyeyeva Ye.A., Vykhryst S.M., Skrylnikov D.V., Sushko S.B. Integrated approach to the regulation of industrial pollution in the context of EU integration obligations of Ukraine	196
Bibliography	222
Summary	250

ВСТУП

Монографія, яка пропонується читачу для ознайомлення, в більшій своїй частині була підготовлена ще до широкомасштабного вторгнення росії в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року. Її публікація планувалась з метою відобразити і проаналізувати сучасні виклики міжнародному порядку, які пов'язані з реалізацією права людини на здоров'я та безпечне довкілля. Остаточний варіант роботи був переданий у типографію ще в березні 2022 року, проте через низку технічних об'єктивних причин вона вийде друком лише влітку 2023 року. Водночас вважаємо, що питання, порушені в цій роботі, не втратили своєї нагальності, а, навпаки, актуалізувалися у зв'язку з війною.

Пандемія, спричинена розповсюдженням коронавірусу, а також погіршення стану навколишнього середовища, спричинене не в останню чергу наслідками зміни клімату, поставили перед міжнародним правом низку запитань, відповіді на які інколи надто складно віднайти. З одного боку, стрімкий науково-технічний прогрес сприяє задоволенню основних потреб сучасної людини, але, з іншого боку, він також робить внесок у виснаження й хижацьке використання природних ресурсів, забруднення всіх середовищ існування, появу нових захворювань людини, незворотних змін в її психіці та тілі. Політики, експерти, науковці часто нехтують ґрунтовним дослідженням можливих ризиків і потенційних небезпек та принципами попередження й перестороги, перш ніж дозволяти технологію, діяльність чи продукт для впровадження у повсякденному житті, забуваючи, що інколи краще ввести заборону, аніж потім шукати правових та неправових засобів подолання серйозної, широкомасштабної, довгострокової шкоди для життя і здоров'я людини або навколишнього середовища.

Про виклики COVID-19 для міжнародного порядку та міжнародного права вітчизняні дослідники говорили немало. Серед ключових проблем виділяють такі, як вплив глобалізації на міжнародне право, відповідальність держав та міжнародних організацій

за розповсюдження інфекційних захворювань, обмеження прав людини та відступ від зобов'язань за міжнародними договорами з прав людини у зв'язку з пандемією, примусове ліцензування медичних препаратів у контексті розробки вакцин проти коронавірусу, захист уразливих груп тощо.

Вітчизняні науковці також активно обговорюють виклики, які ставить перед міжнародним правом агресія росії проти України, зокрема ті, що стосуються впливу наслідків окупації Криму та активних воєнних дій на всій території нашої держави для навколишнього середовища. Автори цієї монографії активно залучаються до наукових дискусій та практичної роботи в контексті розробки механізмів із відшкодування екологічних збитків, спричинених країною-агресором, а також притягнення до кримінальної відповідальності за скоєні екологічні злочини. При цьому навіть в умовах війни Україна має пам'ятати про виконання своїх міжнародних зобов'язань з охорони довкілля, зокрема згідно з Угодою про асоціацію з Європейським Союзом, чим на високому професійному рівні також займаються окремі автори монографії.

В цій колективній роботі зібрано доробки вітчизняних науковців і практиків, які проаналізували актуальні питання, пов'язані з міжнародним захистом прав людини на здоров'я та безпечне довкілля. В ній представлені загальні дослідження парадигми глобальної екологічної політики у міжнародно-правовому дискурсі, доктрини *responsibility to protect* відносно зобов'язання захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля, міжнародно-правового механізму забезпечення права на здоров'я дітей в умовах екологічних викликів. Крім того, вивчаються більш спеціальні теми, такі як міжнародно-правовий захист довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, питання біоетики, прав людини та національної безпеки в контексті поширення коронавірусної хвороби, міжнародно-правові механізми захисту прав екологічних біженців, впровадження інтегрованого підходу до регулювання промислового забруднення в Україні відповідно до вимог права Європейського Союзу.

Широкомасштабне збройне вторгнення росії на територію нашої суверенної держави в лютому 2022 року ознаменувало низку інших викликів для сфери охорони здоров'я та екології в міжна-

родно-правовому дискурсі, що виявились за перші місяці війни. Так, міжнародне співтовариство зіткнулося з абсолютно новою загрозою державного ядерного тероризму та неспроможністю відповідних міжнародних органів запропонувати ефективне вирішення цієї проблеми з метою попередження незворотної шкоди життю людей та довкіллю.

Україна намагається ізолювати росію, зокрема шляхом припинення її участі в міжнародних екологічних угодах, однак варто пам'ятати, що деякі підстави припинення договору, передбачені Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, є небажаним та неефективним інструментом у міжнародному праві навколишнього середовища. Натомість можемо прогнозувати зростання ролі неконфронтаційних механізмів з питань дотримання, створених у рамках таких угод, відносно невиконання росією її зобов'язань з охорони довкілля під час війни.

Міжнародне гуманітарне і кримінальне право традиційно містять досить високі порогові рівні для притягнення до відповідальності держав чи індивідів за екологічні злочини та екологічну шкоду, скоєну під час збройного конфлікту, а міжнародної судової практики замало, щоб Україна могла нею скористатися в обґрунтування своїх позовних вимог до росії. Разом з тим вітчизняні фахівці активно вивчають цю практику та покладають надію на нові прогресивні документи Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Комісії міжнародного права ООН, Міжнародного кримінального суду, а також рішення Міжнародного Суду ООН у справах про відповідальність держав за екологічну шкоду, спричинену під час окупації територій інших держав.

Крім того, світ став свідком грубого порушення норм права збройних конфліктів у частині захисту медичних об'єктів та персоналу: досить лише згадати кадри зі зруйнованого пологового будинку Маріуполя. У зв'язку з цим знову актуалізувалося питання про необхідність надання лікарням абсолютного імунітету під час війни. Можемо стверджувати, що тематика міжнародно-правового регулювання надання та отримання медичної допомоги під час збройних конфліктів і забезпечення права людини на здоров'я в умовах війни стала однією з центральних в наукових та практичних колах.

Міжнародне право є і має бути людиноцентричним в усіх сферах співробітництва його суб'єктів. Особливо це твердження актуальне відносно екології та медицини, які спрямовані на забезпечення сприятливих умов життя людини. Для цього держави повинні належним чином реалізувати свої зобов'язання «належної обачності» (англ. – *due diligence*) в галузі міжнародного екологічного, гуманітарного, кримінального, медичного права, права прав людини тощо. Проте не варто забувати і про обов'язки кожного з нас перед суспільством, державою, міжнародною спільнотою і перед природою. Надмірне споживання сучасною людиною різноманітних товарів і послуг є коренем багатьох викликів сьогодення. Воно є причиною незадовільного стану здоров'я людей, виснаження природних ресурсів, забруднення довкілля. Воно ж стимулює корупцію, яка в Україні призвела до багатьох проблем, зокрема занепаду системи охорони здоров'я, екологічної деградації і значною мірою – до агресії з боку росії. На наше переконання, подолати існуючі виклики, які проаналізовані в цій монографії, стане реально можливим після докорінних змін у свідомості більшості населення нашої держави та всієї планети Земля, яка є нашим спільним домом.

Медведєва Марина Олександрівна,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
НН Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Камінська Наталія Василівна,
*доктор юридичних наук, професор, головний науковий
консультант Дослідницької служби Верховної Ради України,
професор кафедри міжнародного права та порівняльного
правознавства Національного авіаційного університету*

Остудімов Богдан Анатолійович,
*головний спеціаліст відділу підготовки викладачів (тренерів)
Національної школи суддів, аспірант кафедри конституційного
права та прав людини Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ, Україна*

ПАРАДИГМА ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

З-поміж глобальних проблем світового співтовариства у III тисячолітті можна виокремити проблеми охорони навколишнього природного середовища, охорони здоров'я, забезпечення миру, безпеки і т.д. Вони актуальні однаковою мірою для окремих держав, певних регіонів, міжнародних організацій та інших утворень, що зумовило їх занепокоєння станом сучасного довкілля, очевидними та потенційними наслідками його забруднення, катастрофами планетарного масштабу, впливом збройних конфліктів та нищівним руйнування складових різноманітних типів екосистем тощо. Активізація протягом тривалого часу діяльності людини, спільнот, компаній, держав задля досягнення прогресу у різних сферах, зокрема науково-технічного й інформаційно-технологічного, призвела до порушення природної рівноваги у багатьох кутках планети, суттєвого руйнування ґрунтів, водних та інших природних ресурсів, лісів, флори і фауни, копалин, зміни клімату.

Систематичне забруднення навколишнього середовища зумовило і зумовлюватиме відповідні негативні наслідки як у межах державних територій, так і територій зі змішаними правовими режимами, міжнародних територій загального користування. Тобто закономірним є звернення уваги наукової спільноти, державних і громадських діячів, міжнародних експертів та всього людства на

реальні та потенційні збитки, що загрожують життю і здоров'ю, національній і міжнародній безпеці, правовому порядку фактично на всіх рівнях. Деякі науковці наголошують на тому, що ми – на межі глобальної екологічної кризи, все більше визнається реальна можливість небезпеки екологічної катастрофи. Тому одним із першочергових завдань глобального характеру перед людством постало раціональне використання і відтворення природних ресурсів, збереження навколишнього природного середовища для наступних поколінь.

З огляду на це, фактично із середини минулого століття окремі держави та світове співтовариство докладають значних зусиль для вирішення вищезгаданих проблем, міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища як на універсальному, так і на регіональному, транскордонному рівнях. Суттєва роль при цьому відводиться, безумовно, міжнародній правотворчій діяльності міжнародних організацій.

Як зазначає А.В. Войціховський, сутність міжнародно-правової охорони навколишнього середовища зводиться до здійснення суб'єктами міжнародного права спільних заходів на основі підписаних і ратифікованих актів міжнародного права, що відображають сукупність прав та обов'язків, а також ступінь відповідальності кожного з учасників договору. Така діяльність суб'єктів здійснюється на глобальному (всесвітньому), регіональному (європейському, панамериканському, тихоокеанському тощо) та локальному (придунайському, карпатському, азово-чорноморському) рівнях¹.

Треба погодитись, що зміст міжнародно-правової охорони навколишнього середовища становлять такі основні напрями діяльності:

- обмеження шкідливих впливів на навколишнє середовище;
- встановлення раціонального та екологічно доцільного режиму використання природних ресурсів;
- міжнародна охорона природних пам'ятників та резервацій;
- регулювання науково-технічного співробітництва держав, міжнародних організацій у галузі охорони навколишнього середовища тощо.

Дослідники підкреслюють, що найбільш важливою ознакою сучасності є взаємозв'язок екології та політики, який визначив об'єк-

¹ Войціховський А.В. Міжнародне право : підручник. Харків, 2020. С. 419.

тивність таких понять, як політизація екології та екологізація політики, що мають глобальну форму прояву. Екологічні проблеми стали об'єктом дослідження багатьох суспільних наук у 60-70 р. ХХ ст. У цей час у США з'явилась категорія «екологічна політика». Уперше її запровадив у науковий обіг американський політолог Лінтон К. Колдуелл, який є одним із авторів першого «Національного закону про екологічну політику». З того часу досліджувана категорія значно еволюціонувала як за змістом, так і за формою, різноманітними є підходи до трактування екологічної політики.

Видається, що основоположною фундаментальною категорією у даному контексті є власне «політика», яка потребує розкриття сучасних уявлень та відомих змістовних її трактувань, можливо, окремого дослідження. Узагальнюючи різні теоретичні підходи, учені стверджують, що політика – це система відносин між відповідальними та зацікавленими сторонами з приводу вирішення пріоритетних завдань у відповідній сфері суспільного життя – політичній, економічній, екологічній, науковій, техніко-технологічній, оборонній, культурній, соціальній та будь-який іншій, яка формується у належній суб'єктно-об'єктній системі та має за мету зміну існуючого становища². У філософських, політологічних, юридичних, тлумачних та інших словниках, енциклопедичних виданнях «політика» вживається в різних значеннях. Зокрема, у найширшому з них – це сфера суспільної діяльності й напрям діяльності або засади, на яких ця діяльність здійснюється. Також це визначена частина, програма або напрям такої діяльності, сукупність засобів (інструментів) та методів для реалізації певних стратегічних інтересів задля досягнення визначених (суб'єктом політичного процесу) цілей у певному соціальному середовищі³. Політикою

² Купінець Л.Є. Політика міжнародного екологічного співробітництва: системне визначення та реалізація. *Ефективна економіка*. 2016. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5210>.

³ Harold Lasswell. *Politics: Who Gets What, When, How*, 1936; Субботін А. Політика. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.; Левенець Ю. Політика. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парлам. вид-во, 2011. С. 567; Лісовий В. Політика. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 494.*

позначають процес прийняття рішень, а також поведінку в суспільно-державних установах. Вона є управлінською діяльністю стратегічного рівня щодо внутрішніх та зовнішніх правових стосунків і взаємодій. Це такі інструменти і методи, як дипломатія, торгівля, міграційна політика, співпраця в глобальних екологічних проєктах та міжнародна співпраця, наукові та освітні проєкти, силова (військова) конкуренція і політичні, економічні та військові союзи тощо.

При розкритті такого явища, як «екологічна політика», потрібно виокремити визначення, за яким екологічна політика становить діяльність у сфері охорони та оздоровлення природи, оптимального використання та відновлення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки для людей, встановлення гармонійних взаємовідносин між людиною і природою. Крім цього, спостерігається й відмінне визначення: екологічна політика – система заходів на міжнародному і національному рівнях, спрямована на реалізацію стратегії сталого екологічно безпечного соціально-економічного розвитку суспільства. Найбільш узагальненим є розуміння екологічної політики як діяльності, спрямованої на захист навколишнього середовища, раціональне, бережливе використання різноманітних природних ресурсів тощо.

Загострення екологічних проблем у світі обумовило необхідність формування міжнародного вектора екологічної політики як вищого рівня її системної побудови в кожній країні, чіткої спадкоємності в ієрархічній побудові її реалізації, формування екологічно усвідомленого управління, запровадження дієвих механізмів, що відповідають цілям та завданням міжнародного співробітництва в сфері охорони довкілля⁴.

Як зауважує Л. Кремер, більш ніж тридцять років нормотворчої та правореалізаційної діяльності надають безцінний досвід розв'язання значної кількості правових завдань, що виникають на національному рівні та в процесі міжнародного співробітництва⁵.

⁴ Морозова В.Н. Мировая экологическая политика и международное экологическое сотрудничество. Ворон., 2007. 126 с.

⁵ Кремер Л., Винтер Г. Экологическое право Европейского Совета. Предисловие / отв. ред. О.Д. Дубовик. Москва : Издательский Дом «Городец», 2007. 67 с.

Відомими є низка класифікацій екологічної політики. Так, залежно від рівня реалізації екологічної політики виділяють різні її типи або види. Наприклад, найбільш поширеним є підхід, за яким виокремлюють:

- глобальну або міжнародну екологічну політику;
- державну екологічну політику;
- регіональну екологічну політику;
- місцеву і локальну екологічну політику.

Характеристика першого з наведених видів, а саме глобальної екологічної політики, охоплює здійснення численних міжнародних інструментів, заходів. Йдеться про організацію та проведення міжнародних конференцій і нарад, симпозіумів, створення і забезпечення функціонування міжнародних екологічних організацій, розробку та підписання міжнародних договорів, які спрямовані на соціально-економічний розвиток з урахуванням наявних природних ресурсів, пошук і налагодження ефективних форм співпраці у напрямі збереження та захисту навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів. У літературі підкреслюють, що в даному виді суб'єктами екологічної політики виступають держави і найбільші міжнародні організації.

Глобальна (міжнародна) екологічна політика базується на ключових засадах або принципах, зокрема, принципі «забруднювач платить» (цей принцип стимулює зменшення і попередження забруднень навколишнього середовища, включаючи у вартість вироблених товарів екологічні витрати); принципі альтернативних витрат (даний принцип полягає у тому, що прибуток, отриманий у результаті використання природних ресурсів, повинен перевищувати розмір альтернативних витрат); принципі довгострокової перспективи (заснований на тому факті, що більша частина наслідків забруднень навколишнього середовища проявляється не одразу, а протягом тривалого періоду часу); принципі взаємозалежності (оскільки екологічна система складається з численних підсистем, тому необхідно враховувати можливість переміщення забруднення між ними).

Державна екологічна політика становить комплекс політичних, економічних, юридичних та інших заходів, до яких держави вдаються з метою управління екологічною ситуацією і забезпечен-

ня оптимального використання природних ресурсів на території держави. Суб'єктами державної екологічної політики виступають держави в особі органів державної влади, різноманітні соціальні інституції, зокрема, політичні партії, громадські організації тощо.

На офіційному сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України викладено таке визначення: «Державна екологічна політика – це діяльність державних органів, спрямована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Екологічну політику також можуть мати окремі підприємства чи організації»⁶.

На наше переконання, таке визначення є доволі обмеженим або вузьким, адже ним не охоплюються інші суб'єкти, окрім державних органів, у контексті формування, реалізації та контролю за реалізацією екологічної політики. Навряд чи варто її окреслювати лише вищезгаданою предметно-функціональною спрямованістю.

Закономірним у даному контексті є закріплення у Конституції України обов'язку держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу⁷. Належне і своєчасне вирішення цих проблем можливе лише спільними зусиллями держав і світової спільноти за допомогою розробки та прийняття відповідних міжнародно-правових актів, що забезпечить регламентацію і реалізацію глобальної екологічної політики, забезпечення міжнародної екологічної безпеки і рівноваги, захист екологічних прав людини тощо.

Пріоритети екологічної політики визначені у Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII від 28 лютого 2019 року. Якісно новими можна назвати підходи, використані законодавцем при прийнятті даної стратегії. Зокрема, йдеться про те, що метою державної екологічної політики є досягнення добро-

⁶ Національна екологічна політика. URL: <https://mepr.gov.ua/timeline/Nacionalna-ekologichna-politika.html>.

⁷ Конституція України від 28.06.1996 р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

го стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем. Основними засадами цього виду екологічної політики визначено:

- збереження такого стану кліматичної системи, який унеможливить підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей і навколишнього природного середовища;

- досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку (ЦСР), які були затверджені на Саміті ООН зі сталого розвитку 2015 р.;

- сприяння збалансованому (сталому) розвитку шляхом досягнення збалансованості складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), орієнтування на пріоритети збалансованого (сталого) розвитку;

- інтегрування екологічних вимог під час розроблення і затвердження документів державного планування, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку та у процесі прийняття рішень про провадження планованої діяльності об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля;

- міжсекторальне партнерство та залучення заінтересованих сторін;

- запобігання виникненню надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, що передбачає аналіз та прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, а також комплексного моніторингу стану навколишнього природного середовища;

- забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження;

- забезпечення невідворотності відповідальності за порушення природоохоронного законодавства;

- застосування принципів перестороги, превентивності (запобігання), пріоритетності усунення джерел шкоди довкіллю, «забруднювач платить»;

- відповідальність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за доступність, своєчасність і достовірність екологічної інформації;

- стимулювання державою вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють скорочення викидів парникових газів, зниження показників енерго- та ресурсоемності, модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, у тому числі вдосконалення системи екологічного податку за забруднення довкілля та платежів за використання природних ресурсів;

- упровадження новітніх засобів і форм комунікацій та ефективної інформаційної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища⁸.

Як бачимо, з-поміж визначених основних засад державної екологічної політики є низка тих, що тісно переплітаються з відповідними засадами міжнародної або глобальної екологічної політики. Це демонструє взаємозв'язок і взаємодію даних видів екологічної політики, налагодженість механізмів реалізації існуючих міжнародно-правових стандартів в екологічній сфері, співпраці держави з існуючими міжнародними екологічними організаціями. Це підтверджується і у законодавчо регламентованих принципах державної екологічної політики, серед яких є принципи міжнародної співпраці та євроінтеграції, дотримання екологічних прав громадян; запобігання екологічній шкоді і т.д.

У згаданому Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» визначено п'ять стратегічних цілей, на досягнення яких спрямована державна екологічна політика та їх відповідні завдання. Наприклад, у межах цілі «Удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління» передбачено виконання таких завдань: упровадження принципів належного екологічного врядування, підтримка постійного діалогу з заінтересованими сторонами щодо підготовки та прийняття стратегічних рішень;

⁸ Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII від 28 лютого 2019 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 16, ст. 70. Офіційний сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.

розвиток і вдосконалення природоохоронного законодавства та підвищення рівня його дотримання, включаючи наближення законодавства України до права (*acquis*) Європейського Союзу; посилення відповідальності за шкоду, заподіяну довкіллю, відповідно до міжнародних зобов'язань України і т.д.⁹

Поряд із міжнародною та державною екологічною політикою, згадаємо і ще два види, а саме регіональну екологічну політику та місцеву або локальну екологічну політику. Їх особливості зумовлені політикою держави стосовно визначених на конституційно-правовому рівні регіонів, насамперед областей, а також районів, міст, селищ, сіл, здійсненням екологічної функції держави на їх рівні, за участю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, відповідних громадських організацій, підприємств та установ в екологічній сфері.

Потрібно зауважити, що Закон України «Про транскордонне співробітництво» № 1861-IV від 24 червня 2004 р. розширив повноваження, зокрема в екологічних та інших відносинах територіальних громад, їх представницьких органів та їх об'єднання, місцевих органів виконавчої влади України, що взаємодіють з територіальними громадами та відповідними органами влади сусідніх держав у межах своєї компетенції, встановленої чинним законодавством України та угодами про транскордонне співробітництво.¹⁰

Таким чином, екологічна політика як комплексна категорія становить діяльність, спрямовану на охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів. Глобальна або міжнародна екологічна політика передбачає розвиток різноманітних форм співробітництва суб'єктів міжнародного права в екологічній сфері. У міжнародно-правовій доктрині цій проблематиці, на жаль, не приділяється належної уваги. Водночас частіше сучасні вітчизняні дослідники – юристи, політологи, еко-

⁹ Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII від 28 лютого 2019 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 16, ст. 70. Офіційний сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.

¹⁰ Закон України «Про транскордонне співробітництво» № 1861-IV від 24 червня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 45, ст. 499. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text>.

логи, економісти, демографи звертаються до вивчення багатьох аспектів екологічної політики, її реалізації на різних рівнях. Вони переважно роблять акцент на потребі досягнення основної мети і завдань екологічної політики: збереження і підтримання природних систем, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання ресурсів, попередження забруднення навколишнього середовища, покращення якості життя населення і демографічної ситуації тощо.

Ці питання є актуальними не лише на внутрішньодержавному рівні, а й на міжнародному, транскордонному, наднаціональному рівнях. Глобалізація проблем, пов'язаних із довкіллям, звісно, вимагає інтенсифікації співробітництва між державами в даному питанні, включаючи й шляхом розширення міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища, забезпечення міжнародної екологічної безпеки, відновлення екологічної рівноваги.

Не можна не погодитись з позиціями вітчизняних учених, зокрема В. Лозо та Р. Єделева, що найбільш інтенсивно національне і міжнародно-правове регулювання охорони навколишнього середовища здійснюється на європейському континенті, а особливо успішним вирішення екологічних проблем стало в умовах європейської інтеграції, яка забезпечила стабільність, мир та економічне процвітання протягом останніх років країн регіону¹¹.

На думку В. Качурінер, екологічна політика і діяльність Європейського Співтовариства в галузі охорони навколишнього середовища розвивається вже декілька десятків років та у своєму розвитку пройшла декілька етапів: перший етап (1957-1972 рр.); другий (1972-1986 рр.); третій (1986-1992 рр.); четвертий (1992-2001 рр.); п'ятий (2001-2012 рр.); шостий (сучасний) (з 2013 року – до нашого часу)¹². Точкою відліку для формування та реалізації

¹¹ Єделев Р. Діяльність Європейського суду справедливості в установленні компетенції Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища. *Вісн.* 2010. № 10. С. 4-6; Лозо В.І. Правові основи екологічної політики Європейського Союзу: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2010. 36 с.

¹² Качурінер В.Л. Правове регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 243 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5926/Kachuriner_AKD.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

спільної екологічної політики ЄС зазвичай визначають 1973 р., з огляду на прийняття Першої програми дій з навколишнього середовища на 1973-1976 рр. Тут сформульовано цілі, пріоритети і принципи європейської політики у галузі охорони довкілля. Зокрема, у Програмі було регламентовано такі завдання: зменшення та запобігання забрудненню; підтримка екологічного балансу біосфери; недопущення шкоди природі при експлуатації її ресурсів; поліпшення умов праці за допомогою нормалізації довкілля; посилення екологічних аспектів у містобудуванні та землекористуванні; пошук шляхів вирішення проблем навколишнього середовища спільно з державами і поза Співтовариством, особливо в міжнародних організаціях¹³.

Поряд із цим було схвалено Другу програму дій на 1977-1981 рр., включаючи одинадцять основних принципів екологічної політики ЄС. Суд ЄС 1985 р. зауважив, що, незважаючи на відсутність в установчих договорах цілі охорони довкілля, одним із завдань здійснення спільної політики ЄС має стати охорона навколишнього середовища і виправдав введену заборону на розміщення відходів екологічними міркуваннями. Згодом питання охорони навколишнього середовища знайшли своє відображення в первинному законодавстві ЄС, а саме у Єдиному європейському акті, Договорі про заснування ЄЕС та наступних договорах ЄС. Отже, поступово екологічна політика ЄС модернізувалась, у тому числі її цілі та принципи. Зокрема, останні доповнилися принципом субсидіарності щодо екологічної політики ЄС, розширено компетенцію Співтовариства та держав-членів у даній сфері. Якісно новий вектор екологічної політики ЄС пов'язаний із схваленням Стратегії ЄС зі сталого розвитку 2001 р. Так, серед цілей функціонування ЄС визначено досягнення сталого розвитку Європи і всієї планети Земля, виокремлено принцип інтеграції в екологічній сфері, особливу увагу приділено проблемі зміни клімату, важливості впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій тощо.

¹³ Європейське право. Право Європейського союзу: підручник / за заг. ред. В.І. Муравйова. Кн. четверта. Матеріальне право Європейського союзу. К. : Ін Юре, 2016. С. 172.

У Сьомій програмі дій з навколишнього середовища ЄС до 2020 р. з-поміж іншого акцентується на охороні громадян ЄС від екологічних навантажень, ризиків для здоров'я та благополуччя, а також ефективній імплементації екологічного законодавства, підвищення рівня екологічної обізнаності, заохочення інвестицій в екологічну політику та політику зміни клімату, повній інтеграції вимог до інших політик.

Узагальнюючи еволюційний шлях формування досліджуваного інституту, підкреслимо, що під «екологічною політикою ЄС» (англ. – *Environmental policy of the European Union*) запропоновано розуміти сукупність дій і заходів ЄС, спрямованих на забезпечення екологічних потреб населення держав-членів ЄС, підтримку екологічної безпеки та раціональне використання, охорону і відтворення природних ресурсів¹⁴. До основних сфер правового регулювання в рамках екологічної політики ЄС потрібно віднести такі: екологічна стандартизація, оцінка антропогенних і техногенних впливів на навколишнє середовище, збір і обробка екологічної інформації, моніторинг стану навколишнього середовища, екологічна сертифікація, екологічний менеджмент та екологічний аудит, розвиток механізму фінансування та захист екологічних прав.

Загалом екологічна політика, як і європейське право навколишнього середовища, пройшли шлях від сукупності розрізних та нескоординованих заходів, підпорядкованих цілям інтеграції ринкової економіки, до ефективної, доволі складної та деталізованої системи регулювання та управління у сфері охорони довкілля. Власне охорона навколишнього середовища є і залишатиметься значним сегментом внутрішньої і зовнішньої політики ЄС. Екологічна політика і діяльність ЄС загалом нерозривно пов'язані з глобальними заходами в сфері захисту навколишнього середовища, в тому числі під егідою ООН. Тобто в черговий раз актуальними є твердження про взаємопов'язаність різноманітних рівнів становлення і здійснення екологічної політики у сучасному світі.

¹⁴ Орехов С.М. Правове регулювання охорони довкілля в Європейському Союзі: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2019. 413 с.

Погоджуємось, що виклики сучасної глобалізації виявили новий зріз досліджень, що стосується суттєвого визначення та інституціалізації політики міжнародного екологічного співробітництва, основні вектори якої створюють формат міжнародної екологічної інтеграції у подоланні екологічних загроз світового масштабу. Результат реалізації міжнародного вектора екологічної політики держави проявиться у:

- зростанні задоволення екологічних потреб населення;
- підтримці екологічної безпеки;
- забезпеченні охорони та відтворенні природних ресурсів;
- підвищенні ефективності виробництва та зменшенні негативного впливу на довкілля;
- впровадженні нової ідеології поступового економічного розвитку;
- консолідації зусиль існуючих інституцій у вирішенні екологічних проблем в країні та уточнення переліку їх завдань;
- попередженні техногенних катастроф та пом'якшенні антропогенного впливу на довкілля¹⁵.

Доволі дискусійною видається позиція Т. Князевої при визначенні міжнародного механізму природокористування як способу реалізації міжнародної екологічної політики, основою якої є розробка напрямів раціонального природокористування, ефективного відтворення природних ресурсів та навколишнього середовища і яка реалізується через використання міжнародних еколого-економічних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства. Водночас напрямими покращення дієвості та результативності міжнародної екологічної політики визначається удосконалення або зміна існуючих елементів механізму природокористування форм та інструментів екополітики¹⁶. Тому потребує ретельного дослідження структура міжнародної екологічної політики та механізми її реалізації, проблеми забезпечення її дієвості та відповідних напрямів удосконалення.

¹⁵ Купінець Л.С. Політика міжнародного екологічного співробітництва: системне визначення та реалізація. *Ефективна економіка*. 2016. № 5. <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5210>.

¹⁶ Князева Т.В. Міжнародна екологічна політика: теорія, методологія, сценарії розвитку : монографія. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2014. 384 с.

Міжнародний зріз екологічної політики є вищим рівнем у системній екологічній політиці держави, на якому забезпечується її внесок у колективне вирішення глобальних проблем людства, врахування інтересів національної безпеки та дієвість екологічної політики на регіональному та локальному рівнях. Це здійснюється шляхом приєднання держави до міжнародних угод та виконання домовленостей у межах існуючих можливостей. З іншого боку, системність політики міжнародної взаємодії в екологічній сфері, концептуалізація глобальної екологічної політики визначаються спектром проблем, які потребують вирішення, а також взаємозв'язком, взаємообумовленістю означених векторів міжнародної співпраці на універсальному рівні.

Як переконують В. Буткевич, О. Задорожній, М. Медведєва, М. Микієвич, Т. Короткий та деякі інші вчені, екологічні проблеми є глобальними проблемами сучасності¹⁷. Вони стосуються усіх держав без винятку (транскордонне забруднення, виснаження озонного шару, глобальне потепління і т.д.) і ставлять під загрозу існування людства. Регламентація охорони навколишнього середовища часто здійснюється у глобальному масштабі, щонайменше на рівні континентів, а глобальний характер проблем у цій сфері та необхідність їх спільного вирішення є об'єктивною реальністю, що потребує більш активного й ефективного співробітництва держав¹⁸ на шляху зміцнення міжнародного універсального (глобального) правопорядку. Безумовно, вирішення певних глобальних проблем (зокрема, проблеми захисту Світового океану у контексті глобальних екологічних проблем) важливо розглядати через призму особливостей глобального управління (регулювання співробітництва), формування ефективної глобальної політики сталого соціально-економічного та екологічного розвитку.

¹⁷ Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник. Київ : Промінь, 2010. 510 с.; Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів, 2014. 258 с.; Міжнародне право навколишнього середовища. Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.

¹⁸ Короткий Т.Р. Екологізація міжнародного права. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/506/KorotkiyEkologizatsiya_mijn_prava.pdf;jsessionid=98DAE43BB2C976FC19624FA4376DD900?sequence=1.

На думку О. Федунь, сучасний рівень транскордонного забруднення природного довкілля, глобальний характер низки екологічних проблем, для розв'язання яких необхідне проведення на міждержавному рівні адекватних превентивних заходів, зумовлюють виникнення нових нетрадиційних проблем у сфері міжнародних відносин, таких як:

- розробка та функціонування глобальної системи моніторингу стану навколишнього природного середовища та його окремих компонентів;

- створення умов для якісного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища;

- розробка міжнародних стандартів екологічного менеджменту;

- становлення системи глобальної (міжнародної) екологічної безпеки;

- запровадження у практиці міжнародних відносин ефективних механізмів економічно-правової відповідальності за екологічні правопорушення, що можуть стати причиною деградації компонентів навколишнього природного середовища, а згодом призвести до втрати екологічної рівноваги;

- доступ громадськості до достовірної екологічної інформації;

- координація міжнародних зусиль з метою переходу до моделі сталого розвитку людської цивілізації¹⁹.

Варто згадати той факт, що ще наприкінці ХХ ст. у науковий обіг було запроваджено нові поняття, зокрема «greening of world politics», «greening of international relations»²⁰. В. Петров, М. Копилов, Т. Короткий та деякі інші учені звертали увагу на явище або тенденцію екологізації міжнародних відносин і системи міжнародного права. Вона відображає тенденції розвитку цивілізації, коли вплив на навколишнє середовище став фактором такого розвитку, що лімітує, і безпосередньо став загрозою реалізації основ прав людини – прав на життя і здоров'я. До того ж еколо-

¹⁹ Федунь О. Екологізація міжнародних відносин у контексті сталого розвитку. Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». 2012. Вип. 30. С. 78–86.

²⁰ MacNeill J. The Greening of International Relations. *International Journal*. Vol. 45. №. 1. The Greening of World Politics (Winter, 1989/1990). P. 1–35.

гізація міжнародного права значно ширше за міжнародно-правовий захист прав людини, є загальним імперативом розвитку міжнародно-правової системи. Це підтверджується становленням і розвитком концепції міжнародної екологічної безпеки, міжнародно-правової відповідальності за заподіяння шкоди навколишньому середовищу; вирішення міжнародних екологічних спорів, захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів і т. д.²¹

При обґрунтуванні сутності поняття «екологізація міжнародних відносин» зустрічаємо його трактування як процесу неухильного і послідовного поширення екологічних ідей, підходів і принципів на усі види та форми міжнародних відносин з метою охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування, гарантування міжнародної екологічної безпеки та переходу до якісно нової соціо-еколого-економічної моделі розвитку світової спільноти²².

Звісно, що задля уникнення на міжнародному рівні суперечливих і конфліктних ситуацій на екологічному підґрунті необхідно розвивати співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування та екологічної безпеки. Його специфічною та важливою складовою є так звана екологічна дипломатія, яка динамічно розвивається упродовж останніх років у ряді країн світу, зокрема в США, Німеччині, Франції, Великій Британії та ін. Вона покликана не лише оперативно реагувати на зовнішні виклики, але є важливим засобом впливу та просування національних екологічних інтересів держави на міжнародній арені, дозволяє їй займати та відстоювати власні позиції у переговорному процесі з екологічної проблематики, дає змогу впливати на перебіг формування глобальної екологічної політики та стратегії сталого розвитку. Ймовірно, що роль і значення екологічної дипломатії у XXI ст.

²¹ Короткий Т.Р. Екологізація міжнародного права. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/506/KorotkiyEkologizatsiya_mijn_prava.pdf;jsessionid=98DAE43BB2C976FC19624FA4376DD900?sequence=1.

²² Федунь О. Екологізація міжнародних відносин у контексті сталого розвитку. Вісник Львівського університету. *Серія «Міжнародні відносини»*. 2012. Вип. 30. С. 78–86.

в умовах загострення суперництва між державами в екологічній площині, розгортання боротьби за сфери впливу та реалізацію стратегічних соціально-економічних, політичних, екологічних інтересів дедалі зростатиме.

На наше переконання, важливо звернути увагу на створені та перспективні інструменти забезпечення глобальної екологічної політики. Наприклад, ще в 1991 році створено Глобальний Екологічний Фонд (ГЕФ) – міжнародну організацію, засновану внаслідок підписання резолюції Радою виконавчих директорів Світового банку і відповідних домовленостей між Програмою розвитку ООН (ПРООН) та програмою ООН із навколишнього середовища (ЮНЕП), членами якої є 182 держави, міжнародні інституції, неурядові організації (НУО) і приватні компанії. У 1994 році в Ріо на Саміті Землі ГЕФ була реорганізована і вийшла з системи Світового банку та стала постійною, окремою установою. Це фінансовий механізм, що надає гранти для країн, які розвиваються, та країн з перехідною економікою для проєктів, пов'язаних із такими напрямками: біорізноманіття; зміна клімату; міжнародні води; деградація земель; озоновий шар; стійкі органічні забруднювачі.

Дана організація працює заради покращення стану глобального навколишнього середовища шляхом підтримки національних ініціатив зі сталого розвитку. За офіційними даними, з 1991 р. було виділено грантів на суму 8,7 мільярдів доларів США задля підтримки більше 2400 проєктів, що сприяють глобальному покращенню навколишнього середовища в більш ніж 160 країнах, які розвиваються, та країнах з перехідною економікою²³. Йдеться про повномасштабні проєкти, середньорозмірні, програмні підходи і стимулюючі заходи.

До основних форм здійснення глобальної екологічної політики можна також віднести:

- міжпарламентське співробітництво держав з метою розв'язання глобальних та пов'язаних з ними регіональних екологічних проблем, спільного використання універсальних, багатона-

²³ Глобальний Екологічний Фонд (ГЕФ). URL: <https://mepr.gov.ua/content/global-niy-ekologichniy-fond.html>

ціональних та транскордонних природних об'єктів, взаємодію урядів для реалізації міжнародних екологічних програм і проєктів;

- співпрацю держав з міжнародними природоохоронними організаціями з метою координації спільного здійснення природоохоронних заходів;

- міжнародно-правове співробітництво держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів задля пошуку та визначення узгоджених підходів до розв'язання глобальних екологічних проблем і раціонального природокористування, забезпечення міжнародної екологічної безпеки, а також попередження та ліквідації негативних наслідків антропогенного впливу на довкілля;

- створення універсальних міжнародних природоохоронних організацій;

- організація та проведення міжнародних симпозіумів, конференцій, форумів з питань охорони навколишнього природного середовища;

- обмін досвідом, технологіями та інформацією в галузі охорони навколишнього природного середовища й раціонального природокористування;

- залучення громадськості, неурядових організацій та бізнесових структур до міжнародного екологічного співробітництва.

Отже, справедливо відзначається, що глобальна (міжнародна) екологічна політика є феноменом сучасної системи міжнародних відносин, закономірністю світового розвитку, вищим рівнем у системі взаємовідносин при вирішенні глобальних проблем сьогодення. Незважаючи на це, її дослідження у міжнародно-правовій науці не відзначається системністю і послідовністю, на відміну від державної екологічної політики, екологічної політики Європейського Союзу. У сучасних демократичних суспільствах екологічну політику іноді розглядають у контексті становлення екологічної демократії, забезпечення екологічної та енергетичної, а також інших функцій держави, що ґрунтується на відповідній законодавчій основі, інституційних та інших механізмах забезпечення.

Це потребує ґрунтовного міждисциплінарного вивчення, співвідношення категорій «глобальної (міжнародної) екологіч-

ної політики», «міжнародної екологічної політики», «політики міжнародного екологічного співробітництва», «міжнародної екологічної інтеграції», «міжнародного механізму природоко-ристування» тощо. Оскільки захист довкілля становить одну з найважливіших глобальних проблем, що постали сьогодні перед світовим співтовариством, це зумовлює модернізацію стратегії глобальної екологічної політики, її дієвих інструментів реалізації, запобігання виснаженню природних ресурсів та погіршенню стану навколишнього середовища, належного забезпечення екологічних прав людини, встановлення міжнародно-правової відповідальності за екоцид та інші порушення у даній сфері.

Дешко Людмила Миколаївна,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ДОКТРИНА RESPONSIBILITY TO PROTECT: ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗАХИЩАТИ НАСЕЛЕННЯ ВІД ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Доктрина responsibility to protect (далі – R2P), яка є одним із найбільш важливих зрушень у концепції державного суверенітету з часів Вестфальського мирного договору 1648 р.²⁴, закладає фундамент для розробки стратегії, стандартів, процесів, інструментарію, практичних методів²⁵, пов'язаних із виконанням державою та міжнародною спільнотою зобов'язання з захисту населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. В цій доктрині акцентується увага на попередженні вчинення вище зазначених злочинів, але, в кінцевому підсумку, саме R2P закладає політико-юридичні стандарти легітимного застосування військової сили на території іншої держави з урахуванням світового правопорядку та викликів ХХІ століття²⁶.

Загальновідомо: скласти вичерпний перелік нелюдських діянь, які могли б являти собою злочини проти людяності – неможливо. Стаття 7 Римського статуту містить перелік дій, які

²⁴ Responsibility to Protect. The Global Moral Compact for the 21st Century / edited by Richard H. Cooper and Juliette Voïnov Kohler. New York : Palgrave Macmillan, 2009. Р. 3.

²⁵ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

²⁶ Хримова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 525.

вважаються злочинами проти людяності, серед яких і «а) вбивство; б) винищення; ...в) тортури; ...г) інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що полягають у навмисному заподіянні сильних страждань, або серйозних тілесних ушкоджень, або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю»²⁷. Хоча вони і можуть вчинятися під час збройних конфліктів, тим не менш для вчинення злочинів проти людяності вимога наявності збройного конфлікту не є обов'язковою.

Необхідність визначення перспектив оцінки подій, пов'язаних із військовими операціями одних держав в інших, та прогнозування їх розвитку, поглибила започатковані Г. Евансом, Дж. Кроунфордом, М. Сахнуном, А. Слотером та ін. наукові дискусії з питання виконання обов'язку держави та міжнародної спільноти з захисту населення від грубих порушень прав людини. Пандемія Covid-19 стала чинником, який активізує дискурс з більш вузького контраверсійного питання – питання виважених і розумних стандартів виконання державою і міжнародною спільнотою зобов'язання з захисту населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я. Окупація росією частини Донецької та Луганської областей України – найбільш техногенно навантаженого регіону України та Європи, що ще до початку військового конфлікту викликав серйозне занепокоєння щодо екологічної ситуації²⁸, Автономної Республіки Крим – активізує дискурс з питання обов'язку захисту населення від злочинів проти людяності в сфері охорони довкілля.

Зокрема, йдеться про обов'язок держави, яка здійснює ефективний контроль над частиною території іншої держави, захищати населення, яке проживає на цій території, від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля; припустимість посилення держави, міжнародної спільноти на доктрину R2P для обґрунтування (легітимації) застосування примусових засобів проти іншої держави з метою попередження масових злочинів щодо населення, яке знаходиться на території, над якою ця

²⁷ Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата звернення 28.08.2021).

²⁸ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. К. : ВАІТЕ, 2017. С. 11.

держава здійснює ефективний контроль (у разі невиконання державою обов'язку з захисту цього населення від техногенної катастрофи, з надання медичної допомоги населенню, що призводить до його перебування під серйозною загрозою, насильницька вакцинація населення тощо, або коли ця держава явно виявляється не в змозі забезпечити такий захист). Також ключовими є питання паралельного розвитку доктрини R2P та концепції «Відповідальність при захисті» (далі – RwP).

Вище викладене свідчить про актуальність дослідження питання R2P щодо обов'язку захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля, його теоретичну та практичну значущість.

Вперше доктрина R2P була запропонована Міжнародною комісією з інтервенції та державного суверенітету у 2001 році як альтернатива праву на гуманітарну ініціативу. Включення до змісту обов'язку захищати населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності таких складових, як обов'язок запобігати, обов'язок реагувати та обов'язок відновлювати, свідчить про те, що доктрина R2P замістила право на гуманітарну ініціативу обов'язком захищати. Г. Христова акцентує увагу, що «Комісія запропонувала послідовний ряд «градуйованих» політичних засобів, які мають бути застосовані державою у разі грубих порушень норм гуманітарного права, а у разі її неспроможності чи відсутності політичної волі на рішучі дії, запобігання та припинення таких порушень міжнародною спільнотою стає її моральним обов'язком»²⁹.

З огляду на ті виклики, з якими стикнулись мирні міждержавні відносини, та прогнозування тих викликів, з якими вони можуть потенційно стикнутись у майбутньому, вихідні принципи, на яких ґрунтується доктрина R2P, зазнали еволюції.

Так, у 2004 році Група високого рівня з питань загроз, викликів і змін, що була створена Генеральним секретарем ООН, в доповіді «Більш безпечний світ – наша спільна відповідальність»³⁰,

²⁹ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 526.

³⁰ A More Secure World: Our Shared Responsibility. URL: https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/hlp_more_secure_world.pdf (дата звернення 29.08.2021).

зазначаючи, що доктрина R2P є нормою, яка формується, рекомендує зустріти такі виклики ефективними колективними заходами безпеки. В 2005 році Генеральний секретар ООН у доповіді «Для більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав людини для всіх»³¹ акцентував увагу саме на попередженні міжнародних конфліктів, а не на застосуванні сили, а також сфокусував увагу на активному використанні мирних дипломатичних засобів для їх розв'язання.

Відтак, підхід, відповідно до якого є послідовний ряд «граду-йованих» політичних засобів, які мають бути застосовані державою у разі грубих порушень норм гуманітарного права, а у разі її неспроможності чи відсутності політичної волі на рішучі дії, запобігання та припинення таких порушень міжнародною спільнотою стає її моральним обов'язком³², було замінено на підхід, відповідно до якого будь-яка встановлена послідовність, якої треба дотримуватися при переході від одного компонента до іншого, відсутня, так само як і не передбачається, що один компонент є важливішим, ніж інший.

Комісією з прав людини 25 липня 2005 р. було утверджено «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права»³³, в яких було відтворено ряд підходів R2P.

³¹ In larger freedom: towards development, security and human rights for all: Report of the Secretary-General, 21 March 2005. URL: http://providus.lv/article_files/939/original/largerfreedom_en.pdf?1326395788 (дата звернення 28.08.2021).

³² The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001. URL: <https://www.globalr2p.org/resources/the-responsibility-to-protect-report-of-the-international-commission-on-intervention-and-state-sovereignty-2001/#:~:text=This%20document%2C%20entitled%20%E2%80%9CThe%20Responsibility%20to%20Protect%3A%20Report,of%20sovereign%20states%20to%20protect%20their%20own%20> (дата звернення 28.08.2021).

³³ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення 28.08.2021).

Так, у п. 1 цього документа йдеться, що зобов'язання поважати, забезпечувати повагу та здійснювати міжнародні норми в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права, передбачене відповідними звідками норм, впливає з: «...а) договорів, стороною яких є держава; б) звичаєвого міжнародного права; в) національного законодавства кожної держави»³⁴. Також зазначається, що «Держави, якщо вони ще не зробили цього, повинні, відповідно до вимог міжнародного права, забезпечити відповідність свого національного законодавства їх міжнародно-правовим зобов'язанням за допомогою: а) включення міжнародних норм у галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права до їх національного законодавства або шляхом їх застосування іншим чином у межах їх національної правової системи; б) вживання належних ефективних законодавчих та адміністративних процедур та інших відповідних заходів, що забезпечують на справедливих умовах ефективний та негайний доступ до правосуддя; в) забезпечення адекватних, ефективних, швидких та належних засобів правового захисту, включаючи відшкодування збитків...; г) створення гарантії того, щоб їхнє національне законодавство забезпечувало щонайменше такий самий рівень захисту жертв, який передбачений їх міжнародними зобов'язаннями»³⁵.

Зобов'язання поважати, забезпечувати повагу та здійснювати міжнародні норми в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права, як це передбачено відповідними звідками норм, включає, зокрема, обов'язок: а) приймати відповідні законодавчі та адміністративні, а також інші належні заходи для запобігання порушень; б) проводити ефективні, негайні, ретельні та неупереджені розслідування за фактами порушень і, коли це доцільно,

³⁴ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення 28.08.2021).

³⁵ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення 28.08.2021).

вживати заходи проти передбачуваних винуватців відповідно до норм національного законодавства та міжнародного права; в) забезпечувати тим, хто стверджує, що став жертвою порушення прав людини або гуманітарного права, рівноправний та ефективний доступ до правосуддя, незалежно від того, на кому в кінцевому підсумку може лежати відповідальність за порушення; г) надавати жертвам ефективні засоби правового захисту, включаючи відшкодування збитків (п. 3. Основних принципи та керівних положень, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права)³⁶.

Таким чином, до змісту зобов'язання поважати, забезпечувати повагу та здійснювати міжнародні норми в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права було включено зобов'язання запобігати грубим порушенням міжнародних норм у галузі прав людини та серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, зобов'язання реагувати на такі порушення та зобов'язання відновлювати права жертв порушення прав людини або гуманітарного права.

Доктрина R2P, запропонована вперше в 2001 році Міжнародною комісією з інтервенції та державного суверенітету, отримала своє закріплення в «Підсумковому документі Всесвітнього саміту», що був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 вересня 2005 р.³⁷ (п. 138-139). Про обов'язок захищати населення від злочинів проти людяності йдеться і в резолюціях РБ ООН 1674³⁸, 1706³⁹,

³⁶ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення 28.08.2021).

³⁷ Резолюція 60/1, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e56#Text (дата звернення 28.08.2021).

³⁸ Resolution 1674 (2006) Adopted by the Security Council at its 5430th meeting, on 28 April 2006. URL: [https://www.un.org/ruleoflaw/files/S-Res-1674%20on%20protection%20civilians%20in%20armed%20conflict%20\(28Apr06\).pdf](https://www.un.org/ruleoflaw/files/S-Res-1674%20on%20protection%20civilians%20in%20armed%20conflict%20(28Apr06).pdf) (дата звернення 28.08.2021).

³⁹ Resolution 1706 (2006) Adopted by the Security Council at its 5519th meeting, on 31 August 2006. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/1706\(2006\)](https://undocs.org/ru/S/RES/1706(2006)) (дата звернення 28.08.2021).

1755⁴⁰, 1970⁴¹, 1973⁴² та ін. Так, у пункті 4 Резолюції РБ ООН 1674 (2006) щодо питання захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту Рада Безпеки підтвердила положення пунктів 138 та 139 Підсумкового документа Саміту, що стосуються захисту населення від злочинів проти людяності. У другому пункті преамбули Резолюції РБ ООН 1706 (2006) з питання про кризу в Дарфурі Рада послалася на своє попереднє підтвердження цих положень.

З п. 138-139 Резолюції випливає, що зміст обов'язку захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля полягає в такому:

1) обов'язок кожної держави захищати своє населення від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та охорони довкілля тягне за собою необхідність запобігання таким злочинам, у тому числі підбурювань до них, шляхом вжиття відповідних та необхідних заходів. Держави визнають свою відповідальність у цьому і мають діяти відповідно до неї.

В результаті гібридних воєн, з самого початку в ХХІ ст. і до сьогодні, держави вдаються до певних видів екстериторіальної поведінки, здійснюючи ефективний контроль над територією, яка розташована за межами їх національних кордонів (росія – Придністровська Молдавська Республіка, росія – окупована частина Донецької та Луганської областей України, Автономна Республіка Крим, Туреччина – Турецька Республіка Північного Кіпру та ін.). Такий контроль здійснюється безпосередньо через збройні сили або через підпорядковану місцеву адміністрацію. При цьому, оскільки такі держави мають юрисдикцію на зазначеній території, то, як загальновідомо, їх зобов'язання поширюються на забезпечення на цій території прав людини і основопо-

⁴⁰ Resolution 1755 (2007) Adopted by the Security Council at its 5670th meeting, on 30 April 2007. URL: [https://undocs.org/en/S/RES/1755\(2007\)](https://undocs.org/en/S/RES/1755(2007)) (дата звернення 28.08.2021).

⁴¹ Resolution 1970 (2011) Adopted by the Security Council at its 6491st meeting, on 26 February 2011. [https://www.undocs.org/S/RES/1970%20\(2011\)](https://www.undocs.org/S/RES/1970%20(2011)) (дата звернення 28.08.2021).

⁴² Resolution 1973 (2011) Adopted by the Security Council at its 6498th meeting, on 17 March 2011. URL: [https://www.undocs.org/S/RES/1973%20\(2011\)](https://www.undocs.org/S/RES/1973%20(2011)) (дата звернення 28.08.2021).

ложних свобод, гарантованих міжнародними договорами з прав людини, учасниками яких вони є.

Загальновідомо, що хоча у «постнюрнберзький» період у джерелах міжнародного публічного права і здійснювалась поступова деталізація можливих складів злочинів проти людяності, закладених Лондонським статутом у фразі «та інші жорстокості», тим не менш сам перелік можливих злочинів залишається відкритими що відображено у формулюванні «Інші нелюдські акти» (ст. 7 Римського статуту).

У зв'язку з обов'язком держави захистити від епідемій та пандемій, наслідків екологічного забруднення та техногенних факторів виникає питання посягання на право на життя людей, які перебувають під серйозною загрозою на цих територіях, заборону катування, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження і покарання. Зокрема, може виникнути проблема щодо ст. 2 Конвенції, яка наочно показує, що влада Договірної Сторони ставить під загрозу життя населення, яке проживає на території, *яка розташована за межами національних кордонів держави, але над якою ця держава здійснює ефективний контроль*, шляхом здійснення радіоактивного опромінення в ході випробувань, або в результаті техногенної катастрофи, пов'язаної з радіаційним забрудненням, радіоактивними викидами тощо.

Так, наприклад, на окупованій росією частині Донецької та Луганської областей наразі затоплено понад 36 шахт, з яких особливу загрозу становить підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів, наприклад, шахт «Олександр-Захід» та «Вуглегірська»⁴³. Стурбованість різних держав світу викликає радіаційне забруднення підземних вод, яке може спричинити підтоплення шахти «Юний комунар» разом із підземною бетонною капсулою, що захищала заражену в результаті підземного ядерного вибуху в 1979 р. площу⁴⁴.

Прикладом злочину проти людяності у сфері охорони здоров'я може бути відмова держави, яка здійснює ефективний кон-

⁴³ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. К. : ВАІТЕ, 2017. С. 45.

⁴⁴ Там само, С. 12, С. 45.

троль над територією іншої держави, у медичному обслуговуванні населення, яке проживає на цій території, хоча вона (Сторона) займається організацією охорони здоров'я для населення в цілому.

Зокрема, у міждержавній справі «Кіпр проти Туреччини»⁴⁵ було визнано таким, що порушує норми Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод те, що на території Турецької Республіки Північного Кіпру, ефективний контроль над якою здійснювала Туреччина, греки-кіпріоти і мароніти, які проживають в анклаві, зазнавали обмеження доступу до медичного обслуговування та неможливості забезпечити або отримати достатні медичні послуги⁴⁶.

14 грудня 2020 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Резолюцію 75/130 «Здоров'я населення світу та зовнішня політика: зміцнення стійкості системи охорони здоров'я за допомогою доступного медичного обслуговування для всіх»⁴⁷. У Резолюції було підтверджено важливість національної відповідальності та провідну роль і відповідальність урядів на всіх рівнях з визначення власного шляху забезпечення загального охоплення послугами охорони здоров'я з урахуванням національних умов та пріоритетних завдань. Також Генеральна Асамблея ООН нагадала про прийняття резолюції 74/306 від 11 вересня 2020 року під назвою «Всеохоплюючі та скоординовані заходи реагування на пандемію коронавірусного захворювання (COVID-19)»⁴⁸, і резолюції WHA73.1. Генеральна Асамблея ООН наполегливо за-

⁴⁵ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кіпр проти Туреччини» від 10 травня 2001 р. URL: <https://rm.coe.int/16806b5964> (дата звернення 11.11.2021).

⁴⁶ Автор не стверджує, що було вчинено злочин проти людяності, а ілюструє потенційну можливість розширення переліку можливих злочинів проти людяності.

⁴⁷ Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН №75/130 «Здоровье населения мира и внешняя политика: укрепление устойчивости системы здравоохранения посредством доступного медицинского обслуживания для всех» от 14 декабря 2020 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/75/130> (дата звернення 28.08.2021).

⁴⁸ Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №74/306 «Всеобъемлющие и скоординированные меры реагирования на пандемию коронавирусного заболевания (COVID-19)» от 11 сентября 2020 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/306> (дата звернення 28.08.2021).

кликала держави-члени зміцнювати національні системи охорони здоров'я шляхом забезпечення: доступної охорони здоров'я для всіх з упором на первинну медико-санітарну допомогу; наявності та фізичної і фінансової доступності якісних медичних послуг та якісних, безпечних, ефективних, недорогих та основних ліків, вакцин, діагностичних засобів та медичних технологій. Також ГА ООН рекомендує державам-членам здійснювати високоефективні стратегії для охорони здоров'я людей та всебічно враховувати детермінанти здоров'я за рахунок міжсекторальної роботи із застосуванням підходів, що передбачають залучення всіх державних структур та наскрізний облік питань здоров'я у всіх стратегіях; проводити ефективну політику фінансування охорони здоров'я, зокрема на основі тісної співпраці між відповідними органами, включаючи фінансові органи та органи охорони здоров'я; проводити політику більш ефективного розподілу та використання ресурсів за належного фінансування первинної медико-санітарної допомоги, інноваційного фінансування. Безумовно, прикладом злочину проти людяності у сфері охорони здоров'я може бути відмова держави хворому на Covid-19 населенню у медичному обслуговуванні, незабезпечення доступної охорони здоров'я для всіх, відсутність, фізична та фінансова недоступність якісних медичних послуг та якісних, безпечних, ефективних, недорогих та основних ліків, вакцин, діагностичних засобів та медичних технологій.

Також прикладом злочину проти людяності у сфері охорони здоров'я може бути насильницька вакцинація представників окремих професій чи населення, яке проживає на цій території, оскільки міжнародними актами з прав людини кожному гарантовано право на повагу до свого приватного життя⁴⁹. Втручанням в це право, зокрема в фізичну та психологічну недоторканість особи, є одна з таких процедур, як вакцинація. Відповідно до першого принципу Нюрнберзького кодексу та міжнародних документів з прав людини медичне втручання вимагає виключно

⁴⁹ Deshko, L., Vasylychenko, O., Sherbak, I., et al. "Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy". *Georgian medical news*. 2021. № 312. С. 163–168.

добровільної згоди особи, а її відмова не повинна мати негативних наслідків для неї^{50, 51}.

Обов'язкова вакцинація медичних працівників від Covid-19 не тотожна насильницькій вакцинації⁵². Держава не має права застосовувати насильницьку вакцинацію населення, але може застосовувати: 1) спектр заходів з роз'яснення, переконання, стимулювання обов'язкової вакцинації медичних працівників від Covid-19, які можуть носити прямий чи опосередкований характер, але не насильницький; 2) санкції за відмову від обов'язкової вакцинації медичних працівників від Covid-19, які не мають протипоказань (відсторонення від здійснення медичної діяльності, штрафи тощо).

Також прикладом злочину проти людяності у сфері охорони здоров'я може бути вакцинація населення вакцинами, які не схвалені для використання ВООЗ; відмова від вакцин, схвалених для використання ВООЗ, що надаються у вигляді гуманітарної допомоги для населення на вище згаданих територіях; недопуск до ввозу на ці території вакцин, схвалених ВООЗ до використання і наданих в якості гуманітарної допомоги тощо.

Таким чином, саме на державу покладено «обов'язок запобігати» вище згаданим злочинам. При цьому відсутнє розмежування населення, яке знаходиться під юрисдикцією держави, на громадян цієї держави і громадян тієї держави, над територією якої ця держава здійснює ефективний контроль. Така держава зобов'язана захищати всіх від вище зазначених злочинів. Акцент у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН №60/1 від 16 вересня 2005 р. на ранньому попередженні та аналізі ситуації відповідає підходу, запропонованому Міжнародною комісією з інтервенції та державного

⁵⁰ International Law Commission "Formulation of the Nürnberg Principle". Extract from the Yearbook of the International Law Commission. 1950. № 2. P. 374-378.

⁵¹ WMA Declaration of Helsinki "Ethical Principles for Medical Research involving Human Subjects" (Jul 9, 2018). URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/> (дата звернення 28.08.2021).

⁵² Ventskivska I., Deshko L., Lotiuk O., Vasylychenko O., Narytnik T. Mandatory vaccination of medical personnel against covid-19: European Standards of its introduction. Reproductive Endocrinology. 2022. URL: <http://reproduct-endo.com/issue/archive> (дата звернення 20.01.2022).

суверенітету в 2001 році⁵³. Захист від підбурювання має виключно важливе значення для розробки ефективних та оперативних стратегій попередження вчинення злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля.

2) *обов'язок міжнародного співтовариства підтримувати зусилля ООН зі створення можливостей раннього попередження для сприяння і допомоги державам у виконанні зобов'язання з захисту населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони.*

Отже, саме на міжнародне співтовариство покладено обов'язок «підтримувати» такий суб'єкт міжнародного права, як міжнародна міжурядова організація – ООН. Акцент на ранньому попередженні свідчить про еволюцію доктрини R2P від застосування сили до власне попередження міжнародного конфлікту. Але це не виключає зобов'язання міжнародного співтовариства, «...діючи через ООН, ...також використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби відповідно до розділів VI і VIII Статуту ООН для того, щоб сприяти захисту населення від указаних вище тяжких злочинів, що порушують фундаментальні права людини» (п. 139 Резолюції).

3) *Обов'язок міжнародної спільноти, діючи через Організацію Об'єднаних Націй, використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби відповідно до глав VI і VIII Статуту ООН для того, щоб сприяти захисту від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. У зв'язку з цим міжнародна спільнота готова вчиняти колективні дії, своєчасні та рішучі, через Раду Безпеки ООН, відповідно до Статуту, у тому числі на підставі глави VII, з урахуванням конкретних обставин та у співпраці з відповідними регіональними організаціями. В разі необхідності, якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні органи влади явно виявляться не в змозі захистити своє населення від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та у сфері навколишнього середовища, Генеральна Асамблея має продовжувати розглядати питання про*

⁵³ The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. Ottawa: International Development Research Centre, 2001. 91 p.

обов'язки захищати населення від таких злочинів та наслідки цього обов'язку, враховуючи принципи Статуту та міжнародного права.

Таким чином, саме на міжнародне співтовариство покладено обов'язок «сприяти» захисту населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля шляхом вжиття колективних дій, що санкціоновані Радою Безпеки ООН, у випадку, якщо держава навіть за підтримки міжнародного співтовариства неефективно виконує обов'язок захищати населення від вище вказаних злочинів.

Грубі порушення міжнародних норм у галузі прав людини та серйозні порушення міжнародного гуманітарного права через їхню серйозність є образою людської гідності⁵⁴. Коли суспільство стикається із загрозою вчинення злочинів проти людяності, іншими масовими порушеннями прав людини, а держава, яка здійснює ефективний контроль над територією, де це відбувається, явно неспроможна їм протидіяти або свідомо не протидіє, тоді зобов'язання щодо захисту покладаються на міжнародну спільноту.

4) обов'язок міжнародної спільноти – у разі потреби та у відповідних обставинах – надавати допомогу державам у підвищенні їх можливостей захищати своє населення від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та охорони довкілля й допомагати тим, хто перебуває у стресовій ситуації, до початку криз та конфліктів. Коло суб'єктів, які перебувають у стресовій ситуації, становлять сусідні держави, субрегіональні та регіональні міжнародні міжурядові організації, які виявляють найактивніший інтерес, коли в сусідніх державах відбувається вчинення злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Також до кола таких суб'єктів включаються і більш географічно віддалені спостерігачі – суб'єкти міжнародного права.

Отже, на міжнародне співтовариство покладено обов'язок «надавати допомогу» державам з метою підвищення їх можливостей захищати населення від вище згаданих злочинів та іншим

⁵⁴ Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення 28.08.2021).

суб'єктам, які перебувають у стресовій ситуації. При цьому, як і щодо обов'язку міжнародного співтовариства «підтримувати» ООН, акцент зроблено на ранньому попередженні ситуації. З цього випливає, що така допомога міжнародного співтовариства носить превентивний характер.

Після відтворення положень R2P у Резолюції 60/1, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16 вересня 2005 р., наступним кроком для держав та міжнародної спільноти стало її практичне впровадження. Це питання було піднято в доповідях Генерального секретаря ООН «Виконання обов'язку захищати» 2009 р.⁵⁵, «Раннє попередження, оцінка та відповідальність щодо захисту» 2010 р.⁵⁶, «Роль регіональних та субрегіональних угод у реалізації відповідальності щодо захисту» 2011 р.⁵⁷

В Доповіді Генерального секретаря ООН 2009 р. підкреслюється, що «...найкращий спосіб не допустити, щоб держави або групи держав зловживали обов'язком захищати, полягає у всебічній розробці Організацією Об'єднаних Націй стратегії, стандартів, процесів, інструментарію та практичних методів, пов'язаних із виконанням обов'язку захищати»⁵⁸. Відповідно до п. 138-139 Підсумкового документа Саміту передбачається, що обов'язок захищати включає такі три компоненти: обов'язки держав із захисту; міжнародна допомога та створення потенціалу; своєчасне та рішуче реагування.

Обов'язки держав із захисту

З п. 138 Підсумкового документа Саміту 2005 р. випливає, що обов'язок держави захищати своє населення – як громадян своєї держави, так і не громадян – від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та у сфері охорони довкілля, зокрема і на тери-

⁵⁵ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

⁵⁶ Early warning, assessment and the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 14 July 2010. URL: <https://undocs.org/en/A/64/864> (дата звернення 28.08.2021).

⁵⁷ The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

⁵⁸ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

торії іншої держави, над якою така держава здійснює ефективний контроль, а також від підбурювань до таких злочинів – насамперед обов'язок держави як у силу державного суверенітету, так і юридичних зобов'язань держав, а не тільки в силу того, що резолюцією Генеральної Асамблеї ООН було проголошено і визнано концепцію «обов'язок захищати».

Це свідчить про те, що відбулась зміна концепції суверенітету як контролю над певною територією⁵⁹ на концепцію суверенітету як здатності держави забезпечити захист.

Також акцентуємо увагу, що юридичний характер зобов'язання держави захищати населення від злочинів проти людяності у сфері охорони здоров'я та у сфері охорони довкілля, а також від підбурювання до них, свідчить, що ці зобов'язання «...вже становлять частину міжнародного звичаєвого права»⁶⁰. В період збройного конфлікту, як слушно зазначають учені М. Медведєва та Т. Короткий, застосовуються норми, що містяться в звичаєвому міжнародному гуманітарному праві та Додатковому протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р.⁶¹ тощо.

Міжнародні договори також визначають позитивні юридичні зобов'язання держав-учасниць з захисту «...їх населення від серйозних порушень прав людини, та стосовно вжиття ефективних заходів забезпечення такого захисту»⁶². Зокрема, позитивні юридичні зобов'язання держав з захисту населення від серйозних

⁵⁹ Orford A. Jurisdiction Without T Jurisdiction Without Territory: From the Holy Roman Empir om the Holy Roman Empire to the Responsibility to Protect. Michigan Journal of International Law. 2009. Volume 30. Issue 3. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=mjil> (дата звернення 28.08.2021).

⁶⁰ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 529.

⁶¹ На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / за заг. ред. А. П. Буценка. Київ : КИТ, 2017. С. 10.

⁶² Пастухова Л.В., Шуміленко А.П. Концепція «відповідальності із захисту»: питання міжнародно-правового обґрунтування. Міжнародне право XXI століття: сучасний стан та перспективи розвитку (до 60-ліття проф. І.П. Репецького). М.М. Микієвич, М.В. Буроменський, В. В. Гутник [та ін.]; за ред. М.М. Микієвича. Львів : ЛА «Піраміда», 2013. С. 167.

порушень прав людини у сфері навколишнього середовища містяться в Конвенції про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу, Конвенції про допомогу у випадку ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації, Конвенції про оперативне сповіщення про ядерні аварії, Конвенції про оцінку впливу на навколишнє природне середовище у транскордонному контексті, Конвенції про ядерну безпеку, Об'єднаній конвенції про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами й ін. Позитивні зобов'язання держав-учасниць з захисту населення від серйозних порушень прав людини у сфері охорони здоров'я містяться в Міжнародних медико-санітарних правилах 2005 р., Конвенції про права людини і біомедицину, Додатковому протоколі до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трасплантації органів і тканин людини, Додатковому протоколі до Конвенції про права людини і біомедицину в галузі біомедичних досліджень, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання та ін.

Регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права і основні принципи міжнародного права (принцип загальної поваги прав людини; принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; принцип незастосування сили або загрози силою та ін). Декларація 1970 року про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, вказує на обов'язок держав вірою і правдою виконувати їхні міжнародно-правові зобов'язання, які вони взяли на себе відповідно до Статуту ООН⁶³.

Вчена Г. Христова зазначає, що доктрина R2P «...не руйнує загальних принципів міжнародного права..., а виступає логічним продовженням вже усталених концепцій та існуючих зобов'язань держав у сфері прав людини»⁶⁴. В цьому контексті зазначимо, що сама доктрина носить допоміжний характер. Як слушно зазначає

⁶³ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення 28.08.2021).

⁶⁴ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 530.

М. Буроменський, «...міжнародне право не визнає за правовою доктриною нормотворчої функції... Доктрина не може вступати в колізію з існуючою нормою міжнародного права або застосовуватись замість неї»⁶⁵, а відтак не може руйнувати загальні принципи міжнародного права. Також бачиться, що доктрина R2P не є «продовженням ...існуючих зобов'язань», адже застосовується для цілей тлумачення міжнародно-правової норми; підтвердження існування міжнародного правового звичаю.

Міжнародна допомога та створення потенціалу

Цей компонент охоплює обов'язок міжнародного співтовариства надавати державам допомогу у виконанні їх відповідних зобов'язань захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Така допомога може надаватися в одній із чотирьох форм: 1) надання державам сприяння у виконанні ними обов'язків за компонентом один; 2) надання їм допомоги у виконанні вищезазначеного обов'язку; 3) надання державам допомоги у підвищенні їх можливостей захищати своє населення; 4) надання допомоги тим, «хто перебуває у стресовій ситуації, до початку криз і конфліктів». Перша форма сприяння передбачає спонукання держав до виконання того, що вони повинні виконувати самі – захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Три інші елементи передбачають наявність взаємних зобов'язань та активного партнерства між міжнародною спільнотою та державою з виконання зобов'язання захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Генеральний секретар ООН у доповіді «Виконання зобов'язання захищати» зазначає, що «...основою цього компонента є співробітництво держав-членів, регіональних та субрегіональних угод, громадянського суспільства та приватного сектору, а також інституційний потенціал та порівняльні переваги системи Організації Об'єднаних Націй»⁶⁶.

⁶⁵ Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич та ін.] ; за ред. В.В. Мицика. Т. 1 : Основи теорії. 2019. С. 124.

⁶⁶ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

Зокрема, конвенційний елемент механізму міжнародного співробітництва в сфері охорони здоров'я включає міждержавні угоди. Їх укладення є результатом спільної багатосторонньої або двосторонньої діяльності. Основними рівнями реалізації багатосторонньої діяльності в сфері охорони здоров'я є: 1) співробітництво держав у межах міжнародних договорів універсального рівня; 2) співробітництво держав у межах міжнародних договорів регіонального рівня. На універсальному рівні основу міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у сфері охорони здоров'я формують міжнародні багатосторонні договори, укладені під егідою: Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, Всесвітньої організації охорони здоров'я та ін. Систему універсальних договірних зобов'язань держав із захисту населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я доповнює система регіональних договірних зобов'язань.

Участь громадянського суспільства та приватного сектору в діяльності в сфері охорони здоров'я з метою надання допомоги у виконанні обов'язку захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я, надання державам допомоги у підвищенні їх можливостей захищати своє населення, а також надання допомоги тим, хто перебуває у стресовій ситуації, до початку криз і конфліктів, не суперечить нормам міжнародного права, однак вони не є суб'єктами міжнародних правовідносин у сфері охорони здоров'я адже не наділені державами спеціальною компетенцією.

Важливу роль у забезпеченні міжнародного співробітництва держав з виконання обов'язку захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я відіграють такі міжнародні неурядові організації, як Всесвітня медична асоціація, яка ухвалює норми медичної діяльності, обов'язкові для виконання лікарями всіх держав світу, Міжнародна фармацевтична федерація та ін.

Компонент «Міжнародна допомога та створення потенціалу» має, як підкреслює Генеральний секретар ООН, «вирішальне значення для формування політики, процедур та практики, які можуть бути застосовані й отримати широку підтримку»⁶⁷.

⁶⁷ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

Своєчасне та рішуче реагування

Цей компонент R2P охоплює обов'язок держав-членів вживати колективні дії своєчасним і рішучим чином у тих випадках, коли держава явно не може забезпечити захист населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Оскільки цей компонент пов'язаний із вживанням заходів реагування, то розуміється він, як правило, вузько. Як зазначає Г. Христова – «...саме в аспекті мілітарної інтервенції»⁶⁸.

Генеральний секретар ООН у доповіді «Виконання зобов'язання захищати» фокусує увагу на тому, що «... якщо міжнародне співтовариство вживає заходів досить завчасно, то в таких випадках немає необхідності обирати менше з двох зол: або не діяти, або застосовувати силу»⁶⁹. У контексті здійснення зважених, поетапних та своєчасних заходів реагування можуть бути задіяні будь-які з наявного у розпорядженні Організації Об'єднаних Націй та її партнерів широкого набору інструментів, які могли б включати мирні заходи відповідно до глави VI Статуту ООН, примусові заходи відповідно до глави VII Статуту ООН та/або співробітництво з регіональними та субрегіональними угодами відповідно до глави VIII Статуту ООН⁷⁰.

Процес визначення оптимального варіанта дій та його практичної реалізації має здійснюватися міжнародною спільнотою у повній відповідності до положень, принципів та цілей Статуту ООН. Так, згідно зі Статутом ООН, заходи відповідно до глави VII Статуту мають бути санкціоновані виключно Радою Безпеки⁷¹. Генеральна Асамблея може виконувати цілу низку суміжних функцій відповідно до ст. 10-14 Статуту ООН⁷², а також у контексті процесу «Єдність на користь миру», ініційованого у її резолюції

⁶⁸ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 533.

⁶⁹ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

⁷⁰ Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677> (дата звернення 28.08.2021).

⁷¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення 28.08.2021).

⁷² Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення 28.08.2021).

377(V)⁷³. У розділах VI і VIII Статуту ООН міститься низка заходів мирного характеру, які традиційно здійснювалися або міжурядовими органами, або Генеральним секретарем⁷⁴. «У будь-якому разі ключем до успіху є оперативне та гнучке здійснення заходів реагування з урахуванням конкретних потреб у кожній конкретній ситуації», зазначає Генеральний секретар ООН.

Таким чином, у доповіді Генерального секретаря ООН «Виконання зобов'язання щодо захисту» було розвинуто п. 138-139 Резолюції 60/1, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН, та визначено базові компоненти імплементації R2P, що отримала своє відтворення в зазначеній Резолюції, та їх особливості – всі три базові компоненти мають рівнозначний ступінь міцності, щоб вироблена концепція обов'язку захищати не могла втратити стійкість; не існує встановленої послідовності переходу від одного компонента до іншого, особливо при здійсненні стратегії раннього та гнучкого реагування; всі три компоненти повинні бути готові до використання будь-якої миті.

В представленій у 2010 році Генеральним секретарем ООН другій доповіді щодо R2P – «Раннє попередження, оцінка та відповідальність при захисті»⁷⁵ – знайшло своє відображення переосмислення поняття суверенітету не як здатності держави забезпечити захист, а як відповідальності. Хоча ця концепція, перебуваючи у стадії ідейного формування, і викликала неоднозначні оцінки науковців, поштовхом для звернення до неї Генерального секретаря ООН стали, зокрема, важкі уроки першого десятиріччя XXI ст. щодо обов'язку захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності.

Г. Христова зазначає, що згідно з концепцією суверенітету як відповідальності державний суверенітет вимагає від держави суворого дотримання зобов'язань перед своїм народом – передусім

⁷³ Резолюція 377 (V) Генеральної Асамблеї ООН «Єдність на користь миру» від 3 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_600#Text (дата звернення 28.08.2021).

⁷⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення 28.08.2021).

⁷⁵ Early warning, assessment and the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 14 July 2010. URL: <https://undocs.org/en/A/64/864> (дата звернення 28.08.2021).

держава несе відповідальність за захист громадян від найбільш жорстоких форм насильства⁷⁶. На думку вченої, суверенітет як відповідальність має потрійне значення: органи державної влади несуть відповідальність за функції захисту безпеки і життя громадян та сприяння їх добробуту; національні політичні органи влади несуть відповідальність перед громадянами внутрішньо і перед міжнародним співтовариством через ООН; органи державної влади відповідальні за свої дії, тобто вони несуть відповідальність як за свої дії, так і бездіяльність⁷⁷.

Учений Дж. Кроуфорд вбачає розвиток правової позиції щодо суверенітету як відповідальності, а не як здатності держави забезпечити захист, сумнівним, аргументуючи свою позицію так: «...обов'язок держав захищати власний народ має будь-яке практичне юридичне застосування за рамками вже існуючих зобов'язань за міжнародним правом прав людини, гуманітарним і кримінальним правом»⁷⁸.

Дійсно, уроки і 1990-х років, і першого десятиріччя XXI ст. щодо обов'язку захищати населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності стали поштовхом для розвитку R2P, концепції суверенітету як відповідальності та доктрини «Відповідальність при захисті». Посилаючись на обов'язок захищати населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності, ряд держав намагались легітимувати свої військові операції. Це призвело до неналежного застосування R2P та подекуди мало наслідком вчинення вище зазначених злочинів. Доктрина «Відповідальність при захисті» має запобігти використанню доктрини R2P не за призначенням⁷⁹.

⁷⁶ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 530.

⁷⁷ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. С. 531.

⁷⁸ Crawford James R. The Creation of States in International Law. Published to Oxford Scholarship Online: January 2010. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199228423.001.0001/acprof-9780199228423-chapter-3> (дата звернення 28.08.2021).

⁷⁹ UN General Assembly Informal Interactive Dialogue on the «Responsibility While Protecting,» 2012. URL: <https://s156658.gridserver.com/resources/344> (дата звернення 28.08.2021).

Акцентуючи увагу на необхідності продовжувати розвиток R2P паралельно з концепцією відповідальності при захисті, Генеральний секретар ООН у Доповіді «Раннє попередження, оцінка та відповідальність при захисті» фокусує увагу на процесі здійснення різних міжрегіональних та міжсекторальних заходів щодо засвоєння уроків державами-членами, регіональними організаціями та представниками транснаціонального громадянського суспільства, Організацією Об'єднаних Націй, а також на продовженні діалогу між системою Організації Об'єднаних Націй та організаціями громадянського суспільства та нагадує про роль Асамблеї, «яка має продовжувати розглядати питання щодо подальшої розробки та застосування концепції відповідальності при захисті (RwP)⁸⁰». Як окремий комплекс завдань Генеральний секретар ООН виокремив концептуальну, політичну та інституційну розробку відповідальності при захисті. «Моя стратегія виконання відповідальності при захисті передбачає ранні та гнучкі заходи реагування, що враховують обставини в кожному конкретному випадку. Отримання правильної оцінки – як ситуації на місцях, так і варіантів дій, що є в Організації Об'єднаних Націй та її регіональних і субрегіональних партнерів, – вкрай необхідне для ефективного, надійного та стабільного виконання відповідальності при захисті та зобов'язань, взятих главами держав та урядів на Всесвітньому саміті 2005 року»⁸¹, йдеться у Доповіді.

Низка учених паралельний розвиток R2P та концепції «Відповідальність при захисті» піддали критиці, зазначаючи, що R2P є димовою завісою для досягнення інших цілей, ніж захист населення, яке цього потребує, від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності, та називаючи R2P рефреймінгом права на втручання – гуманітарної інтервенції⁸².

⁸⁰ Early warning, assessment and the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 14 July 2010. URL: <https://undocs.org/en/A/64/864> (дата звернення 28.08.2021).

⁸¹ Early warning, assessment and the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 14 July 2010. URL: <https://undocs.org/en/A/64/864> (дата звернення 28.08.2021).

⁸² Ашавский Б.М. Концепция относительно обязанности защищать в контексте международного права. Евразийский юридический журнал. 2012. № 12. URL: <https://eurasianlaw.ru/2012g/12-55-2012g> (дата звернення 17.10.2021).

З такою точкою зору не можна погодитись. R2P є відмінною від концепції гуманітарної інтервенції першої половини XX ст., адже R2P «чітко артикулює цілісний та інтегрований підхід до захисту народів від масових звірств (злодіянь)»⁸³, а також «однозначно підтримує вжиття заходів, у тому числі обмежене застосування військової сили, яка може врятувати життя»⁸⁴. Вчена Г. Христова, узагальнюючи підходи Є. Мессінхем, слушно зазначає, що «...військова інтервенція, згідно з доктриною R2P, відрізняється від попередніх артикуляцій гуманітарної інтервенції тим, що: 1) чітко визначає критерії, на підставі яких ухвалюється рішення про гуманітарну інтервенцію; 2) доводить, що неспроможність здійснити інтервенцію в одній ситуації не може бути використано як виправдання для відмови в інтервенції в іншій ситуації; 3) обмежує використання сили шляхом гуманітарної інтервенції ситуаціями реальної втрати багатьох життів або її очевидної загрози. Саме тому ця доктрина не може виступати як засіб просування (адвокації) прав людини, а є саме захистом проти найбільш серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; 4) нарешті, її схвалення ООН підтверджується деклараціями Ради Безпеки ООН, у яких визнається, що геноцид, воєнні злочини, етнічні чистки та злочини проти людяності, які вчиняються в межах кордонів однієї держави, становлять небезпеку для миру в усьому світі»⁸⁵.

В 2011 році Генеральним секретарем ООН було представлено третю доповідь «Роль регіональних та субрегіональних угод в реалізації відповідальності при захисті»⁸⁶. В ній йдеться про те, як повною мірою використати потенціал глобального, регіонального та субрегіонального співробітництва у запобіганні геноциду, військовим злочинам, етнічним чисткам, злочинам проти

⁸³ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018.С. 536.

⁸⁴ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018.С. 536.

⁸⁵ Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018.С. 536-537.

⁸⁶ The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

людяності та підбурюванню до таких злочинів, а також у справі захисту населення.

В цій Доповіді R2P отримала свій подальший розвиток. Так, щодо регіональних аспектів стратегії її реалізації зміщується увага з історичних, нормативних і конструктивних зв'язків між глобальними та регіональними організаціями на юридичні та політичні зв'язки; прийняття своєчасних і рішучих заходів оцінюється як найбільш імовірне у тих випадках, коли міжурядові органи (як глобального, так і регіонального рівня) виступають за аналогічні плани дій; прийняття рішень на кожному рівні взаємно зміцнює їхню політичну легітимність. З метою належного застосування R2P держави та міжнародне співтовариство попереджаються, що «ніякі примусові дії не вживаються без повноважень від Ради Безпеки»⁸⁷ та з посиланням на ст. 54 Статуту ООН наголошується на тому, що «Рада Безпеки повинна бути завжди повністю інформована про дії, вжиті або намічені в силу регіональних угод або регіональними органами, для підтримки міжнародного миру та безпеки»⁸⁸, а також підкреслюється важливе значення підтримки постійних робочих зв'язків між глобальними, регіональними та субрегіональними організаціями для запобігання злочинам та захисту населення.

Також паралельно R2P в цій Доповіді було і розвинуто концепцію «Відповідальність при захисті». Так, відповідальність при захисті була окреслена як універсальний принцип, при здійсненні якого необхідно враховувати інституційні та культурні відмінності різних регіонів, що також позначиться на темпах і методах його здійснення залежно від регіону; сфокусовано увагу на необхідності проведення міжрегіонального діалогу з цього питання; вперше було визначено такий суб'єкт, який несе моральну відповідальність поряд із юридичною відповідальністю держав, як їх громадяни; визначено важливу роль у створенні системи міжна-

⁸⁷The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

⁸⁸The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

родного правосуддя та сфокусовано увагу на її основі – Міжнародному кримінальному суді, а також акцентовано увагу на принципі доповнюваності на національному рівні; констатовано, що регіональні та субрегіональні аспекти оперативного запобігання є загальновизнаними; суб'єктами, з якими необхідна взаємодія для запобігання масовим злочинням, названі не лише громадянське суспільство та приватний сектор, а й наукові кола та засоби масової інформації⁸⁹.

Бачиться, що визначення в концепції «Відповідальність при захисті» громадян держави як суб'єкта, який несе моральну відповідальність поряд із юридичною відповідальністю держав, сприяє посиленню першого компонента R2P, оскільки носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в державі є народ, і саме громадянам надано право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади, а відтак – безпосередньо та опосередковано впливати на внутрішню і зовнішню політику держави.

Збройна агресія росії проти України, що розпочалася у лютому 2014 р. з анексії Автономної Республіки Крим та продовжилася у квітні 2014 р. організацією та підтримкою незаконних збройних груп, що проголосили так звані «народні республіки» у Донецькій та Луганській областях⁹⁰, серед багатьох інших проблем поставила на порядок денний питання попередження масових злочинів у сфері довкілля на окупованих росією частинах території України.

Так, юридичним обов'язком росії та моральним обов'язком її громадян є попередження масових злочинів у сфері охорони довкілля, до яких може призвести пошкодження технологічних установок на окупованій росією частині території України, аварійні викиди та скиди, в результаті яких відбувається забруд-

⁸⁹ The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

⁹⁰ Гнатівський М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні. Застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Report_Respect-for-HR-in-Conflict_Gnatovsky_UKR.pdf (дата звернення 28.08.2021).

нення атмосферного повітря, поверхневих, підземних вод та ґрунтів, підтоплення шахт та прилеглих територій внаслідок знеструмлення та пошкодження обладнання підприємств гірничодобувної промисловості, в результаті чого відбудеться потенційне забруднення підземних та поверхневих вод при їх контакті з шахтними водами, підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів тощо⁹¹. Моральну відповідальність за злочини проти людяності у сфері довкілля в разі їх вчинення росією на території окупованої частини Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим, над якими ця держава здійснює ефективний контроль, нестимуть громадяни росії.

Безумовно, одним з ключових факторів, які дозволяють не допустити переростання дрібних епізодів злочинів у сфері охорони довкілля в серйозні і, в принципі, покласти край подібній образі людської гідності, є заохочення дотримання принципу особистої відповідальності, адже навіть у тих випадках, коли такі злочини набувають найжахливіших форм, є люди, які відмовляються брати участь у скоєнні колективного зла.

Щодо концепції можливого залучення миротворчого та військового потенціалу в контексті запобігання, стримування чи реагування на акти жорстокості, в Доповіді зазначається, що вона не розроблена, а також, що необхідна більш ґрунтовна та широка дискусія з цих питань за участю урядових представників та незалежних експертів⁹². При цьому в ході таких діалогів та оцінок має бути розглянуто питання про роль як Організації Об'єднаних Націй, так і її регіональних та субрегіональних партнерів.

З Доповіді Генерального секретаря ООН випливає, що відповідальність за захист у сфері охорони здоров'я та у сфері захисту довкілля передусім передбачає утвердження та зміцнення суверенних обов'язків держави. Хоча, відповідно до концепції «Відповідальність за захист», однією з основних функцій як глобальних, так і регіональних міжнародних міжурядових організацій,

⁹¹ Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. К. : ВАІТЕ, 2017. С. 45.

⁹² The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877> (дата звернення 28.08.2021).

є сприяння мирному та всебічному здійсненню суверенітету відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та норм міжнародного права, тим не менш накладає на держави міжнародні та внутрішні обов'язки, включаючи захист населення в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля на її території, а саме суверенітет.

Резолюція 60/1, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16.09.2005 р., стала моральною угодою між кожною державою і кожним народом планети⁹³. З огляду на виклики, які стоять перед міжнародною спільнотою, потребує свого розширення сфера охоплення зобов'язання захищати та арсенал реагування. Сукупно Резолюція 60/1, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16.09.2005 р., та три Доповіді Генерального секретаря ООН є фундаментом для нової глобальної угоди ООН.

⁹³ Basic Principles and Core Elements. The responsibility to protect. URL: <http://www.julianhermida.com/justiceresptoprotect.htm> (дата звернення 28.08.2021).

Сироїд Тетяна Леонідівна,
*д.ю.н, професор, завідувач кафедри
міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ

Наслідки зміни клімату для повного здійснення права на здоров'я вже викликають занепокоєння. Вони загрожують здоров'ю та благополуччю людей, сприяють зростанню смертності та захворюваності. Спека, посуха, повені та урагани, пов'язані зі зміною клімату, призводять до зростання серцево-судинних, респіраторних, шлунково-кишкових та ниркових захворювань. Такі чинники довкілля, як пилок, дим, пил, стоячі води, стають причиною хронічних захворювань. Крім того, зміна клімату негативно впливає на людську гідність і безпеку. Серед наслідків для людини та навколишнього середовища – втрата земель та житла, зниження обсягів та якості виробництва продуктів харчування, дефіцит продовольства та недоїдання, вимушене переселення.

Оскільки зміна клімату за своєю суттю має дискримінаційний характер, вона сприяє посиленню існуючої нерівності. Найбільш постраждалими виявляються бідні та маргіналізовані групи населення, які перебувають у вразливому становищі. Вони страждають не лише через супутні конфлікти, погіршення здоров'я та хвороби, а й через слабкі та недостатньо розвинені системи державної охорони здоров'я та надання медичної допомоги, які не здатні впоратися з наслідками зміни клімату, що посилюють загрози⁹⁴.

⁹⁴ Окружающая среда и изменение климата. URL: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/Health/Pages/ClimateChange.aspx>.

В умовах сьогодення викликає глибоке занепокоєння вплив екології на здоров'я кожної дитини. Як зазначає Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВООЗ, Організація), «зміна клімату вплине на всі групи населення, але деякі групи більш уразливі, ніж інші. Діти, особливо в бідних країнах, належать до найуразливіших перед ризиками для здоров'я, пов'язаними зі зміною клімату. Вони будуть зазнавати більш тривалого впливу на здоров'я»⁹⁵. Згідно з оцінкою Організації, яка враховує лише низку можливих наслідків для здоров'я, і, виходячи з припущення про продовження економічного зростання та прогресу в галузі охорони здоров'я, було зроблено висновок про те, що зміна клімату, як очікується, викличе близько 250 000 смертей додатково щороку у період з 2030 до 2050 року, 38 000 осіб помруть через вплив спеки на людей похилого віку, 48 000 – через діарею, 60 000 – через малярію і 95 000 – через дитяче недоїдання⁹⁶. Цифри справді шокують. Щорічно більше 1 з 4 дітей віком до п'яти років – або 1,7 мільйона дітей – помирають внаслідок впливу навколишнього середовища, якого можна уникнути, а ще мільйони страждають від хвороб, інвалідності та безлічі інших форм шкоди, багато з яких можуть призвести до довічної шкоди⁹⁷.

Міжнародне співтовариство приділяє суттєву увагу гарантуванню та захисту прав людини, зокрема і дітей, включаючи право на доступ до безпечного, чистого, здорового та стійкого навколишнього середовища (право людини на здорове довкілля). Це право було визнано в різних формах у регіональних угодах (наприклад, Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (ст. 1); Африканська хартія прав людини та народів (ст. 24); Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини щодо економічних, соці-

⁹⁵ Climate change and health. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>.

⁹⁶ World Health Organization. (2014). Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s. World Health Organization. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/134014/9789241507691_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y

⁹⁷ Children's Environmental Rights Initiative. URL: <https://www.childrenvironment.org/>.

альних та культурних прав (ст. 11); Арабська хартія прав людини (ст. 38); Декларація АСЕАН з прав людини (ст. 28) і в більшості національних конституцій, проте воно не знайшло відображення в будь-якій глобальній правозахисній угоді, і лише одна з регіональних угод, а саме Африканська хартія прав людини і народів, містить його тлумачення в контексті рішень наглядового органу (п. 11))⁹⁸.

Серед міжнародних актів універсального характеру в галузі навколишнього середовища, в яких регламентовано норми з прав людини у цій сфері, необхідно вказати Декларацію Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська декларація 1972 р.), принципом 1 якої зазначено, що «людина є творінням і одночасно творцем свого довкілля, яке забезпечує їй фізичне існування і надає можливості для інтелектуального, морального, соціального і духовного розвитку...» (ч. 1)⁹⁹. Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища та розвитку (Прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища та розвитку, Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 року) акцентує увагу на праві людини на здорове та плідне життя в гармонії з природою (принцип 1)¹⁰⁰. Малейська декларація про гуманітарний аспект глобальної зміни клімату (прийнята представниками малих островних країн, що розвиваються, 14 листопада 2007 р.) – перша міжурядова заява, в якій відкрито визнається, що зміна клімату має «явні та прямі наслідки для повного здійснення прав людини», включаючи, серед іншого, право на життя, право брати участь у культурному житті, право користування власністю, право на належний рівень життя, право на їжу та право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я¹⁰¹.

⁹⁸ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/37/59>.

⁹⁹ Report of the United Nations Conference on the Human Environment, Environment, Stockholm, 5-16 June 1972. URL: <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>

¹⁰⁰ Rio Declaration on environment and development. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

¹⁰¹ Male' Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change. URL: http://www.ciel.org/Publications/Male_Declaration_Nov07.pdf.

Паризька угода 2015 р. акцентувала увагу на дотриманні прав людини в означеній сфері з урахуванням поваги до прав найуразливіших груп. У її преамбулі конкретно згадуються права корінних народів, місцевих громад, мігрантів, дітей, інвалідів та осіб, які перебувають у вразливому становищі, а також гендерна рівність, і міститься заклик до сторін поважати, заохочувати та брати до уваги свої відповідні зобов'язання в галузі прав людини при здійсненні дій щодо вирішення проблем, пов'язаних зі зміною клімату¹⁰². У 2015 році ООН розпочала здійснення Порядку денного в галузі сталого розвитку¹⁰³, в якому відображено зростання розуміння державами-членами того, що модель розвитку забезпечує сталість для нинішнього та майбутніх поколінь, пропонує найкращий шлях для скорочення масштабів злиднів та покращення життя людей в усьому світі. У той же час до нас приходять все глибше усвідомлення згубних наслідків зміни клімату. Жодна країна світу не застрахована від наслідків зміни клімату¹⁰⁴, що призводить до танення льодовиків, підвищення рівня Світового океану та стихійних лих.

У вищеозначених актах відстоюється позиція, що стійкий розвиток та боротьба зі зміною клімату взаємопов'язані, й обидві ці цілі життєво важливі для забезпечення благополуччя людства у цілому. Ця думка знайшла своє підтвердження в Декларації Саміту народів світу з питань клімату, прав та виживання людини, якою зазначено, що люди повинні розвиватися як частина природи, де їхні права, у тому числі права корінних народів, і оточуюче середовище мають набагато більше значення, ніж прибуток корпорацій, в епоху, коли люди більше пов'язані один з одним та з планетою. Захист прав людини і збереження нашої планети та її клімату вимагають припинити розглядати екосистеми як споживчий товар та прийняти той факт, що людська гідність та права людини залежать від гармонії всіх живих істот на планеті. Нею акцентовано увагу на тому, що надзвичайна кліматична ситуація загрожує виживан-

¹⁰² Paris Agreement. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.

¹⁰³ The Sustainable Development Agenda. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>.

¹⁰⁴ Goal 13: Take urgent action to combat climate change and its impacts. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/climate-change/>.

ню людей, навколишньому середовищу та здійсненню прав людини для нинішнього та майбутніх поколінь. Ми також повинні визнати, що хоча кліматична криза і є глобальною проблемою, яка зачіпає всіх, вона непропорційно згубно впливає на життя людей, груп і народів, які перебувають у найбільш уразливому становищі, людей, які бачать, що їхні права порушуються, і які наражаються на множину та форми дискримінації, що перетинаються (ст. 1-3)¹⁰⁵.

Всесвітня декларація МСОП про екологічний правопорядок (прийнята на 1-му Всесвітньому конгресі з екологічного права, Ріо-де-Жанейро, 26-29 квітня 2016 р.) серед базових елементів регулювання екологічного правопорядку зазначає: повагу до прав людини, включаючи право на безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля (п. «b»), та закріплює низку прав, серед яких право на природу і право природи, відповідно до якого кожен громадянин і людина має право на збереження, охорону та відновлення здоров'я і цілісності екосистем (принцип 2); право на довкілля, відповідно до якого кожна людина, як сучасна, так і майбутня, має право на безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля (принцип 3). Документ містить заклик до світової спільноти, держав, субнаціональних урядів, організацій регіональної інтеграції та інших міжнародних організацій, законодавців, громадянського суспільства та приватного сектора сприяти побудові, підтримці та поширенню екологічного правопорядку як частини загальної відповідальності перед сучасними та майбутніми поколіннями¹⁰⁶.

У 2021 р. Рада ООН з прав людини на своїй 48-ій сесії визнала право на чисте, здорове і стійке навколишнє середовище як право, що необхідне для повного здійснення всіх прав людини (A/HRC/RES/48/13).

Серед спеціалізованих актів у галузі захисту прав дитини, в яких зазначено загальні норми щодо захисту фізичної і психічної цілісності (захисту здоров'я) цієї категорії осіб від ризиків і небез-

¹⁰⁵ Peoples' Summit on Climate, Rights and Human Survival The Declaration. URL: <https://www.climate-rights4all.com/peoples-summit-on-climate-rights-and-human-survival/>.

¹⁰⁶ IUCN World Declaration on the Environmental Rule of Law. URL: https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/world_declaration_on_the_environmental_rule_of_law_final_2017-3-17.pdf.

пек, треба вказати Декларацію прав дитини (1924), в якій уперше на міжнародному універсальному рівні були сформульовані принципи, що стали основою правового статусу дитини. Відповідно до Декларації, чоловіки і жінки всіх націй визнають, що людство зобов'язане давати дитині краще, що воно може дати, проголосити і прийняти його як свій борг, незалежно від раси, національності або віросповідання. Дитині повинні бути надані засоби, необхідні для її нормального розвитку, як матеріального, так і духовного; голодну дитину треба нагодувати; хвору дитину треба годувати груддю; відсталій дитині потрібно надати допомогу; правопорушник повинен бути виправлений; сироти повинні бути захищені; дитина повинна бути першою, хто отримав допомогу в тяжкі часи; вона повинна мати можливість заробляти на життя і повинна бути захищеною від будь-якої форми експлуатації; бути вихованою у свідомості того, що її таланти повинні бути присвячені служінню ближнім¹⁰⁷. Положення означеного акта було покладено в основу Декларації прав дитини ООН (1959), якою гарантовано право кожної дитини на забезпечення спеціального захисту, створення сприятливих умов, які дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно і в соціальному відношенні здоровою і нормальним шляхом та в умовах свободи і гідності (ст. 2); право на відповідне харчування і медичне обслуговування (ст. 4)¹⁰⁸.

Конвенція про права дитини (1989) закріпила право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я й акцентувала на зобов'язанні держав-учасниць домогтися повного здійснення цього права, шляхом вжиття заходів, зокрема шляхом боротьби з хворобами і недоїданням, й у межах первинної медико-санітарної допомоги, шляхом, поряд з іншим, застосування легкодоступної технології та надання достатньої кількості поживного продовольства та чистої питної води, беручи до уваги небезпеку і ризик забруднення навколишнього середовища (ст. 24, п. 2 «с»)¹⁰⁹.

¹⁰⁷ UN Documents gathering a body of global agreements. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>.

¹⁰⁸ Declaration of the Rights of the Child. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/1386\(XIV\)](https://undocs.org/en/A/RES/1386(XIV)).

¹⁰⁹ Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/crc.aspx>.

У Бангкокській заяві щодо зобов'язань сприяти охороні здоров'я дітей в оточуючому середовищі (2002) зосереджено увагу: на збільшенні кількості хвороб, пов'язаних із впливом навколишнього середовища, що варіюються від традиційних захворювань, які передаються через воду, продукти харчування, трансмісивні хвороби, гострі респіраторні інфекції до астми, раку, травм, миш'якозу, флюорозу, деяких вроджених дефектів і порушень розвитку; на проблематиці нових виникаючих ризиків; на несприятливих наслідках для здоров'я, коли ембріон, плід, новонароджений, дитина і підліток (далі разом іменовані «діти») піддаються екологічним загрозам у перші періоди особливої вразливості. Нею запропоновано низку конкретних заходів, направлених на покращення ситуації у цій сфері, серед яких: захист і профілактика, охорона здоров'я та дослідження, розширення освіти, адвокація тощо¹¹⁰.

Глобальна стратегія охорони здоров'я жінок і дітей (2010) визначає основні галузі, в яких потрібно запровадити необхідні невідкладні заходи для збільшення фінансування, посилення політики та поліпшення роботи служб з надання послуг. Серед цих галузей означено такі: надання підтримки національним планам; комплексне надання послуг і запровадження заходів з порятунку життів для того, щоб жінки і діти могли мати доступ до профілактики та лікування у той час і в тому місці, де вони цього потребують; зміцнення систем охорони здоров'я, основою яких є достатня кількість кваліфікованих працівників; інноваційні підходи до фінансування; поліпшення моніторингу та оцінки з метою забезпечення підзвітності всіх сторін-учасниць. Виконання цієї стратегії є ключовою умовою для досягнення Цілей тисячоліття в галузі сталого розвитку 2015 р. щодо поліпшення охорони материнства і зниження дитячої смертності¹¹¹.

Глобальна стратегія охорони здоров'я жінок, дітей і підлітків (2016-2030 рр.)¹¹² передбачає досягнення таких цілей: знизити ма-

¹¹⁰ The Bangkok Statement: A pledge to promote the protection of Children's Environmental Health. URL: <https://www.who.int/news/item/21-03-2002-the-bangkok-statement-a-pledge-to-promote-the-protection-of-children-s-environmental-health>.

¹¹¹ Global Strategy for Women's and Children's Health. URL: https://www.who.int/pmnch/topics/maternal/20100914_gswch_en.pdf?ua=1.

¹¹² Глобальная стратегия охраны здоровья женщин, детей и подростков (2016–2030 гг.). URL: https://www.who.int/maternal_child_adolescent/documents/global-strategy-women-children-health-ru.pdf?ua=1.

теринську смертність у глобальному масштабі; покласти край епідеміям ВІЛ, туберкульозу, малярії, забутих тропічних хвороб та інших інфекційних хвороб; забезпечити загальний доступ до медичного обслуговування в галузі сексуального і репродуктивного здоров'я; істотно знизити смертність і захворюваність, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища; забезпечити загальне охоплення послугами охорони здоров'я, включаючи захист від фінансових ризиків, і доступ до якісних основних послуг, лікарських засобів та вакцин; усунути всі шкідливі практики та будь-яку дискримінацію і насильство щодо жінок та дівчаток тощо (с. 6). Окрема увага в ній приділяється забезпеченню безпеки жінок, дітей і підлітків в умовах гуманітарних криз і нестабільності та реалізації їхніх прав на найвищий досяжний рівень здоров'я, навіть у найважчих умовах.

Декларація щодо дітей, молоді та боротьби з кліматичними змінами (2019) містить зобов'язання виступати за всесвітнє визнання і реалізацію невід'ємного права дітей на здорове навколишнє середовище; нарощування зусиль щодо поваги, заохочення й обліку прав дітей і молодих людей; збільшення і прискорення інвестиції в адаптацію, з урахуванням інтересів дітей та молоді, в заходи щодо зниження ризику лих та пом'якшення їхніх наслідків; зміцнення потенціалу дітей та молоді в зусиллях щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них; розширення участі дітей і молоді у процесах, пов'язаних зі зміною клімату; розглянути й активно вивчити заходи щодо створення міжнародної комісії у справах дітей та майбутніх поколінь; прийняття інституційних та адміністративних заходів, а також запровадити партнерські відносини на національному та міжнародному рівнях для активного досягнення вищевказаних цілей¹¹³.

Тематика зміни клімату, прав людини знаходиться в центрі уваги й інституційних органів, зокрема Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй (УВКПЛ), яке є координаційним центром діяльності ООН з прав людини (виконує функції секретаріату Ради з прав людини, наглядових органів за дотриманням договорів (експертних комітетів, які контролюють дотриман-

¹¹³ Declaration on Children, Youth, and Climate Action. URL: <https://www.children-environment.org/declaration-children-youth-climate-action>.

ня договорів) та інших органів ООН з прав людини), також проводить роботу в галузі прав людини на місцях, надає консультаційні послуги і технічну допомогу. УВКПЛ підготувало низку доповідей про зміну клімату в цілому, про його зв'язок із правом на здоров'я, з правами дитини, з міграцією та з правами людини жінок. Так, у своїй доповіді щодо прав людини і взаємозв'язку між зміною клімату і правами людини (2009) УВКПЛ зазначило, що наслідки зміни клімату будуть відчуватися найбільш гостро тими верствами населення, які вже перебувають у вразливому становищі через такі чинники, як злидні, гендерна приналежність, вік, статус меншин та інвалідність. Відповідно до міжнародного права прав людини держави юридично зобов'язані прагнути усунути такі фактори вразливості згідно з принципом рівності та недискримінації. Дослідження свідчать, що зміна клімату посилюватиме вже існуючі фактори ризику для здоров'я та підірватиме структури підтримки, що захищають дітей від шкідливого впливу. Загалом тягар, що породжується зміною клімату для здоров'я, нестимуть на своїх плечах насамперед діти у світі, що розвивається. Наприклад, екстремальні метеорологічні явища та посилення навантаження на водні ресурси вже є основними причинами порушень у харчуванні, а також дитячої смертності та захворюваності. Аналогічним чином посилення стресового навантаження на джерела коштів на існування також більшою мірою ускладнюватиме відвідування дітьми шкіл. Ці наслідки особливо серйозно торкнуться дівчаток, оскільки в умовах дефіциту ресурсів виконання таких традиційних домашніх функцій, як заготівля дров і води, потребує більше часу та енергії. Крім того, в умовах стихійного лиха діти, як і жінки, мають більш високі показники смертності. Документом підкреслено значення відповідальної поведінки дітей як активних користувачів природних ресурсів; заохочення дітей до формування та захисту безпечного і здорового довкілля; підвищення освіти дітей в екологічній сфері та участь в ініціативах, що висуваються на національному та міжнародному рівнях, з метою залучення дітей і молоді до вирішення завдань, пов'язаних зі зміною клімату тощо (ст. 42, 48-50)¹¹⁴.

¹¹⁴ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/10/61>.

У доповіді УВКПЛ за 2016 р. «Аналітичне дослідження про зв'язок між зміною клімату та правом кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я» зосереджено увагу на негативному впливі зміни клімату, що є непропорційно важкою для вразливих верств, жінок, дітей, мігрантів, інвалідів, меншин, корінних народів та інших уразливих груп населення, особливо для тих, хто проживає в географічно вразливих країнах (п. 23). Зосереджено увагу на тому, що значну частку населення багатьох країн, яка є вразливою від зміни клімату, становлять діти. За даними ЮНІСЕФ, право дітей на здоров'я особливо обмежується внаслідок зміни клімату. Через слабкий розвиток своєї фізіологічної та імунної систем діти виключно вразливі від змін якості повітря та води, температурного режиму та вологості, а також від трансмісивних захворювань та від хвороб, що переносяться з водою та їжею. Діти страждають від більшості існуючих у світі захворювань, зумовлених зміною клімату, і під його впливом основні смертоносні для дітей хвороби (діарея, малярія, виснаження), швидше за все, стануть більш поширеними. З іншого боку, діти частіше за дорослих гинуть від стихійних лих чи помирають від недоїдання, травм чи захворювань у період після лиха. Ризик екстремальних погодних явищ та інших кліматичних факторів може впливати на майбутнє дітей й іншими суттєвими шляхами: наприклад, було встановлено, що в межах стратегії виживання сімей почала зростати кількість дитячих шлюбів. Підкреслено, що зміна клімату тягне за собою непропорційно суворі наслідки для маргінальних і соціально відчужених осіб та груп, включаючи тих, чий спосіб життя нерозривно пов'язаний із навколишнім середовищем, наприклад, для дітей корінних народів. Воно загострює існуючу нерівність у медичному обслуговуванні та несе загрозу для самої концепції рівності поколінь, бо наслідки зміни клімату будуть найважчими для дітей та для майбутніх поколінь, які практично чи взагалі не сприяли його появі (п. 26-27)¹¹⁵.

У Доповіді УВКПЛ «Аналітичне дослідження про зв'язок між зміною клімату та повним і ефективним здійсненням прав дитини» (2017) зазначено, що заснований на правах дитини підхід до

¹¹⁵ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/32/23>.

зміни клімату повинен будуватися з урахуванням такого: а) при розробці стратегій та програм у галузі зміни клімату головна мета повинна полягати у здійсненні прав людини з урахуванням конкретних ризиків, з якими стикаються діти, та їх особливих потреб у галузі розвитку, а також з урахуванням їх інтересів і думок відповідно до їх здібностей, що розвиваються; б) необхідно забезпечити участь дітей у відповідних процесах прийняття рішень, зокрема щодо розробки стратегій пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до нього; в) слід прояснити зобов'язання та обов'язки уповноважених суб'єктів, таких як держави та приватні особи; г) всі стратегії та програми повинні спиратися на принципи та стандарти міжнародного права прав людини, особливо на Загальну декларацію прав людини та основні універсальні правозахисні договори. Крім того, у документі розглянуто вплив зміни клімату на дітей та пов'язані з цим правозахисні зобов'язання й обов'язки держав та інших суб'єктів, включаючи елементи підходу, заснованого на правах дитини, у стратегіях боротьби зі зміною клімату. У дослідженні наведено приклади передової практики, а в заключній частині міститься низка рекомендацій¹¹⁶.

У Доповіді УВКПЛ «Права людини, зміна клімату, мігранти та особи, переміщені через міжнародні кордони» (2017) підкреслено, що зміна клімату завдає непомірно великої шкоди біднякам, дітям, жінкам, інвалідам, корінним народам та меншинам – тобто тим, хто найменшою мірою сприяв глобальному потеплінню. Зміна клімату є найсерйознішою сучасною проблемою в галузі прав людини, особливо для жінок, молоді, дітей, інвалідів та інших маргіналізованих груп. Бездіяльність щодо зміни клімату посилює цю безпосередню загрозу для здійснення права на розвиток молоді та майбутніх поколінь. Коли зміни температури та циклони призводять до втрати продовольчих ресурсів, люди змушені вчитися обходитися малим – меншим об'ємом води та меншою кількістю місцевої продукції. Це, серед іншого, призводить до порушення їхніх прав на життя, харчування, воду, житло, культуру та самобутність. Переселення через зміну клімату є крайнім засобом. Воно

¹¹⁶ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Analytical study on the relationship between climate change and the full and effective enjoyment of the rights of the child. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/35/13>.

вимагає ретельного планування для захисту гідності всіх. Загроза майбутньої масової міграції в Тихоокеанському регіоні вимагає вживання негайних заходів щодо боротьби зі зміною клімату тощо (п. 6, 25). В рекомендаціях зазначено, що Стратегії та програми в галузі зміни клімату й міграції повинні задовольняти різні потреби вразливих груп з урахуванням необхідності захисту всіх людей без будь-якої дискримінації на підставі їх міграційного статусу чи громадянства. Це вимагає визнання необхідності та зобов'язання включати у процеси вирішення питань, пов'язаних із міграцією, усі групи суспільства, і зокрема ті з них, яких найбільше торкнулася зміна клімату, наприклад осіб, які живуть у прибережних районах, корінні народи, меншини, людей похилого віку, жінок та дівчаток, дітей та інвалідів. Важливо, щоб особи, яких невідповідною більшою мірою торкнулися зміни клімату, отримували інформацію про доступ до своїх прав. Крім того, навчання має бути частиною основної стратегії, спрямованої на те, щоб громади могли впоратися з наслідками зміни клімату. І прогалини захисту прав людини необхідно досліджувати більш ретельно, особливо в тому, що стосується прав, на реалізації яких негативно позначається зміна клімату, таких як право на харчування, воду, житло, здоров'я, гідну роботу та культурну спадщину. Статус мігранта не повинен перешкоджати доступу до послуг, заходів захисту або гуманітарної допомоги у разі стихійного лиха (п. 59-60)¹¹⁷.

Суттєвий внесок у забезпечення екологічної безпеки та зменшення негативного впливу на здоров'я дітей роблять спеціалізовані установи ООН, зокрема, Дитячий фонд провів дослідження щодо питання впливу клімату на дітей (2015), яким акцентував увагу на тому, що кліматичні зміни все більше впливатимуть на всіх, але діти будуть непропорційно уражені, особливо в районах, де панує бідність. Сотні мільйонів сучасних дітей живуть у районах, які найбільше піддаються зміні клімату, ці області варіюються від прибережної Південної Азії до дельти Меконгу, від островів Тихого океану до Африканського рогу та екваторіальної Африки, до прибережної Латинської Америки та Карибського басейну.

¹¹⁷ Summary of the panel discussion on human rights, climate change, migrants and persons displaced across international borders Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://undocs.org/A/HRC/37/35>.

Документом зазначено, що зміна клімату означає більше посух, повеней, буревіїв, спеки, яка сприяє лісовим пожежам, виділенню диму, підвищенню температурного рівня та іншим суворим погодним умовам, що провокують до збільшення і поширення основних убивць дітей, таких як недоїдання, малярія та діарея; створюють безпосередню небезпеку смерті, травм; загрожують постачанню чистої води та пошкодженню санітарії закладів; призводять до неврожаїв і зростання цін на продукти харчування, що для бідних означає відсутність продовольчої безпеки та харчові позбавлення, які можуть мати наслідки для дітей протягом усього їхнього життя тощо.

Документ містить заклик до урядів та інших суб'єктів щодо прийняття заходів з метою зупинити розвиток зміни клімату, обмежуючи викиди та віддаючи пріоритет чистим, стійким джерелам енергії. Крім того, документом акцентовано на вжитті подальших кроків, направлених на адаптацію дітей до зміни клімату з метою зробити дітей стійкими (приспосовувати) до таких загроз та їх наслідків, серед яких: зменшення нерівності серед бідних дітей та сімей, покращення їх здатності протистояти впливу зміни клімату; інвестування в дітей при реалізації національних кліматичних планів щодо пом'якшення та адаптації; вжиття заходів щодо захисту дітей, які були переміщені в результаті зміни клімату; забезпечення доступу дітей до освіти і навчання; забезпечення доступу до інформації тощо¹¹⁸.

ВООЗ сприяє обговоренню нагальних питань, пов'язаних із впливом довкілля на здоров'я людини, розробляє конкретні рекомендації, спрямовані на покращення становища різних категорій осіб; обміну досвідом у лікуванні хвороб тощо. У межах Організації запроваджено План дій з питань зміни клімату та здоров'я, цілями якого є: підтримка систем охорони здоров'я в усіх країнах, особливо в країнах із низьким та середнім рівнем доходу та малих острівних державах, для посилення потенційних можливостей у галузі оцінки та моніторингу вразливості, ризиків для здоров'я та впливу змін клімату для здоров'я; визначення стратегій та дій щодо захисту здоров'я людей, особливо найбільш уразливих груп

¹¹⁸ The Impact of Climate Change on Children. URL: https://www.unicef.org/sites/default/files/2019-02/Unless_we_act_now_Executive_summary-ENG.pdf.

населення; обмін знаннями та належними практичними методами. Оновлений у 2015 році План роботи включає такі напрями: координувати діяльність з партнерськими установами в межах системи ООН та забезпечити належний облік питань охорони здоров'я на порядку денному з питань зміни клімату; надавати та розповсюджувати інформацію про загрози для здоров'я людей, пов'язані зі зміною клімату, та про можливості зміцнення здоров'я шляхом скорочення викидів вуглецю; координувати огляди наукових даних про зв'язки між зміною клімату та здоров'ям і розробляти глобальний порядок денний у галузі наукових досліджень; допомагати країнам створювати потенціал для зниження вразливості здоров'я у зв'язку зі зміною клімату та зміцнювати здоров'я шляхом зниження викидів вуглецю¹¹⁹.

У 2021 році ВООЗ опублікувала доповідь, присвячену основному впливу електронних відходів на здоров'я дітей. Документ узагальнює останні наукові знання про зв'язки між діяльністю з переробки електронних відходів та результатами впливу на здоров'я дітей. Як зазначено у дослідженні, 18 мільйонів дітей і підлітків та 12,9 млн жінок, у тому числі невідома кількість жінок дітородного віку, може бути під загрозою несприятливих наслідків для здоров'я, що пов'язані з переробкою електронних відходів. Звіт призначений підвищити обізнаність і знання серед медичних працівників про небезпеку переробки електронних відходів для здоров'я майбутніх поколінь і є заклик до дій щодо скорочення впливу на дітей шкідливих дій з електронними відходами¹²⁰.

Договірні органи ООН також докладають суттєвих зусиль щодо захисту прав дітей в умовах кліматичних змін, зокрема, права на здоров'я. Так, Комітет з прав людини, підкресливши значення Конвенції про права дитини 1989 р., неодноразово зазначав, що права дітей є неподільними і взаємозалежними. Крім статей 6 і 24, найважливіше значення з точки зору забезпечення повного використання підлітками свого права на здоров'я та розвиток

¹¹⁹ Climate change and health. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>.

¹²⁰ Children and digital dumpsites: e-waste exposure and child health. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/341718/9789240023901-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

мають також й інші положення та принципи Конвенції. Зокрема у Зауваженні загального порядку № 4: Здоров'я і розвиток підлітків у контексті Конвенції про права дитини, Комітет розуміє концепцію «здоров'я і розвиток» у ширшому сенсі, порівняно з чітко обмеженими положеннями статей 6 (право на життя, виживання і здоровий розвиток) і 24 (право на здоров'я) Конвенції. Одна з цілей цього Зауваження загального порядку якраз і полягає у визначенні основних прав людини, які потребують заохочення й захисту, з тим, щоб підлітки мали максимально хороший стан здоров'я, гармонійно розвивалися, належним чином готувалися до життя дорослої людини та відігравали конструктивну роль у своїх громадах і суспільстві в цілому. У Зауваженні загального порядку наголошено на необхідності вжиття заходів щодо скорочення дитячої смертності та заохочення здорового розвитку дітей і підлітків, а також ужиття ефективних заходів для забезпечення захисту підлітків від усіх форм насильства, жорстокого поводження, відсутності турботи і від експлуатації (ст. 19, 32-36, 38), приділяючи підвищену увагу конкретним формам жорстокого поводження, недбайливості, насилля або експлуатації, що впливає на цю вікову групу. Окрему увагу приділено дітям-інвалідам, зокрема зазначено, що відповідно до ст. 23 Конвенції підлітки з психічними та/або фізичними вадами мають рівне право на найвищий досяжний рівень фізичного й психічного здоров'я.

Документом акцентовано увагу на зобов'язанні держав-учасниць забезпечувати підліткам здорове та сприятливе середовище, що гарантує їм доступ до основних медичних послуг, включно з допологовим і післяпологовим доглядом для матерів; можливість брати участь в ухваленні рішень щодо їхнього здоров'я, формувати необхідні для життя навички, надавати необхідну інформацію, отримувати поради та обирати свій спосіб життя тощо¹²¹.

Комітет з економічних, соціальних та культурних прав у Зауваженні загального порядку № 14: Право на найвищий досяжний рівень здоров'я (стаття 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права) зазначив, що у пункті 2 а) статті 12 Між-

¹²¹ CRC General Comment No. 4: Adolescent Health and Development in the Context of the Convention on the Rights of the Child Adopted CRC/GC/2003/4. URL: <https://www.refworld.org/docid/4538834f0.html>.

народного пакту про економічні, соціальні і культурні права наголошено на необхідності вжиття заходів щодо скорочення дитячої смертності та заохочення здорового розвитку дітей і підлітків. У подальших міжнародних договорах з прав людини визнається, що діти та підлітки мають право на найвищий досяжний рівень здоров'я та на доступ до лікувальних закладів. Відповідно до Конвенції про права дитини, держави повинні забезпечувати дитині та її сім'ї доступ до основних медичних послуг, включаючи допологовий та післяпологовий догляд для матерів. Конвенція пов'язує ці цілі із забезпеченням доступу до орієнтованої на дітей інформації про поведінку, що сприяє профілактиці захворювань та зміцненню здоров'я, з наданням сім'ям і громадам сприяння в реалізації цих видів практики. Здійснення принципу недискримінації передбачає наявність у дівчаток та хлопчиків рівного доступу до адекватного харчування, здорового довкілля та послуг з лікування фізичних та психічних захворювань. Документ покладає на держав-учасниць забезпечувати підліткам здорове та сприятливе середовище, що гарантує їм можливість брати участь у прийнятті рішень щодо їх здоров'я, формувати необхідні для життя навички, набувати потрібну інформацію, отримувати поради та обирати свій спосіб життя. Здійснення права підлітків на здоров'я залежить від розвитку орієнтованої на молодь системи охорони здоров'я, в межах якої дотримуються конфіденційність та недоторканність приватного життя та надаються адекватні послуги в галузі статевого та репродуктивного здоров'я (п. 22-24)¹²².

У Зауваженні загального порядку № 15 (2002) Право на воду (ст. 11 та 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права) Комітет з економічних, соціальних та культурних прав зазначив, що оскільки право на воду застосовується до кожної людини, державам-учасницям необхідно приділяти особливу увагу тим особам та групам, які традиційно стикаються з труднощами щодо реалізації цього права, зокрема жінкам, дітям, групам меншин, корінним народам, біженцям, прохачам притулку, внутрішнім переміщеним особам, трудящим-мігрантам, ув'язненим та особам, які утримуються під вартою. Зокре-

¹²² CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12). URL: <https://www.refworld.org/docid/4538838d0.html>.

ма, держави-учасниці повинні вживати заходи щодо забезпечення того, аби діти не обмежувалися їхніми правами людини через відсутність адекватної питної води в навчальних закладах та в домашніх господарствах або через їх залучення до важкої роботи з постачання води. Потрібно у невідкладному порядку вирішити питання про постачання питної води навчальних закладів, які в даний час не забезпечені достатньою кількістю належної питної води (ст. 16, п. «б»). Державам-учасницям треба прийняти всеосяжні й комплексні стратегії та програми в порядку забезпечення для нинішнього та майбутнього поколінь достатньої кількості нешкідливої питної води (п. 28)¹²³.

У Зауваженні підкреслено стійкий зв'язок права на воду з правом на найвищий досяжний рівень здоров'я (ст. 12, п. 1) та правами на достатнє житло і достатнє харчування (ст. 11, п. 1). Означене право варто також розглядати у поєднанні з іншими правами, закріпленими у Міжнародному біллі про права людини, і насамперед з правом на життя та людську гідність (ст. 3). Зазначено, що право на воду гарантовано багатьма міжнародними договорами, у тому числі й пункт 2 статті 24 Конвенції про права дитини зобов'язує держави-учасниці вживати заходів для боротьби з хворобами та недоїданням «шляхом надання» достатньо поживного продовольства та чистої питної води.

Гендерні аспекти зниження ризику лих в умовах зміни клімату щодо жінок і дівчаток розглянуто в Загальній рекомендації № 37 (2018) Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, якою зазначено, що система медичного обслуговування, включаючи послуги в галузі сексуального і репродуктивного здоров'я, повинна знаходитися в розпорядженні і залишатися доступною, прийнятною та якісною навіть у надзвичайних ситуаціях. З цією метою потрібно вжити заходів задля того, щоб у системі медичного обслуговування повсюдно впроваджувалися, враховуючи гендерну проблематику, стратегії, бюджети і практика моніторингу, спрямовані на забезпечення кліматостійкості і «живучості» в надзвичайних ситуаціях. Зміна клімату і лиха, включаючи епідемії, є факторами, що визначають поширеність, картину розподі-

¹²³ General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant). URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>.

лу і ступінь тяжкості нових і повторно виникаючих захворювань. Підвищена вразливість жінок і дівчаток до хвороб пояснюється їх нерівністю в доступі до продовольства, харчування та медичного обслуговування, а також поширеним у суспільстві уявленням про те, що саме жінки насамперед повинні дбати про дітей, людей похилого віку та хворих (ст. 65-66)¹²⁴.

У сумісній заяві п'яти договірних органів (Комітет із ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет із економічних, соціальних і культурних прав, Комітет із захисту прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей, Комітет з прав дитини, Комітет з прав інвалідів) (2019) зазначається, що зміна клімату створює значні ризики для здійснення прав людини. Несприятливі наслідки загрожують, серед іншого, праву на життя, праву на достатнє харчування, праву на достатнє житло, праву на здоров'я, праву на воду і культурним правам. Ці негативні впливи також проявляються у шкоді, завданій екосистемам, яка своєю чергою впливає на здійснення прав людини. Ризик заподіяння шкоди особливо високий для тих верств населення, які вже маргіналізовані або знаходяться в уразливому становищі, або які через дискримінацію і раніше існуючі нерівності мають обмежений доступ до прийняття рішень чи ресурсів, наприклад, жінки, діти, інваліди, корінні народи й особи, які проживають у сільській місцевості. Діти особливо схильні до підвищеного ризику нанесення шкоди своєму здоров'ю через незрілість їх систем організму. Документом акцентовано увагу на зобов'язаннях держав у галузі прав людини та прийнятті заходів, направлених на покращення екологічної ситуації у різних сферах життєдіяльності¹²⁵.

Комітет з прав дитини визначив чотири основні принципи підходу, заснованого на правах дитини, це: зобов'язання держав поважати та забезпечувати всі права, передбачені Конвенцією з прав дитини, за кожною дитиною, що перебуває у межах їхньої юрисдикції, без будь-якої дискримінації; приділення першочерго-

¹²⁴ Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 37 (2018) on the gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change. URL: <https://undocs.org/CEDAW/C/GC/37>.

¹²⁵ Five UN human rights treaty bodies issue a joint statement on human rights and climate change. Joint Statement on "Human Rights and Climate Change". URL: https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=24998#_edn1.

вої уваги найкращому забезпеченню інтересів дитини в усіх діях щодо дітей; невід'ємне право дитини на життя та зобов'язання держав-учасниць забезпечувати максимально можливою мірою виживання та здоровий розвиток дитини; право дитини вільно висловлювати свої погляди «з усіх питань, що зачіпають дитину», і приділення поглядам дитини належної уваги¹²⁶.

Спеціально уповноважені особи також роблять суттєвий внесок у розробку норм та привернення уваги до безпекових викликів для здоров'я дитини в екологічній сфері, акцентуванні уваги на тісному зв'язку прав людини й охорони навколишнього середовища, серед яких: Спеціальний доповідач щодо права кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я, Спеціальний доповідач з питань щодо наслідків для прав людини екологічно обґрунтованого регулювання та видалення небезпечних речовин та відходів, Спеціальний доповідач з питання про правозахисні зобов'язання, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим і стійким навколишнім середовищем, Спеціальний доповідач з питання про достатнє житло, як компонент права на достатній життєвий рівень, Спеціальний доповідач з питання про право людини на безпечну питну воду, Спеціальний доповідач з прав осіб з інвалідністю, Спеціальний доповідач з питання про заохочення і захист прав людини в контексті зміни клімату та ін.

Зокрема, у Доповіді спеціального представника з питань прав людини і навколишнього середовища «Права дитини та навколишнє середовище» (2018) (A/HRC/37/58) вказано, що державам треба поважати, захищати та реалізовувати права дітей щодо попередження та подолання наслідків екологічної шкоди. У ній надано конкретні рекомендації, що ґрунтуються на роботі інших спеціальних доповідачів, Комітету з прав дитини, УВКПЛ, ЮНІСЕФ, ВООЗ та багатьох інших, які подали усні та письмові повідомлення під час підготовки доповіді. Документ містить зобов'язання

¹²⁶ General Comment No. 5: General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (arts. 4, 42 and 44, para. 6). URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPpPRiCAqhKb7yhsiQql8gX-5Zxh0cQqSRzx6Zd2%2FQRsDnCTcaruSeZhPr2vUevjbn6t6GSi1fheVp%2Bj5HT-LU2Ub%2FPZZtQWn0jExFVnWuhiB>.

держав забезпечити, щоб освітні програми розширювали розуміння дітьми екологічних проблем та зміцнювали їхню здатність реагувати на екологічні виклики; оцінити екологічні наслідки для прав дітей; зібрати інформацію про джерела екологічної шкоди для дітей та зробити цю інформацію відкритою й доступною для громадськості; координувати участь дітей у процесах прийняття екологічних рішень та захищати їх від переслідування за їхню участь чи інше вираження поглядів з питань навколишнього середовища; усунути усі бар'єри, з якими стикаються діти у пошуках правосуддя з питань екологічних збитків для повного здійснення своїх прав людини. На держави покладено зобов'язання щодо захисту дітей від екологічних збитків, у тому числі шляхом забезпечення того, щоб їхні найкращі інтереси враховувалися насамперед при ухваленні всіх рішень, які можуть завдати їм екологічної шкоди. Зокрема, державам потрібно прийняти та впровадити екологічні стандарти відповідно до новітніх наявних наукових даних і міжнародних стандартів у галузі охорони здоров'я та безпеки. Держави ніколи не повинні вживати регресивних заходів. Вони повинні вживати заходів для запобігання шкоді навколишньому середовищу, особливо в тих випадках, коли йдеться про серйозну або незворотну шкоду¹²⁷.

Спеціальний доповідач ініціював у партнерстві з іншими міжнародними структурами створення «Всесвітньої ініціативи захисту екологічних прав дітей (CERI): просуваючи право дітей на здорове та стійке довкілля», мета якої полягає у сприянні визнанню і здійсненню права дітей на здорове та стійке довкілля шляхом розширення прав і можливостей дітей та молоді щодо їхніх прав, пов'язаних із навколишнім середовищем; збільшення обізнаності та потенціалу на національному, регіональному і світовому рівнях серед тих, хто бере участь у процесі прийняття рішень щодо прав дітей та навколишнього середовища, включаючи зобов'язання держав у цій галузі; скликання ключових дійових осіб, організація діалогу та зміцнення співробітництва щодо здійснення прав дітей на здорове довкілля; формування та забезпечення визнання

¹²⁷ Report of the United Nations Special Rapporteur (Children's Rights and the Environment). URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/UNSREnvir_English.pdf

міжнародних керівних принципів з екологічних прав дітей, а також інформування про процеси розробки стандартів та політики на світовому, регіональному і національному рівнях¹²⁸.

У Доповіді Спеціального доповідача з питання про правозахисні зобов'язання, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим і стійким навколишнім середовищем A/HRC/31/52 (2016), означено взаємозв'язок між зміною клімату та правами людини, розглянуто наслідки зміни клімату для повного здійснення прав людини і викладено зобов'язання у галузі прав людини в межах діяльності щодо боротьби зі зміною клімату. Акцентовано на зобов'язанні держав, пов'язаних зі зміною клімату, а також обов'язків щодо захисту прав найбільш уразливих груп (п. 23-32)¹²⁹.

Спеціальний доповідач з питання про правозахисні зобов'язання, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим і стійким навколишнім середовищем (2018) у своїй доповіді зазначив, що права людини та охорона навколишнього середовища є взаємозалежними. Безпечне, чисте, здорове та стійке навколишнє середовище є необхідною умовою для повноцінного здійснення прав людини, включаючи право на життя, найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я, достатній життєвий рівень, достатнє харчування, безпечну питну воду та санітарію, житло, участь у культурному житті та розвиток, а також саме право на здорове довкілля, яке визнається в регіональних угодах та більшості національних конституцій (загальний коментар до принципу 1-2). Документом акцентовано увагу на вжитті додаткових заходів для захисту осіб, які найбільш уразливі до екологічних збитків або зазнають особливого ризику, з урахуванням їхніх потреб, ризиків і можливостей, серед яких: жінки, діти, особи, які живуть в умовах бідності, корінні народи та традиційні громади, люди похилого віку, інваліди, етнічні, расові або інші меншини та переміщені особи. Означені особи можуть опинитися в уразливому становищі

¹²⁸ Global Initiative Advancing Children's Right to a Healthy Environment. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/Concept-NoteChildRights_EN.PDF.

¹²⁹ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/A/HRC/31/52>.

через підвищену сприйнятливість до будь-якого типу екологічних збитків, через те, що вони позбавлені можливості здійснювати свої права людини, або з обох цих причин. Підкреслюючи вразливість дітей, документом зазначено, що діти вразливі з багатьох причин, зокрема через те, що вони менш розвинені фізично та менш стійкі до багатьох видів екологічних збитків. З 6 млн випадків смерті дітей віком до п'яти років у 2015 році 1,5 млн можна було б запобігти за допомогою скорочення екологічних ризиків. Крім того, вплив забруднювачів та інших видів екологічних збитків у дитинстві призводить до виникнення довічних проблем зі здоров'ям, зокрема підвищує ймовірність раку та інших захворювань (п. 41 «б»)¹³⁰.

Спеціальний доповідач щодо права на здоров'я у своїй доповіді про роль детермінантів здоров'я у сприянні здійсненню права на психічне здоров'я зазначив про необхідність підтримки сім'ї з метою покращення якості взаємин між батьками та дітьми; закликав до повної ліквідації практики догляду за дітьми у спеціалізованих установах та наголосив на необхідності вжиття заходів щодо запобігання булінгу та профілактиці депресії і самогубств. Він рекомендував застосовувати сучасні підходи до охорони здоров'я, що сприяють формуванню ненасильницьких відносин та унеможливають надмірну медикалізацію¹³¹.

Серед основних викликів для здоров'я дитини, що пов'язані з оточуючим середовищем, необхідно вказати такі:

1. Забруднення питної води. Як зазначено в Керівництві щодо забезпечення якості питної води ВООЗ, вода є першою необхідністю для підтримання життя, а задовільне (адекватне, безпечне та доступне) забезпечення водою має бути доступним для всіх. Безпечна питна вода, за визначенням, не становить жодного значного ризику для здоров'я внаслідок її споживання протягом усього життя, включаючи різну вразливість, яка може виникати на

¹³⁰ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/37/59>.

¹³¹ Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health (Right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health). URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/41/34>.

різних етапах життя. До групи найбільшого ризику щодо хвороб, які передаються через воду, відносяться діти грудного та раннього віку, люди з ослабленим здоров'ям або які живуть в антисанітарних умовах і люди похилого віку (с. 21)¹³². Інфекційні захворювання, що розповсюджуються через воду, є частою причиною дитячої смертності. Тому дітям не можна пити з поверхневих джерел без попередньої обробки. Нітрати у воді окислюють метгемоглобін, і якщо у дорослих при утриманні його до 50% у крові спостерігається суттєве погіршення самопочуття, то у дітей раннього віку вміст метгемоглобіну в 20%-40% часто призводить до смерті. Особливо небезпечним є вміст у воді нітратів у перші 3 місяці життя. Другим чинником ризику є зоб (порушення роботи щитовидної залози). Обмеження на вміст нітратів у воді – 10 мг/л, тому дітям не можна давати воду з колодязя, оскільки гранично допустима кількість нітратів у ній може бути перевищено в кілька десятків разів. Уміст нітратів у водопровідній воді зазвичай коливається не більше 5-20 мг/л. Наступним небезпечним чинником неякісної води є важкі метали. Наприклад, марганець порушує формування кісткового скелета, свинець призводить до специфічної анемії (важливо зазначити, що його засвоюваність у дітей досягає 40%, тоді як у дорослих – лише 5%). Для повноцінного розвитку дитини важкі метали у воді повинні бути відсутніми.

2. Забруднення атмосферного повітря є одним із найсерйозніших екологічних загроз здоров'ю людини, в тому числі дітей. Відповідно до інформації ВООЗ, епідеміологічні дослідження свідчать, що симптоми бронхіту у дітей, хворих на астму, погіршуються на тлі довгострокового впливу NO₂. Також із забрудненням NO₂ у концентраціях, що на даний момент вимірюються або спостерігаються в містах Європи та Північної Америки, асоціюється зростання зниження функції легень¹³³. Дія PM_{2,5} також асоціюється з порушенням легеневої функції у дітей. Зростає кількість фактів, які свідчать про зв'язок забруднення атмосферного повітря, зокрема дрібнодисперсними частинками, з несприятливими наслідками пологів; наприклад, систематичний огляд

¹³²Руководство по обеспечению качества питьевой воды. Женева : ВООЗ, 2004 г. URL: https://www.who.int/water_sanitation_health/dwq/gdwq3ruprelim_1to5.pdf.

¹³³ВООЗ. Загрязнение атмосферного воздуха. URL: [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-\(outdoor\)-air-quality-and-health](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health).

виявив суттєві зв'язку між впливом PM_{2,5} і низькою масою тіла при народженні, передчасними пологами та народженням дітей, малих для гестаційного віку. Вплив забруднення повітря на людей у ранньому дитинстві та ризик наслідків для здоров'я і розвитку у пізнішому віці вказують на необхідність вжиття заходів щодо запобігання впливу забруднення повітря в ранньому віці, а також щодо запобігання впливу забруднення повітря на здоров'я в контексті підходу на всіх етапах життя (с. 3)¹³⁴.

За твердженням ЮНЕП, забруднення повітря також пов'язане з такими захворюваннями, як деменція, діабет, COVID-19, серцево-судинні та неврологічні захворювання. За останні роки значно покращилася якість повітря в розвинених країнах, проте багато країн, що розвиваються, продовжують використовувати деревину й інші тверді види палива для приготування їжі та обігріву. У результаті багато вразливих та соціально незахищених верств населення страждають і від самого брудного повітря. Ця проблема була висунута на перший план під час пандемії COVID-19, і дані свідчать, що забруднення повітря може наражати людей на ще більший ризик зараження вірусом¹³⁵.

3. Глобальними проблемами для виживання дітей є голод і відсутність продовольчої безпеки. Зміна клімату впливає на харчування, зокрема через зміни в урожайності культур, втрату джерел життєзабезпечення, зростання масштабів бідності та скорочення доступу до продуктів харчування, водопостачання та санітарних послуг. Збільшення рівня викидів діоксиду вуглецю призводить до зміни клімату і викликає зниження вмісту білків, мінералів і вітамінів у багатьох базових продовольчих культурах¹³⁶. Згідно з недавніми оцінками Світового банку, підвищення середньосвітової температури на 2 °C створить для 100–400 млн

¹³⁴ Европейская конференция ВОЗ высокого уровня по неинфекционным заболеваниям. Неинфекционные заболевания и загрязнение атмосферного воздуха. (Ашхабад, Туркменистан, 9-10 апреля 2019 г.). URL: https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0006/397788/Air-Pollution-and-NCDs_RUS.pdf.

¹³⁵ United Nations Environment Programme (UNEP). URL: <https://www.unep.org/news-and-stories/story/international-day-clean-air-blue-skies-underlines-link-between-healthy-air>.

¹³⁶ Ziska L. The Impacts of Climate Change on Human Health in the United States: A Scientific Assessment. U.S. Global Change Research Program. Washington, D.C., 2016. P. 189-216.

осіб загрозу настання голоду і може стати причиною загибелі від недоїдання ще понад 3 млн осіб на рік. Очікується, що до 2050 року зміна клімату призведе до того, що ще 24 млн дітей страждатимуть від недоїдання. Крім проблеми голоду, недоїдання призводить до зростання рівнів захворюваності та смертності від таких хвороб, як діарея, пневмонія, малярія та кір. Непропорційний вплив цих проблем відчують на собі жителі Південної Африки та африканських країн, розташованих на південь від Сахари. Згідно з прогнозами, до 2050 року зміна клімату викличе серйозне відставання у рості у дітей на 23% у центральній частині Африки на південь від Сахари та на 62% – у Південній Азії¹³⁷.

4. Негативним для здоров'я дитини є вплив небезпечних речовин, які утворюються в результаті діяльності промислових підприємств. Існують факти, що підтверджують унікальний вплив на дітей ртуті¹³⁸. Біоакмулювання метилртуті в рибі, що споживається вагітними жінками, може призвести до проблем, пов'язаних із неврологічним розвитком плоду при вагітності, а споживання зараженої риби дітьми загрожує й іншими ускладненнями. Трансплацентарна схильність до впливу таких речовин становить найбільшу небезпеку, що пояснюється крайньою чутливістю мозку плоду. До неврологічних симптомів відноситься затримка фізичного розвитку, епілептичні напади, втрати зору та «слухове» запаморочення, затримка у розвитку, порушення мови, знижений коефіцієнт інтелекту та втрата пам'яті. За результатами обстеження зайнятих у видобутку золота дітей, яке було проведено Міжнародною організацією праці (МОП), одна п'ята частина цих дітей повідомила про ту чи іншу проблему зі здоров'ям, що виникла за час роботи, і перш за все про біль у кінцівках та хребті, хвороби нирок та сечовивідного тракту, виснаження¹³⁹. Згідно з повідомленнями,

¹³⁷ Lloyd S., Kovats S., Chalabi Z. Climate Change, Crop Yields, and Undernutrition: Development of a Model to Quantify the Impact of Climate Scenarios on Child Undernutrition. *Environmental health perspectives*. 2011. Vol. 119. P. 1817-23. DOI:10.1289/ehp.1003311.

¹³⁸ Susan L. Cutter, *The Forgotten Casualties: Women, Children and Environmental Change*. Global Environmental Change. 1995. Vol. 5, No. 1. P. 181-194.

¹³⁹ *Informal Gold Mining in Mongolia: A Baseline Survey Report covering Bornuur and Zaamar Soums, Tuv Aimag*. Bangkok : International Labour Organization, 2006. P. 116. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/documents/publication/wcms_bk_pb_123_en.pdf.

в одній із країн понад 400 дітей віком до 5 років загинули внаслідок отруєння свинцем, викликаним тим, що старателі розмелювали вдома породу, яка містить свинець, з метою вилучення золота і залишали свинцевий пил на підлозі, по якій повзали діти. Інтоксикація ртуттю була названа епідемією серед дітей, які працюють на золотих копальнях, а ще одним результатом хронічного впливу ртуті є акродінія, хвороба, характерним симптомом якої є червоні та болючі кінцівки¹⁴⁰. Крім цього, ризики для здоров'я, пов'язані зі схильністю до впливу небезпечних речовин, посилюються схильністю дітей не надто замислюватися про майбутнє, а також тим фактом, що індивідуальне захисне спорядження незмінно розраховане на дорослих.

За оцінками МОП, понад мільйон дітей в усьому світі зайняті на роботах у шахтах та кар'єрах, причому нерідко за нікчемну плату, а то й безкоштовно; за розрахунками ЮНЕП, ця цифра коливається в межах від 1 до 2 млн. Діти, яким ледве виповнилося три роки, вже працюють у небезпечних умовах, наражаючись на такі небезпечні речовини, як ртуть, свинець і ціанід. Шахти нерідко перебувають у надто віддалених місцях для проведення регулярних трудових інспекцій, а шахтарі, що працюють на них, не є членами профспілок (п. 29)¹⁴¹.

5. Новим викликом для здоров'я дитини стала неефективна утилізація мобільних телефонів, комп'ютерів та побутової техніки, що привела до глобальної кризи ризиків для здоров'я з боку електронних відходів. За даними ВООЗ, 152 мільйони дітей у віці 5–17 років втягнуті в дитячу працю, у тому числі 18 мільйонів дітей (11,9%) у промисловому секторі, який включає переробку відходів. Майже 73 мільйонів дітей в усьому світі займаються шкідливою трудовою діяльністю, при цьому невизначена кількість дітей працює в неофіційному секторі переробки відходів (с. 6)¹⁴².

¹⁴⁰ Children's Exposure to Mercury Compounds. Geneva: WHO, 2010. P. 51–55. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44445/9789241500456_eng.pdf;jsessionid=F154FC531E2464500C232EDB2C8B0652?sequence=1.

¹⁴¹ Report of the Special Rapporteur on the human rights obligations related to environmentally sound management and disposal of hazardous substances and waste. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/149/26/PDF/G1214926.pdf?OpenElement>.

6. Зміна клімату та травматичні ситуації, пов'язані зі зміною клімату, такі як війни/відсутність безпеки, сексуальне та фізичне насильство, смерть та каліцтва внаслідок екстремальних погодних явищ, що відбуваються на очах у дітей, можуть вплинути на їх *психічне здоров'я*. Діти, які втратили члена сім'ї і самі опинилися в небезпечній для життя ситуації в результаті зміни клімату, більше схильні до посттравматичних стресових і тривожних розладів, суїцидальних настроїв і депресії. Стихійні лиха можуть також вплинути на когнітивні здібності дітей і, як наслідок, на їхнє емоційне благополуччя. У дослідженні «Молодь і COVID-19: наслідки для роботи, освіти і психічного здоров'я (квітень-травень 2020 р.)», проведеному Управлінням ООН з прав людини спільно з МОП та іншими партнерами, зазначено, що молоді жінки, молодь країн із низьким рівнем доходу особливо сильно постраждали в результаті пандемії. Згідно з дослідженням, під загрозою опинилися права людини молодих людей. Непрямим наслідком суворих заходів самоізоляції в багатьох країнах став явний вплив на доступ молоді до прав, зокрема, у зв'язку з обмеженням свободи пересування в усьому світі¹⁴³.

Необхідно підкреслити, що означені негативні чинники є небезпечними для усіх категорій дітей, незалежно від їхнього віку, натомість вони є такими, що ще більше погіршують становище певної категорії дітей, зважаючи на їхній особливий статус, зокрема, дітей-інвалідів. На жаль, інвалідність охоплює широкий спектр порушень здоров'я. Як зазначено Конвенцією про права осіб з інвалідністю, вона є результатом взаємодії, що відбувається між людьми, які мають порушення здоров'я, і середовищними бар'єрами і яка заважає їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими (преамбула пункт «e»)¹⁴⁴. Таке ста-

¹⁴² Children and digital dumpsites: e-waste exposure and child health. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/341718/9789240023901-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

¹⁴³ Survey Report 2020. Youth and COVID-19 impacts on jobs, education, rights and mental well-being. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Press/WebStories/Youth_COVID-19_Survey_Report_DJY_FINAL.pdf.

¹⁴⁴ Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html>.

новище є перепорою щодо їх повної та ефективної участі в житті суспільства нарівні з іншими. Особам, які є соціально, економічно, культурно, політично, інституційно чи іншим чином маргіналізованими, таким як інваліди, загрожує підвищена небезпека піддатися впливу несприятливих наслідків зміни клімату. Конвенція про права інвалідів підтверджує, що всі інваліди мають право користуватися всіма правами людини й основними свободами на основі рівності з іншими. Вона закладає правову основу для дій в інтересах інвалідів, включаючи розробку інклюзивних заходів щодо реагування на зміну клімату та забезпечення стійкості до нього. Загальні принципи, викладені в Конвенції, формують правозахисний підхід, який у частині стійкості до клімату заснований на недискримінації, повному й ефективному залученні і включенні в суспільство, рівності можливостей, доступності та рівності чоловіків і жінок¹⁴⁵. Конвенція про права дитини визнає, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства (ч. 1. ст. 23)¹⁴⁶.

У зоні підвищеного ризику перебувають діти-мігранти. Екологічні чинники та зміна клімату є найважливішими стимулами для міграції, яка підвищує ризики для здоров'я людей. Причиною небезпеки для здоров'я у зв'язку з міграцією чи переміщенням населення є обмеження доступу до закладів охорони здоров'я, товарів та послуг; втрата систем та активів для соціальної допомоги; інші негативні чинники впливу на наявність і доступність основних детермінантів здоров'я. При переміщенні у зв'язку з раптовим лихом однією з основних причин смертності можуть стати інфекційні захворювання. Переміщення населення, пов'язане зі стихійними лихами, найчастіше відбувається у вразливих районах, створюючи серйозні проблеми для систем державної охорони здоров'я та для доступу до медичних товарів і послуг. Крім того, мігранти

¹⁴⁵ Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities Statement «Building climate resilience: the rights of groups in focus». URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=16163>

¹⁴⁶ Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/crc.aspx>.

можуть страждати на психічні розлади через наслідки переміщення та прояви дискримінації, яких вони можуть зазнавати. За даними Європейського регіонального Бюро ВООЗ, діти-біженці та діти-мігранти більшою мірою схильні до ризику захворювань, пов'язаних із раціоном харчування, – це стосується як недостатнього харчування, так і надмірної ваги/ожиріння. Міграція є чинником ризику для психічного здоров'я дітей. Несупроводжувані неповнолітні наражаються на ризик сексуальної експлуатації, і в цій групі мігрантів спостерігаються вищі показники депресії та посттравматичного стресового розладу. Констатовано, що у період із 2015 до 2017 рр. у країнах Європейського Союзу було зареєстровано майже мільйон дітей, які шукають притулку, причому 200 000 із них прибули до Європи без супроводу дорослих. Цим дітям загрожує особлива небезпека дискримінації, маргіналізації, інституціоналізації та ізоляції¹⁴⁷.

Проблематика забезпечення права на здоров'я є вельми актуальною для дітей, позбавлених волі. Ця категорія залишається невидимою і забутою групою у суспільстві, незважаючи на збільшення кількості свідчень того, що ці діти насправді є жертвами подальших порушень прав людини. Незліченна кількість дітей знаходиться в нелюдських умовах і в установах для дорослих, що є явним порушенням їхніх прав людини, де вони піддаються високому ризику насильства, зґвалтування і сексуального посягання, включно з актами тортур і жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (с. 32-33)¹⁴⁸. Для цієї категорії осіб є вельми актуальним питання постачання питної води, належного харчування, дотримання санітарних умов.

Підсумовуючи аналіз універсальних міжнародних актів, треба вказати, що вони містять загальні положення щодо захисту вразливих категорій осіб, зокрема дітей, включаючи й екологічну сферу, використовуючи узагальнений термін «майбутні покоління».

¹⁴⁷ Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/311347/97892289053846-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

¹⁴⁸ Сироїд Т.Л. Міжнародно-правові стандарти забезпечення права на здоров'я неповнолітніх осіб, позбавлених волі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 32–37.

Політичні заходи і програми, що запроваджуються на міжнародному рівні, мають за мету – гарантувати дітям та підліткам право на здоров'я, враховуючи їхні найкращі інтереси.

Тенденцією міжнародних універсальних актів, починаючи з Декларації конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р., є акцент щодо взаємовпливу людини й оточуючого середовища, у подальшому розвинутий іншими міжнародними універсальними документами (Малейська декларація про гуманітарний аспект глобальної зміни клімату, Паризька угода, Порядок денний у галузі сталого розвитку та ін.), спеціалізованими актами у галузі захисту прав дитини (Декларація прав дитини, Конвенція про права дитини, Банкогська заява: зобов'язання сприяти охороні здоров'я дітей в оточуючому середовищі тощо), і визнання того, що зміна клімату має суттєві наслідки для реалізації здійснення багатьох прав людини, включаючи вразливі категорії осіб, зокрема права на життя, права на харчування, права на здоров'я та ін.

Треба констатувати, що, на жаль, виклики для здоров'я дитини мають тенденцію до розширення географії та появи нових (напр., пандемія Covid-19, неефективна утилізація мобільних телефонів, комп'ютерів та побутової техніки). Крім того, негативні ризики мають посилюючий вплив на різні категорії дітей, серед яких потрібно вказати дітей-мігрантів, дітей, позбавлених волі, дітей-інвалідів та ін.

Задля покращення становища дітей потрібно, перш за все, докласти зусиль щодо імплементації на національному рівні існуючих міжнародно-правових норм у галузі захисту прав дитини. Складовою цих зусиль має стати створення правового й інституційного механізму, в межах якого треба розробити нормативно-практичні рекомендації щодо різних аспектів екологічної складової цього питання, включаючи й адаптацію до неминучих наслідків зміни клімату. Важливим є запровадження дієвих просвітницьких програм з метою доведення до відома усіх категорій осіб, органів державної влади, приватного сектору, громад про значення дотримання екологічних норм і про взаємовплив людини і природи з метою збереження оточуючого середовища, незавдання шкоди, і, таким чином, збереження життя людини у цілому. Враховуючи можливості інформаційно-комунікаційних

технологій, варто запровадити на рівні урядів новаторські кроки щодо зменшення впливу екологічних викликів на майбутнє покоління.

Крім того, зважаючи на ту обставину, що піклування про здоров'я дитини має починатися з моменту зачаття, потрібно акцентувати увагу на підвищенні моральної відповідальності майбутньої матері щодо дотримання елементарних норм санітарії, вживання екологічно чистих продуктів, не допускати шкідливої для здоров'я її та дитини поведінки (не вживати наркотичні речовини, не палити тютюнові вироби, включаючи електронні сигарети тощо). Тут має бути подвійна відповідальність – держави, яка повинна забезпечити сприятливе для проживання людей середовище, проведення інформаційно-просвітницьких заходів із майбутніми матерями щодо дотримання відповідних медико-санітарних, фізіологічних норм, надання психологічної підтримки матерям-біженцям, тимчасово переміщеним особам, вагітним жінкам, що знаходяться в місцях позбавлення волі; підвищення рівня надання медичної допомоги вагітним матерям, породіллям і новонародженим дітям, особливо в умовах епідеміологічної небезпеки; підвищення рівня надання медичної допомоги означеним особам, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології, можливості телемедицини, та самої матері, яка несе відповідальність перед майбутньою дитиною та громадою у цілому за здорове покоління.

Важливим є також розробка універсального міжнародного акту у сфері регламентації права дитини на доступ до безпечного, чистого, здорового та стійкого навколишнього середовища (право дитини на здорове довкілля), в якому повинні бути відображені взаємозв'язок, взаємовплив людини і природи та його значення для всього людства.

Медведєва Марина Олександрівна,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Короткий Тимур Робертович,
*кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Державної наукової установи «Інститут інформації,
безпеки і права Національної академії
правових наук України»*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДОВКІЛЛЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

Непоправною і найстрашнішою втратою в період збройного конфлікту є людські життя. Однак збройний конфлікт завдає шкоди й іншим об'єктам та цінностям, що охороняються міжнародним правом, – здоров'ю, честі, гідності людей, власності, а також природі. Природа як середовище існування людини, природа як економічний ресурс, природа як самодостатня цінність є важливим об'єктом, який охороняється міжнародним правом та збереження якого становить спільний інтерес людства. Агресія та окупація порушують міжнародно-визнані права й інтереси держав на природні ресурси і породжують відповідальність держави-агресора за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу та природним ресурсам жертви агресії. В умовах збройного конфлікту природа є як основним, так і непрямим об'єктом охорони. Порушення правил ведення війни, закріплених у міжнародному гуманітарному праві, тягне за собою відповідальність держави-порушниця та в низці випадків є воєнним злочином.

Питання міжнародно-правового захисту довкілля *у зв'язку зі збройним конфліктом* є предметом регулювання норм міжнарод-

ного гуманітарного права (далі – МГП), міжнародного кримінального права, міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного права прав людини, права міжнародної безпеки тощо. В рамках кожної з цих галузей міжнародного права функціонують відповідні міжнародно-правові режими, що формуються на основі відповідних звичаєвих та договірних норм. Однак у питанні захисту довкілля *під час* збройного конфлікту у разі суперечностей між нормами міжнародного гуманітарного права та нормами інших галузей міжнародного права переважаючу силу будуть мати норми саме МГП.

Окреме місце займають питання міжнародної відповідальності за шкоду довкіллю у зв'язку зі збройним конфліктом, які регулюються насамперед загальними нормами права міжнародної відповідальності, кодифікованими у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. Також підлягають застосуванню загальні норми щодо відповідальності держав за порушення міжнародного гуманітарного права, у тому числі щодо порушення відповідних положень Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р. (далі – ДП I).

Міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом містяться переважно в спеціальних договорах, умовою застосування яких є наявність такого збройного конфлікту. Постає питання, чи підлягають застосуванню і до якої міри можуть застосовуватись норми спеціальних міжнародних природоохоронних договорів в умовах війни. Для надання відповіді на це питання варто зупинитися на загальних принципах впливу війни на міжнародні договори. Припинення міжнародного договору з початком війни є не правилом, а винятком. Із тлумачень положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. про неможливість виконання (стаття 61) та докорінну зміну обставин (стаття 62) випливає, що війна не є підставою для автоматичного припинення дії договорів, зокрема природоохоронних, сторонами яких учасники збройного конфлікту стали в мирний час. Цей висновок підтверджується і Комісією міжнародного права ООН у Проекті статей про вплив збройних

конфліктів на договори 2011 р. Стаття 7 містить посилання на орієнтовний список договорів, сам предмет яких передбачає те, що вони продовжують діяти під час збройного конфлікту, серед них – договори з міжнародної охорони навколишнього середовища¹⁴⁹.

Більшість багатосторонніх природоохоронних угод не містять положень про їх застосування у разі збройного конфлікту. Чи не єдиними двома винятками є, по-перше, Конвенція ООН про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р., яка у ст. 29, що має звичаєвий характер¹⁵⁰, встановлює: міжнародні водотоки і відповідні установки повинні підпадати під захист принципів і норм міжнародного права, що застосовуються під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру; по-друге, Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., яка у ст. 11(4) передбачає створення Списку всесвітньої спадщини, що знаходиться під загрозою, при цьому серед загроз визначає небезпеку збройних конфліктів¹⁵¹. Африканська конвенція щодо збереження природи і природних ресурсів (переглянута версія) 2003 р. в ст. XV містить чи не найбільш повний перелік зобов'язань щодо охорони довкілля, які держави мають виконувати не лише під час збройних конфліктів, але й після їх завершення¹⁵².

Деякі юридично необов'язкові документи міжнародного екологічного права безпосередньо або непрямо містять положення, що забороняють заподіяння шкоди довкіллю під час збройного конфлікту. Так, Стокгольмська декларація принципів з навколишнього для людини середовища 1972 р. у принципі 26 проголоси-

¹⁴⁹ Draft articles on the effects of armed conflicts on treaties, with commentaries 2011. Yearbook of the International Law Commission. 2011. Vol. II, Part Two. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_10_2011.pdf

¹⁵⁰ Dellapenna J.W. The customary international law of transboundary fresh waters. International Journal of Global Environmental Issues. 2001. Vol. 1, Nos. 3-4. P. 264–305.

¹⁵¹ Конвенція об охоране всемирного культурного и природного наследия, 16 листопада 1972 року. Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля; Відп. ред. проф. С. Кравченко. Вид. 2-ге, доп. Львів : Норма, 2002. С. 18-27.

¹⁵² African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources (revised version), 11 July 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7782-treaty-0029_-_revised_african_convention_on_the_conservation_of_nature_and_natural_resources_e.pdf.

ла, що людина й оточуюче її середовище повинні бути позбавлені від наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового знищення¹⁵³. Всесвітня хартія природи, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1982 році, визначила: «5. Природу необхідно захищати від розграбування в результаті війни чи інших ворожих дій. [...] 20. Потрібно утримуватися від воєнних дій, що завдають шкоди природі»¹⁵⁴. В п. 39.6 Порядку денного на XXI століття 1992 р. зазначається, що Генеральна Асамблея ООН та її Шостий комітет є підходящим форумом для розробки заходів з охорони довкілля від широкомасштабного знищення під час збройних конфліктів, при цьому беруться до уваги спеціальні повноваження та особлива роль у цьому процесі Міжнародного Комітету Червоного Хреста¹⁵⁵. Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. у принципі 24 проголосила, що війна неминуче здійснює руйнівний вплив на процес сталого розвитку, тому держави повинні поважати міжнародне право, забезпечуючи захист навколишнього середовища при виникненні збройних конфліктів¹⁵⁶. У підсумковому документі Саміту зі сталого розвитку «Перетворюючи наш світ: Порядок денний сталого розвитку до 2030» 2015 р. зазначається, що не може бути сталого розвитку без миру, а миру – без сталого розвитку¹⁵⁷. Цілі сталого розвитку, який, як відомо, охоплює три ключові складові – економічну, соціальну та екологічну – містять також ціль №16, яка стосується досягнення миру. Хоча зазначені документи є актами «м'якого права», однак вони можуть слугувати початковим етапом розробки та ухвалення міжнародного договору, підтвердженням існування міжнародно-правового звичаю або виступати керівництвом для

¹⁵³ Declaration on the human environment, 1972. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf>.

¹⁵⁴ World Charter for nature, 1982. URL: <http://www.un-documents.net/wcn.htm>.

¹⁵⁵ Agenda 21: United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.

¹⁵⁶ Rio Declaration on Environment and Development, 1992. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

¹⁵⁷ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.

імплементатії більш загальних положень міжнародних договорів чи норм звичаєвого права¹⁵⁸.

Існує очевидний зв'язок між правами людини та захистом довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом¹⁵⁹. Наприклад, Європейський суд з прав людини ухвалював рішення у справах, які стосувалися порушення права на приватне і сімейне життя за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. в контексті екологічної шкоди, завданої позивачам у ході збройних протистоянь (наприклад, справи *Akdivar et al. v. Turkey*, *Selçuk and Asker v. Turkey*, *Esmukhambetov et al. v. Russia*)¹⁶⁰. Між-американський суд з прав людини так само мав нагоду вирішувати питання порушень прав людини, переважно корінних народів, внаслідок збройних конфліктів у справах *Plan de Sánchez Massacre v. Guatemala*, *Ituango Massacres v. Colombia*, *Río Negro Massacres v. Guatemala*, *Massacres of El Mozote and neighboring locations v. El Salvador*, *Afro-Descendant Communities Displaced from the Cacarica River Basin (Operation Genesis) v. Colombia*¹⁶¹. Міжнародні механізми захисту прав людини є ефективним засобом захисту та відновлення не лише порушених індивідуальних прав і свобод, але й інструментом попередження настання майбутньої екологічної шкоди, що може загрожувати життю, здоров'ю та завдавати збитків приватному життю людей внаслідок збройного конфлікту завдяки «виховній функції», яку виконують виплачувані урядами суми компенсацій за порушення зазначених прав.

Право міжнародної безпеки регулює функції миротворчих місій у справі охорони довкілля в районах, уражених діючими чи завершеними збройними конфліктами, а також деякі питання постконфліктного відновлення навколишнього середовища. Крім того, не треба недооцінювати роль Ради Безпеки ООН у поступовому визнанні екологічних загроз в якості загроз міжнародному миру та

¹⁵⁸ Birnie P., Boyle A. and Redgwell C. *International law and the environment*. 3-rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2009. P. 34.

¹⁵⁹ Third Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur, International Law Commission, UN Doc A/CN.4/700 (3 June 2016). P. 42-45.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само.

безпеці¹⁶². Достатньо лише згадати резолюції РБ ООН 540 (1983) щодо ситуації між Іраном та Іраком чи 687 (1991) щодо відповідальності Іраку за вторгнення в Кувейт, а також резолюції, в яких визнається зв'язок між незаконним використанням природних ресурсів і збройними конфліктами¹⁶³. Мандат миротворчих місій ООН у таких державах, як Камбоджа, Сьєрра-Леоне, Ліберія та Демократична Республіка Конго, був безпосередньо пов'язаний з управлінням природними ресурсами на уражених конфліктами територіях¹⁶⁴. Генеральний Секретар ООН створив ініціативу «Озеленення блакитних», спрямовану на забезпечення ефективної участі миротворчих місій ООН у справі постконфліктного відновлення навколишнього середовища. Серед сучасних мирних угод, які регулюють питання розподілу відповідальності за шкоду довкіллю вже після завершення збройного протистояння, варто згадати такі: Чапультепекська угода між Урядом Ель Сальвадору та *Frente Farabundo Martí para la Liberación Nacional* 1992 р., Белфастська (Страсноп'ятнична) угода 1998 р., Тимчасова угода щодо миру та самоуправління в Косово (Угода Рамбуйє) 1999 р., Аруська угода про мир та примирення для Бурунді 2000 р., Заключний акт міжконголезських політичних переговорів 2003 р., Всеохоплююча мирна угода між Урядом Республіки Судан та Народньо-визвольним Рухом Судану/Народно-визвольною Армією Судану 2005 р., Дарфурська мирна угода 2006 р., Джубанські мирні угоди 2008 р.¹⁶⁵ Такі угоди є доволі ефективним засобом визначен-

¹⁶² Knight A. Global Environmental Threats: Can the Security Council Protect Our Earth? New York University Law Review. 2005. Vol. 80. P. 1549-1585.

¹⁶³ Наприклад, резолюції 2121 (2013), 2127 (2013), 2134 (2014), 2149 (2014), 2196 (2015), 2217 (2015), 2262 (2016), 2301 (2016), 2339 (2017), 2387 (2017) щодо ситуації в Центральнопівденноафриканській Республіці; резолюції 1291 (2000), 1304 (2000), 1323 (2000), 1332 (2000), 1376 (2001), 1991 (2011), 2021 (2011), 2053 (2012), 2078 (2012), 2098 (2013), 2136 (2014), 2147 (2014), 2198 (2015), 2211 (2015), 2277 (2016), 2293 (2016), 2348 (2017), 2360 (2017), 2389 (2017) щодо ситуації в Демократичній Республіці Конго.

¹⁶⁴ Greening the Blue Helmets: Environment, Natural Resources and UN Peacekeeping Operations. UNEP: Nairobi, 2012. P. 42.

¹⁶⁵ Third Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur, International Law Commission, UN Doc A/CN.4/700 (3 June 2016). P. 45-47.

ня відповідальності за екологічну шкоду, завдану під час збройного конфлікту (як правило, неміжнародного характеру), та постконфліктного врегулювання проблеми відновлення довкілля.

Якщо завданням міжнародного екологічного права є попередження можливих негативних наслідків впливу збройних конфліктів на довкілля шляхом визначення відповідних принципів у міжнародних договорах, сторонами яких держави стають у мирний час¹⁶⁶, міжнародного гуманітарного права – забезпечення охорони навколишнього середовища під час воєнних дій, міжнародного кримінального права – притягнення до відповідальності винних в екологічних злочинах, завданих під час збройних конфліктів, міжнародного права прав людини – забезпечення ефективних механізмів захисту права людини на безпечне довкілля, порушення якого відбулося в ході збройного конфлікту, права міжнародної безпеки – врегулювання ролі миротворчих місій у справі охорони довкілля в районах, уражених збройними конфліктами, то питання постконфліктної оцінки екологічної шкоди та постконфліктного врегулювання проблеми захисту довкілля мають вирішуватися засобами міжнародного екологічного права, права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права, міжнародного морського права (в тому, що стосується залишків війни в морському середовищі), права міжнародних організацій (у частині, що стосується надання допомоги постраждалим територіям у проведенні постконфліктної оцінки, моніторингу та відновлення довкілля).

Відносно останнього режиму, деякі вчені звертають увагу на той факт, що міжнародне екологічне право взагалі не враховує, чи застосовується і яким чином воно може застосовуватися в постконфліктних умовах, проте очевидно, що «постконфліктна робота повинна стати більш поширеною в рамках природно-ресурсної та екологічної політики»¹⁶⁷ і що одним із основних завдань, пов'язаних із постконфліктним відновленням довкілля, має бути забезпечення довгострокового управління в цій сфері. Найбільший

¹⁶⁶ До таких належать, наприклад, принцип попередження, перестороги, оцінки впливу на довкілля, невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, спільної, але диференційованої відповідальності, сталого розвитку тощо.

¹⁶⁷ Bruch C., Jensen D., Nakayama M., Unruh J., Gruby R. and Wolfarth R. Post-Conflict Peace Building and Natural Resources. Yearbook of International Environmental Law. 2009. Vol. 19, No. 1. P. 58-96.

потенціал у зазначеній сфері має Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), що здійснила понад 20 постконфліктних оцінок, починаючи з 1999 р., в яких було визначено наслідки війн для довкілля різних держав¹⁶⁸. ЮНЕП підготувала Керівництво щодо інтегрування довкілля в оцінку постконфліктних потреб 2009 р., створила Відділ з постконфліктного управління та управління наслідками катастроф, у рамках якого реалізує Програму з екологічного співробітництва для забезпечення миротворчої діяльності. Асамблея ООН з навколишнього середовища (представницький орган ЮНЕП) ухвалила декілька резолюцій щодо захисту навколишнього середовища, пом'якшення та контроль за забрудненням у районах, уражених збройними конфліктами, про які йти-меться далі. Крім того, міжнародні дослідження шкоди довкіллю від воєнних конфліктів були свого часу здійснені Регіональним екологічним центром Центральної та Східної Європи і Світовим банком¹⁶⁹. Звіти цих міжнародних організацій можуть виявитись доволі корисними для здійснення оцінки екологічних наслідків збройних конфліктів, які можуть відбутися у майбутньому.

Отже, проаналізуємо більш детально норми договорів – джерел міжнародного гуманітарного права щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту. Норми МГП, включаючи положення стосовно охорони навколишнього середовища, призначені для застосування саме в період збройного конфлікту. Такі норми містяться в звичаєвому міжнародному гуманітарному праві, Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій (статті 35 і 55), а також Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. (Конвенція ЕНМОД).

Звичаєве міжнародне гуманітарне право¹⁷⁰ містить зобов'язання держав з охорони довкілля під час збройного конфлікту. Найявність відповідного міжнародного звичаю підтверджується дослі-

¹⁶⁸ Воєнні дії на сході України – цивілізаційні виклики людству. Львів : ЕПЛ, 2015. С. 112.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Щодо природи звичаєвого міжнародного гуманітарного права див.: Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права; передм. Т.Р. Короткий, Є.В. Лук'яненко; вступ. стаття М.М. Гнатовський. Одеса : Фенікс, 2017. 40 с.

дженням Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) «Звичаєве міжнародне гуманітарне право» (Норми 43-45)¹⁷¹. МКЧХ визнав звичаєвими Норми 42 і 43 у їх застосуванні до збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру, а Норми 44 та 45 – до збройних конфліктів міжнародного характеру, й спірно – до збройних конфліктів неміжнародного характеру. «Звичаєве міжнародне гуманітарне право» може по праву претендувати на статус доказу загальної практики держав у сенсі статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН¹⁷². Важливо зауважити, що зазначене дослідження МКЧХ підтримує термінологію діючого договірної МГП, адже оперує поняттям «навколишнє *природне* середовище», а не більш широким за змістом – «навколишнє середовище».

Норма 43 визначає, що загальні принципи ведення воєнних дій застосовуються також до навколишнього природного середовища. Зокрема: а) ніщо у природному середовищі не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли це є військовою ціллю; б) заборонене руйнування будь-якої частини навколишнього природного середовища, крім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність; в) заборонені напади на військові об'єкти, якщо можна очікувати, що такий напад спричинить надмірну випадкову шкоду навколишньому природному середовищу порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою.

Відповідно до п. а) Норми 43 заборонені напади на будь-яку частину навколишнього природного середовища, якщо вона не є військовим об'єктом, тобто вимагається проведення розрізнення між військовими та цивільними об'єктами. Зокрема, військові об'єкти обмежуються тими об'єктами, які в силу свого характеру, розташування, призначення або використання роблять ефективний внесок у воєнні дії і їх повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація за існуючих у даний момент обставин надає явну воєнну перевагу. Цивільними об'єктами є ті об'єкти, які

¹⁷¹ Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. Український часопис міжнародного права. 2006. № 2. С. 7-16.

¹⁷² Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules; International Committee of the Red Cross. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. xxxviii-xiviii.

не є військовими об'єктами. Цивільними об'єктами насамперед вважаються цивільні райони, міста, села, житлові райони, житло, будівлі, будинки і школи, цивільні транспортні засоби, лікарні, медичні установи і медичні відділення, історичні пам'ятники, місця відправлення культу і культурні цінності, а також навколишнє середовище за умови, що в кінцевому підсумку вони не стають військовими об'єктами. Напади на такі об'єкти засуджуються. Щодо п. б) Норми 43, то варто зазначити, що принцип необхідності вимагає, щоб сторони збройних конфліктів вживали лише тих заходів, які є необхідними для досягнення військової перемоги. Принцип співмірності (пропорційності), передбачений в п. с) Норми 43, означає, що конкретна і безпосередня військова перевага, здобута в результаті воєнної операції, повинна переважати випадкову шкоду, завдану в її ході цивільним особам та цивільним об'єктам. Іншими словами, треба уникати будь-яких зайвих, тобто не викликаних необхідністю досягнення законної воєнної мети, людських втрат і руйнування матеріальних цінностей¹⁷³.

Згідно з Нормою 44, під час використання тих чи інших методів та засобів ведення воєнних дій необхідно до уваги вимоги захисту та збереження навколишнього природного середовища; під час проведення воєнних операцій – вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення або, у будь-якому разі, мінімізації випадкової шкоди навколишньому природному середовищу; відсутність точних наукових знань щодо наслідків впливу конкретних воєнних операцій на навколишнє природне середовище не звільняє сторону конфлікту від вжиття таких запобіжних заходів. Отже, держави визнають, що навколишнє природне середовище потрібно захищати для загального блага. У дослідженні МКЧХ зазначається: «Практика держав свідчить про те, що захист довкілля під час збройних конфліктів ґрунтується не лише на застосуванні до нього норм про захист цивільних об'єктів, але також на визнанні необхідності забезпечувати особливу охорону навколишнього середовища як такого»¹⁷⁴. Мета принципу запобігання полягає в тому, аби передбачити і не допустити спричинення шкоди довкіллю. У тих випадках, коли внаслідок проведення

¹⁷³ Там само. Р. 145-146.

¹⁷⁴ Там само. Р. 147.

воєнної операції може виникнути загроза заподіяння серйозної і непоправної шкоди, відсутність повної науково обґрунтованої визначеності не може бути використана як привід відкласти застосування заходів, які могли б запобігти такій шкоді. Остання частина Норми 44 є віддзеркаленням одного з ключових принципів міжнародного права навколишнього середовища – принципу перестороги, закріпленого в низці міжнародних природоохоронних договорів та підтвердженого міжнародною судовою практикою. Як відомо, Міжнародний Комітет Червоного Хреста досить активно виступає за застосування до захисту довкілля під час збройних конфліктів цього принципу¹⁷⁵.

Відповідно до Норми 45 забороняється використовувати методи чи засоби ведення воєнних дій, які мають за мету спричинити, або, як можна очікувати, спричинять масштабну, довгострокову та серйозну шкоду навколишньому природному середовищу; знищення природного навколишнього середовища не може використовуватись як зброя. Перша частина зазначеного формулювання відображає зміст положень ДП I, друга – зміст положень Конвенції ЕНМОД. Зобов'язання держав полягають у тому, що сторони конфлікту повинні уникати використання методів та засобів ведення війни, які можуть знищити навколишнє середовище або завдати йому шкоди. Крім того, це положення відображає згоду міжнародної спільноти в тому, що саме по собі природне навколишнє середовище не повинно використовуватись як знаряддя війни. Тому заборонений навмисний вплив на природне середовище, який має масштабні, довгострокові або серйозні наслідки, як спосіб руйнування. Зазначені формулювання також закріплені у Керівних принципах МКЧХ для військових статутів та інструкцій з охорони навколишнього середовища в період збройного конфлікту 1994 р.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Report on the protection of the environment in time of armed conflict submitted by A. Bouvier to the 47th session of the United Nations General Assembly, 1992. International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/statement/5cjkj.htm>

¹⁷⁶ Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict, 1994. International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jn38.htm>.

Крім ключових для охорони довкілля Норм 43-45, «Звичаєве міжнародне гуманітарне право» містить також Норму 42, яка передбачає, що під час здійснення нападів на споруди та установки підвищеної небезпеки, зокрема греблі, дамби, ядерні електростанції, а також на інші споруди, розташовані біля або у безпосередній близькості до таких об'єктів, особлива увага повинна приділятися тому, щоб під час таких нападів уникати вивільнення небезпечних сил та надмірних втрат серед цивільного населення. Важливо зазначити, що, на відміну від аналогічної статті 56 ДП І, Норма 42 містить невичерпний перелік споруд та установок підвищеної небезпеки, які підлягають охороні з метою попередження нанесення шкоди, що дозволяє більш широко тлумачити сферу застосування зазначеного правила.

Значення дослідження МКЧХ для підтвердження існування звичаєвих норм МГП складно переоцінити. Різні вчені по-різному визначають та оцінюють звичаєві принципи МГП, що стосуються охорони довкілля. Наприклад, Дж. Кохан (*J. Cohan*) та М. Ореллана (*M. Orellana*) виділяють чотири таких принципи – необхідності, пропорційності, вибірковості та гуманності, – зазначаючи, що вони забезпечують захист довкілля лише опосередковано і недостатньо адекватно¹⁷⁷. С.-Е. Пантазопулос (*S.-E. Pantazopoulos*), навпаки, зазначає, що принцип розрізнення стосовно цивільних об'єктів володіє значним потенціалом для надання навколишньому середовищу суттєвого захисту під час збройних конфліктів¹⁷⁸. Експерти ЮНЕП висловлюються за застосування принципу гуманності до охорони довкілля в умовах війни¹⁷⁹. На нашу думку,

¹⁷⁷ Cohan J. Modes of Warfare and Evolving Standards of Environmental Protection Under the International Law of War. Florida Journal of International Law. 2003. Vol. 15. P. 481-539; Orellana M. Criminal Punishment for Environmental Damage: Individual and State Responsibility at a Crossroad. Georgetown International Environmental Law Review. 2005. Vol. 17, No. 4. P. 673-696.

¹⁷⁸ Pantazopoulos S.-E. Protection of the Environment During Armed Conflicts: An Appraisal of the ILC's Work. Questions of International Law. 2016. Vol. 34. URL: <http://www.qil-qdi.org/protection-environment-armed-conflicts-appraisal-ilcs-work/>.

¹⁷⁹ Protecting the Environment During Armed Conflict: An Inventory and Analysis; United Nations Environment Programme; David Jensen and Silja Halle (eds.). UNEP: Nairobi, 2009. P. 20.

які б підходи не використовувались науковцями чи міжнародними організаціями, сьогодні очевидним є той факт, що в сучасному міжнародному праві сформувався звичай, відповідно до якого воююча сторона, як і антиурядові збройні угруповання, можуть бути визнані винними в порушенні норм звичаєвого МГП, якщо таке порушення матиме наслідком спричинення надмірної, непропорційної екологічної шкоди, невинуватого військовою необхідністю, яка сталася внаслідок нападу, необумовленого досягненням військової цілі.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року містить норми, безпосередньо спрямовані на охорону навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів міжнародного характеру – статті 35 та 55. Відповідно п. 3 ст. 35 заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу. Стаття 55 «Захист природного середовища» передбачає, що «1. При веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгострокової та серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення. 2. Заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій заборонено»¹⁸⁰.

Обидві статті забороняють застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як очікується, завдадуть великої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу. Однак вони мають певні відмінності: по-перше, ст. 35 забороняє навмисне застосування *методів і засобів* ведення воєнних дій, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу (ця стаття поміщена до Частини III Додаткового протоколу I,

¹⁸⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 8 червня 1977 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199/print1478683605283733.

яка врегульовує методи та засоби ведення війни і містить чіткі заборони певних методів та засобів), тоді як ст. 55 покладає на держави обов'язок виявляти *турботу з метою охорони навколишнього середовища* під час збройних конфліктів (ця стаття поміщена до Частини IV, яка врегульовує статус цивільного населення та цивільних об'єктів, та є передусім виявом «зобов'язання турботи», або «належної обачності», про яку йтиметься далі); по-друге, ст. 35 націлена на охорону окремого об'єкта – навколишнього середовища – з огляду на його значимість і власну цінність, а ст. 55 націлена на охорону навколишнього середовища настільки, наскільки це необхідно для охорони і захисту жертв війни – цивільного населення.

Для притягнення до відповідальності за порушення вимог ДП I щодо захисту навколишнього природного середовища необхідне виконання всіх трьох умов одночасно (т. зв. кумулятивний стандарт): шкода має бути і великою, і довгостроковою, і серйозною одночасно. Але зміст цих понять у самому договорі не визначено. З підготовчих документів, які використовуються з метою його тлумачення та доктринальних думок¹⁸¹, стає очевидним, що шкода для цілей ДП I вважається великою, якщо охоплює територію близько 20 тис. квадратних кілометрів; довгостроковою – якщо триває кілька років чи навіть десятиліть; серйозною – якщо при цьому завдається також шкода здоров'ю або виживанню населення.

Наведені положення Протоколу зазнали критики через надмірну абстрактність і неконкретність формулювань «велика, довгострокова і серйозна шкода», оскільки кумулятивний стандарт передбачає досить високий пороговий рівень, що знижує ефективність і реальність захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів¹⁸². Деякі автори вважають, що вказані поло-

¹⁸¹ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, No. 879. P. 623-624.

¹⁸² Kiss A. *International Humanitarian Law and the Environment*. Environmental Policy and Law. 2001. Vol. 31, No. 4-5. P. 223-231; Carson T. *Advancing the Legal Protection of the Environment in Relation to Armed Conflict: Protocol I's Threshold of Impresissible Environmental Damage and Alternatives*. *Nordic Journal of International Law*. 2013. Vol. 82, No. 1. P. 83-101.

ження Протоколу спрямовані переважно на попередження екологічної шкоди шляхом обмеження застосування під час війни лише зброї масового знищення. Це, на їхню думку, підтверджується передмовою експертів МКЧХ до проекту Протоколу, де йдеться про проблеми, що стосуються атомної, бактеріологічної і хімічної зброї¹⁸³, а також принципом 26 Стокгольмської декларації, яка зв'язує проблему охорони навколишнього середовища під час війни з проблемою застосування зброї масового знищення. Інші вчені вказують на спірність думки про неможливість застосування положень п. 3 ст. 35 або ст. 55 ДП I до шкоди, заподіяної на полях битв війною із застосуванням звичайної зброї. Так, Е. Давід зазначає, що вузьке тлумачення зазначених положень ДП I, яке переважало у 1977 р., сьогодні варто було б розглядати як застаріле, особливо враховуючи той факт, що поняття «велика, довгострокова і серйозна шкода» в тому вигляді, в якому воно тлумачилося під час підготовчих робіт, юридично не визначене в самому Протоколі, через що характер останнього залишається відносним, схильним до змін і еволюції залежно від оцінки кваліфікуючим органом¹⁸⁴. Деякі вчені припускають, що фраза «або, як можна очікувати, завдадуть» ставить під сумнів законність застосування будь-якої зброї, яка наразі дозволена звичаєвим міжнародним гуманітарним правом, що є спробою закріпити й «узаконити» принцип перестороги в міжнародному гуманітарному праві¹⁸⁵. Деякі держави (Велика Британія, США, Франція) виступають «настійливими заперечувачами» (англ. – *persistent objectors*) щодо визнання звичаєвої природи вказаних положень ДП I, а також можливості поширення сфери їх дії на ядерну зброю¹⁸⁶. Велика Британія і Франція зробили до ст. 35 і 55 заяви про те, що ризик спричинення екологічної

¹⁸³ Green L. The Environment and Law of Conventional Warfare. The Canadian Yearbook of International Law. 1991. Vol. 24. P. 222-237.

¹⁸⁴ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета : Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 342.

¹⁸⁵ Kiss A. International Humanitarian Law and the Environment. Environmental Policy and Law. 2001. Vol. 31, No. 4-5. P. 226.

¹⁸⁶ Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules; International Committee of the Red Cross. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 154-155.

шкоди має оцінюватись об'єктивно на підставі інформації, наявної в певний час¹⁸⁷.

Дж. А. Кохан (*J.A. Cohan*) вважає, що у деяких ситуаціях дотримання зазначених положень про неспричинення великої, довгострокової і серйозної шкоди може суперечити іншим принципам міжнародного гуманітарного права¹⁸⁸. Автор наводить такі приклади: 1) з метою перешкодити ворогові здійснити напад на мирне населення на іншому кінці лісу, який охороняється національним або міжнародним правом, військові протилежної сторони застосували тактику «випаленої землі»; 2) війська пересуваються не по населених пунктах, що загрожувало б випадковими обстрілами і людськими жертвами, а по місцевості, яка має суттєве екологічне значення¹⁸⁹. Такі дії виправдані з точки зору принципів воєнної необхідності, пропорційності або гуманності, однак будуть заборонятися з огляду на факт порушення ст. 35 і 55 Протоколу. Якщо ж наслідки нападу не підпадають під визначення «велика, довгострокова і серйозна шкода», це не означає, що він є правомірним, оскільки в такому випадку можуть порушуватись інші принципи міжнародного гуманітарного права (пропорційності, розрізнення, гуманності, військової необхідності)¹⁹⁰.

Інші норми ДП I спрямовані на охорону навколишнього середовища лише опосередковано, в основному шляхом охорони цивільного населення та цивільних об'єктів від наслідків війни. Як зазначив Ф. Сендс (*Ph. Sands*), більшість норм договірної МГП було розроблено з метою захисту цивільного населення та цивільних об'єктів і можуть лише непрямим чином захищати довкілля, яке, втім, не може вважатися їх прямим бенефіціаром¹⁹¹. Згідно з п. 1 ст. 51 Протоколу, цивільне населення й окремі цивільні особи

¹⁸⁷ Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. P. 39.

¹⁸⁸ Cohan J. A. Modes of Warfare and Evolving Standards of Environmental Protection under the International Law of War. *Florida Journal of International Law*. 2002–2003. Vol. 15. P. 481-539.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Sands Ph. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 2-nd ed. P. 311.

користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями. Пункт 4 ст. 51 забороняє напади невибіркового характеру. До них, зокрема, належать: а) напади, не спрямовані на конкретні військові об'єкти; б) напади, під час яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, які не можуть бути спрямовані на конкретні військові об'єкти; або в) напади, під час яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як це вимагається згідно з ДП I; і які, таким чином, у кожному такому випадку вражають військові об'єкти й цивільних осіб або цивільні об'єкти, не розрізняючи їх. Важливим у контексті нашого аналізу є положення ст. 51(5)(б): невибірковим буде вважатись напад, що, як можна очікувати, попутно спричинить шкоду цивільним об'єктам, яка була б надмірною відповідно до конкретної та безпосередньої військової переваги і яку передбачається в такий спосіб отримати. Таким чином, якщо визнати, що навколишнє природне середовище є цивільним об'єктом, на нього будуть розповсюджуватися згадані вище норми МГП безпосередньо, але поки цього не зроблено, відповідальність за шкоду довкіллю можна обґрунтовувати через встановлення зв'язку між нею та шкодою цивільному населенню чи цивільним об'єктам, завдану під час збройного конфлікту в порушення принципу розрізнення та пропорційності.

Цікаво, що в своїй другій доповіді Спеціальний доповідач КМП ООН з теми «Охорона довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом» запропонувала розглядати навколишнє природне середовище в якості такого, що має цивільний характер¹⁹². Однак в останній редакції відповідного проекту статей таке формулювання було вилучене. Стаття 52 ДП I надає загальний захист цивільним об'єктам. Згідно з п. 1 ст. 52, цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій; цивільними об'єктами є всі ті об'єкти, які не є військовими об'єктами. Напади повинні суворо обмежуватися військовими об'єктами. До військових об'єктів належать об'єкти, які через свій характер, розміщення, призначення або використання роблять ефективний внесок у воєнні дії і повне або часткове

¹⁹² Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur / International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. – 28 May 2015. – P. 72.

руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за існуючих у даний момент обставин надає явну воєнну перевагу (п. 2 ст. 52).

Стаття 53 передбачає захист культурних цінностей та місць відправлення культів, а оскільки культурна спадщина є частиною оточуючого людину середовища, що потребує охорони в силу своєї винятковості та значимості для всього людства, положення зазначеної статті також можуть застосовуватись для визначення ступеня вини у разі завдання такій спадщині шкоди.

Стаття 54 забороняє напад на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (у тому числі на сільськогосподарські райони, посіви, худобу, споруди з постачання питної води та її запаси, іригаційні споруди). Схоже положення сформульоване в Нормі 54 дослідження МКЧХ «Звичаєве міжнародне гуманітарне право»: заборонено піддавати нападу, знищувати, вивозити чи робити непридатними об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Однак ці правила мають свої винятки, одне з них – т. зв. тактика випаленої землі (англ. – *scorched earth tactics*), під якою розуміють систематичне руйнування великих площ силами окупації під час відступу перед загрозою наступу ворога¹⁹³. За іншим визначенням, тактика «випаленої землі» означає стратегію ведення війни, коли збройні сили, що відступають, руйнують чи спустошують цілі міста, підприємства, сільськогосподарські об'єкти, транспортні шляхи, загальну інфраструктуру з метою позбавлення ворожих військ, що наближаються, їжі, укриття, пального, комунікацій та інших цінних ресурсів, які можуть їм знадобитися¹⁹⁴. Часто така тактика супроводжується знищенням навколишнього природного середовища, як це відбувалось під час війни в Індокитаї (В'єтнамської війни). Діюче МГП дозволяє здійснювати тактику «випаленої землі» з огляду на життєво важливі потреби сторони збройного конфлікту в обороні своєї національної тери-

¹⁹³ Roberts A. Chapter XIV. Environmental Issues in International Armed Conflict: The Experience of the 1991 Gulf War / Protection of the Environment During Armed Conflict; R.J. Grunawalt, J.E. King and R.S. McClain (eds.). International Law Studies. 1996. Vol. 69. P. 231.

¹⁹⁴ Schwarz A. and Grigat M. Scorched Earth Policy. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2015. URL: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e2172>.

торії від вторгнення, але за умови, що воююча держава проводить її на власній території, тією мірою, якою вона її контролює, і там, де цього вимагає настійлива воєнна необхідність. При цьому політика «випаленої землі» не повинна, хоча це і не сформульовано безпосередньо в ст. 54, заподіювати «велику, довгострокову і серйозну шкоду природному середовищу»¹⁹⁵.

Стаття 56 передбачає особливий захист установок і споруд, які містять небезпечні сили (греблі, дамби й атомні електростанції) навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами, якщо напад супротивника може викликати вивільнення небезпечних сил і тяжкі втрати серед цивільного населення. Міжнародний Комітет Червоного Хреста висловив свою позицію, згідно з якою ця стаття має поширюватися також на нафтопереробні заводи та хімічні підприємства¹⁹⁶.

Стаття 57 зобов'язує сторони міжнародного збройного конфлікту під час нападів вдаватися до запобіжних заходів з метою захисту цивільних об'єктів, а стаття 58 – до запобіжних заходів стосовно наслідків нападів. Статті 59 та 60 надають особливий захист необоронюваним та демілітаризованим зонам. Свого часу Міжнародний союз охорони природи закликав до ухвалення Конвенції про заборону воєнних дій в охоронюваних зонах, проект якої було розроблено після війни у Перській затоці 1990–1991 рр. У разі її схвалення саме РБ ООН мала б відповідні повноваження із визначення таких охоронюваних природних зон¹⁹⁷. Крім того, під час розробки ДП I була висунута пропозиція включити в нього норму про спеціальний захист районів особливого екологічного значення, однак обидві ініціативи так і не були реалізовані¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. М. : Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 339.

¹⁹⁶ Second report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. P. 54.

¹⁹⁷ Protecting the Environment During Armed Conflict: An Inventory and Analysis; United Nations Environment Programme; David Jensen and Silja Halle (eds.). UNEP: Nairobi, 2009. P. 20.

¹⁹⁸ Second report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. P. 69.

До серйозних порушень Женевських конвенцій та ДП I за змістом його ст. 85 заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу не включено. Але відповідно до ст. 91 сторона, що перебуває у конфлікті і порушує положення Женевських конвенцій або ДП I, повинна відшкодувати завдані збитки, якщо для цього є підстави. Зазначене положення рівною мірою стосується екологічної шкоди.

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.¹⁹⁹ містить норми про заборону знищувати державою-окупантом рухомого та нерухомого майна (ст. 53), а також відносить до серйозних порушень незаконне, самовільне та широкомасштабне руйнування і привласнення власності (ст. 147). Зазначені положення можуть бути використані для притягнення держави-сторони збройного конфлікту чи приватних осіб до відповідальності за знищення природних об'єктів. Відповідно до ст. 55 Додатку до IV Гаазької конвенції «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» 1907 р.²⁰⁰ держава-окупант повинна визнавати за собою лише право управління і користування стосовно адміністративних будівель, нерухомості, лісів, сільськогосподарських угідь, що належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Вона зобов'язана зберігати основну цінність цих видів власності й управляти ними згідно з правилами узурфрукту. Стаття 56 Положення визначає, що будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки на окупованій території забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню. Таким чином, сучасне МГП врегулює зобов'язання держави-окупанта на окупованій території, в тому числі стосовно збереження природних та культурних об'єктів.

Щодо Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., який стосується захисту жертв збройних кон-

¹⁹⁹ Конвенція про захист цивільного населення під час війни, 12 серпня 1949 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

²⁰⁰ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18 жовтня 1907 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222.

фліктів неміжнародного характеру, від 8 червня 1977 р.²⁰¹ (далі – ДП II), то він не містить спеціальних норм, спрямованих безпосередньо на охорону навколишнього середовища. Стаття 14 присвячена захисту об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення (у тому числі сільськогосподарських районів, посівів, худоби, споруд з постачання питної води та її запасів, іригаційних споруд); стаття 15 передбачає особливий захист установок і споруд, які містять небезпечні сили (греблі, дамби й атомні електростанції), а стаття 16 – захист культурних цінностей та місць відправлення культу. Таким чином, ці норми можуть непрямо, як і у випадку з ДП I, надавати захист об'єктам навколишнього середовища під час збройного конфлікту неміжнародного характеру.

Другий договір, який спрямований безпосередньо на захист довкілля, проте застосовується не лише у випадку збройного конфлікту, але і в мирний час, – це Конвенція ЕНМОД²⁰². Держави-учасниці Конвенції зобов'язались не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способи руйнування, завдання збитків або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці (п. 1 ст. 1). За змістом тексту ст. 1 використання засобів впливу на природне середовище забороняється за наявності трьох умов одночасно, а саме, якщо таке використання: є ворожим; призводить до руйнувань, завдання збитків або заподіяння шкоди іншій державі-учасниці; має широкі, довгострокові або серйозні наслідки. Остання вимога своєю чергою не є кумулятивною, на відміну від ДП I, тобто для притягнення до відповідальності достатньо наявності лише одного з перелічених наслідків (або широких, або довгострокових, або серйозних). Треба зазначити, що різниця між ДП I та Конвенцією ЕНМОД у формулюванні відповідних положень була не випадковою, а свідомо закладеною під час розробки

²⁰¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), 8 червня 1977 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

²⁰² Convention on the prohibition of military or any other hostile use of environmental modification technique, 1976. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf.

обох документів²⁰³. Крім того, якщо стаття 35(3) Протоколу має на меті захист довкілля *per se*, то Конвенція ЕНМОД забороняє використовувати довкілля як зброю²⁰⁴.

У пояснювальних документах до Конвенції ЕНМОД уточнюються умови, які стосуються широких, довгострокових та серйозних наслідків, які згадуються у ст. 1. Так, наслідки вважаються: 1) широкими, коли вони охоплюють простір площею в кількисот квадратних кілометрів; 2) довгостроковими, коли вони тривають протягом кількох місяців або однієї пори року; 3) серйозними, коли вони призводять до серйозних або відчутних порушень чи завдають серйозної або відчутної шкоди здоров'ю людини, природним та економічним ресурсам, іншим багатствам²⁰⁵. При цьому термін «засоби впливу на природне середовище», який використовується у Конвенції ЕНМОД, стосується будь-яких засобів для зміни – шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічного простору (ст. 2). Перелік явищ, які можуть бути результатом застосування засобів впливу на природне середовище, подається в пояснювальних документах до Конвенції. Це – землетруси, цунамі, порушення екологічної рівноваги в тому чи іншому регіоні, зміна атмосферних умов (хмарність, опади, циклони й буревії), зміна кліматичних умов, океанічних течій, стану озонового шару та іоносфери.

Таким чином, Конвенція ЕНМОД, з одного боку, встановлює досить низький поріг притягнення до відповідальності за шкоду довкіллю за рахунок відсутності кумулятивного стандарту, але, з другого – має обмежений предмет регулювання за рахунок переліку конкретних засобів впливу на довкілля. У порівнянні – ДП І

²⁰³ Bothe M., Bruch C., Diamond J. and Jensen D. International Law Protecting the Environment During Armed Conflict: Gaps and Opportunities. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, No. 879. P. 572.

²⁰⁴ Protecting the Environment During Armed Conflict: An Inventory and Analysis; United Nations Environment Programme; David Jensen and Silja Halle (eds.). UNEP: Nairobi, 2009. P. 12.

²⁰⁵ Understandings to the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, 10 December 1976. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=A951B510E9491F56C12563CD0051FC40>.

забороняє вдаватися до будь-яких засобів, включаючи управління природними процесами, здатними заподіяти серйозної шкоди навколишньому середовищу²⁰⁶, тобто має значно ширший предмет регулювання, хоча і встановлює більш високий поріг притягнення до відповідальності за екологічну шкоду.

Механізм дотримання Конвенції ЕНМОД включає такі положення. Будь-яка держава-учасниця, яка констатує, що будь-яка інша держава-учасниця діє в порушення зобов'язань, які випливають з Конвенції, може подати скаргу до Ради Безпеки ООН. На підставі такої скарги Рада Безпеки має право ініціювати розслідування (п. 3 і 4 ст. 5). Крім цього, передбачено створення Консультативного комітету експертів з функцією проведення фактичного розслідування обставин кожної справи. Зазначимо, однак, що на практиці ці положення ніколи не застосовувались. Положення Конвенції ЕНМОД застосовуються і в тому разі, коли збройний конфлікт як такий відсутній. При цьому винною буде вважатися як нападаюча сторона, яка застосувала заборонену технологію, так і сторона, що захищалася, яка також застосувала таку технологію. Конвенція не забороняє використання засобів впливу на навколишнє середовище для мирних цілей (наприклад, з метою боротьби зі зміною клімату або з руйнуванням озонового шару – так звані геоінженерні технології²⁰⁷). Конвенція не уточнює, до яких саме видів збройних конфліктів вона застосовується.

Протокол III про заборону або обмеження застосування запальної зброї до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження чи мають невибірковою дію, 1980 р.²⁰⁸ забороняє перетворювати ліси або інші види рослинного покриву на об'єкт нападу із застосуванням запальної

²⁰⁶ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета : Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 340.

²⁰⁷ Parson E. Climate Engineering in Global Climate Governance: Implications for Participation and Linkage. *Transnational Environmental Law*. 2014. Vol. 3, Issue 1. P. 89-110.

²⁰⁸ Protocol III to the Convention on the Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which may be deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects, 1981. URL: https://treaties.unoda.org/t/ccwc_p3.

зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли самі є військовими об'єктами. Зазначені норми розповсюджують сферу своєї дії також на збройний конфлікт неміжнародного характеру в силу внесеної у 2001 р. зміни до статті 1 Конвенції 1980 р.

Аналіз Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.²⁰⁹ (Гаазька конвенція) в контексті нашої теми є важливим, оскільки цей договір з двома додатковими протоколами покладає на сторін зобов'язання підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їхній власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту (ст. 3), поважати культурні цінності, розташовані на їхній власній території, а також на території інших сторін, у випадку збройного конфлікту (ст. 4), а також передбачає зобов'язання держави-окупанта з охорони та збереження культурних цінностей на території окупованої держави (ст. 5). Протокол II до Гаазької конвенції 1999 р. значно доповнив і модифікував положення Конвенції з метою підвищення ефективності міжнародно-правового захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту.

Серед інших договорів – джерел міжнародного гуманітарного права, метою ухвалення яких безпосередньо визначено захист довкілля від наслідків війни або які можна застосувати непрямо до охорони навколишнього середовища та окремих його компонентів під час збройних конфліктів, виділимо такі: Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. (стаття 2), Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. (статті 4, 5 та 7), Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення 1997 р. (статті 5(4)(с) та 7(1)(f)), Конвенція щодо касетних боєприпасів 2008 р. (статті 3(2), 4(2)(с), 4(6)(h), 7(1)(e) та (f)), Конвенція про заборону або

²⁰⁹ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf.

обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження чи мають не вибіркову дію, 1980 р. (преамбула), Протокол II про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток або інших пристроїв до Конвенції 1980 р. (технічний додаток), Протокол V про вибухонебезпечні предмети-наслідки війни 2003 р. (технічний додаток).

Діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Комісії міжнародного права ООН та ЮНЕП має важливий вплив на кодифікацію та прогресивний розвиток норм міжнародного права, що стосуються захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом. Ініціативи міжнародних міжурядових та неурядових організацій, як і окремих держав, з розробки цього напрямку з'являються після війни у Перській затоці (1990-1991). Наприклад, за сприяння Йорданії, довкіллю якої було спричинено значну шкоду внаслідок цієї війни, розпочалось активне обговорення в рамках Шостого комітету ГА ООН питання «Використання навколишнього середовища як зброї у випадку збройного конфлікту та застосування практичних заходів з метою попередження такого використання», щодо якого, також за ініціативою Йорданії, пізніше було вжито інше формулювання – «Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту»²¹⁰. Йорданія, як одна з найбільш постраждалих держав, стверджувала, що Конвенція ЕНМОД і ДП I виявилися неадекватними для розв'язання подібних проблем і що ГА ООН повинна розглянути питання про прийняття нової конвенції, однак Шостий комітет постановив, що розробляти новий документ немає сенсу і зусилля держав повинні спрямовуватися на імплементацію вже існуючих домовленостей²¹¹. У результаті Генеральна Асамблея ООН обмежилася ухваленням у 1992 р. резолюції 47/37, в якій підтвердила висновки Комітету з цього питання²¹².

²¹⁰ Koppe E. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed.* Portland: Hart Publishing, 2008. P. 265.

²¹¹ Morris V. *Protection of the Environment in Wartime: The United Nations General Assembly Considers the Need for a New Convention.* *The International Lawyer.* 1993. Vol. 27. P. 775-782.

²¹² *Protection of the Environment in Times of Armed Conflicts; United Nations General Assembly, A/RES/47/37, 25 November 1992.* URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r037.htm>.

МКЧХ, який сприяв кодифікації звичаєвих норм міжнародного права щодо охорони навколишнього природного середовища у випадку збройного конфлікту, також вживає активних заходів з імплементації існуючих норм. Після війни в Перській затоці ця організація виступила за застосування звичаєвого принципу гуманності, або застереження Мартенса, до захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів²¹³. У 1994 р. Міжнародний Комітет Червоного Хреста склав «Керівні принципи для військових статутів та інструкцій з охорони навколишнього середовища в період збройних конфліктів», які у 2020 році було переглянуто. Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 49/50 1994 р. закликала держави поширювати ці керівні принципи і включати їх в інструкції для збройних сил²¹⁴. Оригінальність цих принципів полягає в тому, що в них увійшли не тільки чинні норми, спеціально призначені для охорони природного середовища у разі збройного конфлікту, але й положення більш загального характеру (застереження Мартенса, заборона невинуватих руйнувань, обов'язок щодо поширення знань тощо), які також можуть бути застосовані до довкілля²¹⁵.

Комісія міжнародного права ООН вдалася до кодифікації норм звичаєвого міжнародного гуманітарного права, які стосуються охорони навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту та збройного конфлікту неміжнародного характеру. У 2013 році Комісія вирішила включити в свою програму роботи тему «Захист навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами» та призначила Марі Якобссон (*Marie G. Jacobsson*) Спеціальним доповідачем. Спеціальний доповідач обрала темпоральний підхід до теми і розподілила роботу з підготовки проєкту статей на три етапи: захист навколишнього середовища до збройного конфлікту, під час збройного конфлікту та після збройного

²¹³ Kiss A. *International Humanitarian Law and the Environment. Environmental Policy and Law*. 2001. Vol. 31, No. 4-5. P. 227.

²¹⁴ United Nations Decade of International Law; United Nations General Assembly, A/RES/49/50, 9 December 1994. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/49/a49r050.htm>.

²¹⁵ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета : Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 343.

конфлікту (етап I, етап II та етап III)²¹⁶. Як підкреслює К. Хюлм (K. Hulme), така структура дозволила Спеціальному доповідачу підійти до досліджуваних питань комплексно та виявити нові проблеми для аналізу²¹⁷. Спеціальний доповідач здійснила комплексний аналіз різних сфер міжнародного права, що регламентують цю тему: крім міжнародного гуманітарного, кримінального права та права міжнародної відповідальності, вона посилається на звичаєві та договірні положення міжнародного екологічного права, міжнародного права прав людини та морського права. Загалом М. Якобссон підготувала три доповіді з досліджуваної тематики. У 2017 році її замінила на цій посаді Мар'я Лехто (*Marja Lehto*), яка на даний момент представила три доповіді.

Проект принципів, розроблений спеціальними доповідачами і підтриманий Редакційним комітетом КМП ООН, спрямований на посилення захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройним конфліктом, у тому числі шляхом розробки й застосування запобіжних заходів, спрямованих на мінімізацію шкоди довкіллю, а також заходів щодо виправлення ситуації²¹⁸. Вони відобразили, *inter alia*, звичаєві норми міжнародного права щодо захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, а саме принцип розрізнення, пропорційності, обережності в атаках, а також воєнної необхідності²¹⁹. Необхідно зазначити, що в перших варіантах проекту принципів вживалося формулювання «[природне] навколишнє середовище», тоді як в

²¹⁶ Preliminary report on the protection of the environment in relation to armed conflicts, Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, Sixty-sixth session, Geneva, 5 May-6 June and 7 July-8 August 2014, A/CN.4/674. P. 5.

²¹⁷ Hulme K. The ILC's Work Stream on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflict. Questions of International Law. 2016. Vol. 34. URL: <http://www.qil-qdi.org/ilcs-work-stream-protection-environment-relation-armed-conflict/>.

²¹⁸ Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the Draft Principles Provisionally Adopted in 2015 and Technically Revised and Renumbered During the Present Session by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.870/Rev.1, 26 July 2016. URL: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.870/Rev.1>.

²¹⁹ Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the draft introductory provisions and draft principles provisionally adopted so far by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.870, 22 July 2015. URL: <http://legal.un.org/docs/?symbol=A/CN.4/L.870>.

останніх схвалених документах²²⁰ квадратні дужки вже опущені, що означає необмеженість сфери дії майбутнього документа лише природним навколишнім середовищем. Важливим є висновок про розповсюдження сфери дії проєкту майбутніх принципів не лише на міжнародний збройний конфлікт, але і на збройний конфлікт неміжнародного характеру.

На даний момент Комісією сформульовано всі принципи, серед них виділимо такі. Комісією було кодифіковано принцип «належної обачності»: 1) держави зобов'язані вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів з метою посилення захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом; 2) держави зобов'язані вживати законодавчих та інших заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб корпорації та інші суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність на їх території, виявляли належну обачність щодо захисту довкілля, коли вони діють у районі чи ситуації збройного конфлікту²²¹. В проєкті закріплено побажання державам визначати шляхом досягнення угоди або іншим чином райони видатної екологічної чи культурної значущості в якості охоронюваних зон. У 2014 році деякі члени Комісії висловили побажання, щоб культурна спадщина увійшла до тематики з охорони довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами, інші члени наполягали на виключенні цього аспекту зі сфери охоплення проєкту принципів²²². В результаті було вирішено включити питання захисту культурних цінностей та культурної спадщини в текст майбутнього документа. Крім цього, проєкт закріплює майбутні норми щодо охорони довкілля територій, на яких мешкають корінні народи, зокрема, необхідності проводити консультації та здійснювати співпрацю з такими народами з метою відновлення постраждалого навколишнього

²²⁰ Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the draft principles provisionally adopted during the present session by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.876, 3 August 2016. URL: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.876>.

²²¹ Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts 2022. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf.

²²² Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. P. 68.

середовища. Зазначено про необхідність включення природоохоронних положень в угоди щодо розташування збройних сил у зв'язку зі збройним конфліктом, а також забезпечення обов'язку держав та міжнародних організацій, задіяних у миротворчих операціях, враховувати питання впливу таких операцій на довкілля та застосовувати заходи з попередження, пом'якшення та відновлення негативних наслідків збройного конфлікту для нього. Проєкт принципів врахував також екологічні наслідки процесу переміщення людей, яке відбувається в результаті збройних конфліктів. Важливим досягненням стала кодифікація норм щодо відповідальності: 1) визнано, що міжнародно-протиправне діяння держав у зв'язку зі збройним конфліктом, яке спричиняє шкоду довкіллю, призводить до міжнародної відповідальності цієї держави, яка зобов'язана надати повне відшкодування за таку шкоду; 2) держави також зобов'язані створювати відповідні правові рамки для притягнення до відповідальності корпорацій та інших суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність на їх території, за шкоду довкіллю, спричинену внаслідок їхньої діяльності в районі чи ситуації збройного конфлікту.

Частина проєкту принципів, що стосується захисту довкілля під час збройного конфлікту, закріплює «застереження Мартенса», а також вимогу, згідно з якою навколишньому середовищу повинна бути надана повага та охорона відповідно до чинного міжнародного права і, зокрема, права збройних конфліктів. Турбота має виявлятися для захисту навколишнього середовища від широкої, довгострокової та серйозної шкоди. Жодна частина навколишнього середовища не може бути об'єктом нападу, якщо тільки вона не стане військовою ціллю. Екологічні міркування повинні братися до уваги при оцінці того, що є необхідним та пропорційним у досягненні законних воєнних цілей. Здійснення нападів на навколишнє середовище в якості репресалій заборонено. Район визначеного екологічного та культурного значення, визначений в угоді в якості охоронюваної зони, повинен бути захищений від будь-якого нападу до тих пір, поки він не стане військовою ціллю. Заборонено пограбування природних ресурсів та застосування ворожих засобів впливу на довкілля, які мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки.

Проект принципів містить також положення, присвячені захисту довкілля в умовах окупації: визначені зобов'язання держави-окупанта щодо попередження екологічної шкоди та сталого управління природними ресурсами на окупованій території, вияву належної обачності відносно небезпечної для довкілля діяльності приватних суб'єктів господарювання. В своїй першій доповіді Спеціальний доповідач М. Лехто зазначила, що захист довкілля в умовах окупації здійснюється через механізм майнових прав, а також стосується таких аспектів, як окремі охоронювані об'єкти та загальне зобов'язання держави-окупанта щодо відновлення та підтримання громадського порядку й безпеки на окупованій території²²³. При цьому намір Спеціального доповідача і Комісії в цілому був не в тому, щоб по-новому «переписати право окупації»²²⁴, а в тому, щоб прояснити особливості застосування норм цього права задля захисту навколишнього середовища.

Проект принципів приділяє особливу увагу питанням постконфліктного врегулювання, зокрема здійсненню постконфліктної оцінки впливу на довкілля та заходів щодо відновлення навколишнього середовища, постраждалого в результаті воєнних дій. Держави – колишні сторони збройного конфлікту закликаються до врахування питань з відновлення та захисту довкілля, ураженого війною, у мирних угодах. Заохочується співробітництво між відповідними учасниками, зокрема з міжнародними організаціями, в справі здійснення постконфліктної оцінки впливу на довкілля та його відновлення. Сторони конфлікту повинні також намагатися ліквідувати і знешкодити токсичні та небезпечні залишки війни, які знаходяться під їх юрисдикцією чи контролем та які спричиняють чи містять загрозу спричинення екологічної шкоди; це може передбачати укладення відповідних угод про технічну та матеріальну допомогу. Окрема увага приділяється залишкам війни на морі. З метою забезпечення ефективних відновлюваних заходів держави і міжнародні організації повинні здійснювати обмін від-

²²³ First report on protection of the environment in relation to armed conflicts by Marja Lehto, Special Rapporteur. URL: file:///Users/marynamedvedieva/Downloads/A_CN-4_720-EN.pdf.

²²⁴ Jacobsson M. and Lehto M. Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts – An Overview of the International Law Commission's Ongoing Work. *Goettingen Journal of International Law*. 2020. No. 10. P. 38.

повідною інформацією та гарантувати доступ до такої інформації (за винятком даних, життєво важливих для національної оборони та безпеки держав). Важливо, що проєкт кодифікував принцип оцінки стану довкілля після війни.

Оцінюючи напрацювання КМП, зазначимо, що на відміну від норм міжнародного гуманітарного і кримінального права, розроблених через призму термінології та ідеології збройного конфлікту, текст проєкту принципів Комісії, серед іншого, базується на «етосі» міжнародного екологічного права, що є показником врахування практики держав, позиції міжнародних організацій, доктринальної думки. Майбутній документ стане свідченням різноманітності англійської юридичної мови: в проєкті поряд зі звичним для мови міжнародного договору імперативного *shall* часто вжито рекомендаційне *should*. Проєкт принципів закріпив не лише діючі норми МГП у зазначеній сфері, в ньому було також сформульовано нові прогресивні норми, які розширюватимуть зміст існуючих зобов'язань держав у питанні охорони довкілля під час збройного конфлікту. Зокрема, це стосується визначення такого критерію звичаєвого принципу пропорційності, як урахування екологічних міркувань, заборони здійснювати напади на райони визначеного екологічного та культурного значення, визнані в якості охоронюваних зон, визнання міжнародної відповідальності держав та корпоративної відповідальності за екологічну шкоду, завдану під час збройних конфліктів тощо. Важливим досягненням проєкту є визначення правил охорони довкілля в умовах окупації, а також урахування ролі міжнародних організацій у процесі забезпечення захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом. КМП довгий час не могла визначитись із формою майбутнього документа: одні держави виступали за проєкт статей з наступним ухваленням конвенції, інші – за акт «м'якого» права у формі «принципів» чи «керівництва»²²⁵. В будь-якому разі результат роботи Комісії у формі проєкту принципів стане важливим інструментом забезпечення захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, зокрема в пи-

²²⁵ Pantazopoulos S.-E. Protection of the Environment During Armed Conflicts: An Appraisal of the ILC's Work. Questions of International Law. 2016. Vol. 34. URL: <http://www.qil-qdi.org/protection-environment-armed-conflicts-appraisal-ilcs-work/>.

танні відповідальності за завдану в результаті воєнних дій екологічну шкоду.

Програма ООН з навколишнього середовища також долучається до процесу вдосконалення договірної бази відносно захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом. У дослідженні, спеціально підготовленому ЮНЕП у 2009 році на тему охорони довкілля під час збройного конфлікту, йдеться про основні недоліки і прогалини у застосуванні відповідних норм МГП²²⁶. Так, зазначається, що: 1) статті 35 і 55 ДП I не забезпечують ефективну охорону навколишнього середовища під час збройного конфлікту через вузький і неточний пороговий рівень, який вимагається для доведення заподіяння шкоди; 2) положення МГП, які регулюють засоби і методи воєнних дій або передбачають захист цивільної власності чи об'єктів, забезпечують лише непрямую охорону навколишнього середовища, до того ж ці положення майже ніколи не застосовувались з означеною метою; 3) більшість положень МГП призначені для охорони довкілля в умовах міжнародного збройного конфлікту і не обов'язково застосовуються в умовах збройного конфлікту неміжнародного характеру; 4) через недостатність судової практики з означеного питання спостерігається брак правозастосовної діяльності в цій сфері; 5) не існує постійного міжнародного механізму для моніторингу правопорушень та забезпечення належної компенсації за екологічну шкоду, завдану під час збройних конфліктів; 6) звичасві принципи розрізнення, необхідності та пропорційності є недостатньо ефективними засобами забезпечення охорони довкілля в умовах збройного конфлікту²²⁷. Визнання недоліків діючих механізмів захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом є необхідним для вибору напрямків майбутньої роботи щодо кодифікації та прогресивного розвитку зазначеної сфери.

На Асамблеї ООН з навколишнього середовища у 2016 р. було ухвалено резолюцію «Захист навколишнього середовища в районах, уражених збройними конфліктами», яка була підтримана

²²⁶ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law; Eds. David Jensen and Silja Halle. Nairobi: United Nations Environment Programme, 2009. 80 p.

²²⁷ Там само.

багатьма державами. У рамках її реалізації ЮНЕП надаватиме допомогу таким державам, зокрема у проведенні постконфліктних оцінок довкілля та його відновленні²²⁸. На Асамблеї ООН з навколишнього середовища у 2017 р. було схвалено Декларацію «На шляху до планети, вільної від забруднення», в якій зазначено, що шкода і забруднення довкілля внаслідок збройних конфліктів підтримує досягнення сталого розвитку та загрожує здоров'ю людей і екосистемам, а в 2018 році схвалено резолюцію «Пом'якшення наслідків забруднення та його обмеження в районах, що постраждали від збройних конфліктів чи тероризму».

Крім зазначених ініціатив, варто відзначити Проєкт міжнародного пакту з охорони довкілля та розвитку, підготовлений Міжнародним союзом охорони природи (МСОП), в редакції 2015 року, стаття 40 якого присвячена воєнній та ворожій діяльності для навколишнього середовища діяльності²²⁹, а також проєкт Глобального пакту для довкілля, розроблений ученими, експертами МСОП та публічно представлений Президентом Франції спочатку 24 червня 2017 року в Сорбонні, а потім на спеціальному саміті під час 72-ї сесії ГА ООН 19 вересня 2017 року. Стаття 19 цього проєкту передбачає зобов'язання держав захищати довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом²³⁰. Такі ініціативи свідчать про те, що питання охорони навколишнього середовища до, під час та після збройних конфліктів є актуальним, необхідним та своєчасним.

Проаналізуємо одне з найскладніших із практичної точки зору питання – питання реалізації відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом. Норми основних договорів, на підставі яких можна притягати державу чи приватних осіб до відповідальності за екологічну шкоду, спричинену під час збройного конфлік-

²²⁸ Protection of the Environment in Areas Affected by Armed Conflict; UNEP, UNEP/EA.2/Res.15. 4 August 2016. URL: http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/11189/K1607252_UNEPEA2_RES15E.pdf?sequence=1&isAllowed=y

²²⁹ Draft International Covenant on Environment and Development – Implementing Sustainability. Fifth edition: Updated text. Gland: IUCN, 2015. P. 15.

²³⁰ Global Pact for the Environment: Project; Le Club des Juristes. 24 June 2017. URL: <https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/draft-project-of-the-global-pact-for-the-environment.pdf>.

ту (ДП I, Конвенція ЕНМОД та Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.), були розроблені за логікою міжнародного гуманітарного права і не враховували норми та принципи міжнародного права навколишнього середовища. Це виявляється, по-перше, у предметі їх регулювання: «вороже використання засобів впливу» у Конвенції ЕНМОД, «методи та засоби ведення воєнних дій» у ДП I, «напад» у Римському статуті²³¹. Таким чином, охорона довкілля під час збройного конфлікту не визнається абсолютною цінністю, оскільки в певних випадках його руйнування може виправдовуватись принципом воєнної необхідності. Звідси – складність у притягненні до відповідальності за спричинення екологічної шкоди згідно з нормами міжнародного гуманітарного та кримінального права, що підтверджує міжнародна судова практика.

Під час збройного конфлікту норми МГП є нормами *lex specialis* по відношенню до норм міжнародного права навколишнього середовища. Це означає, що під час збройного конфлікту дозволяється спричинити таку екологічну шкоду, за яку в мирний час державу чи приватних осіб можна було б притягти до відповідальності. Питання відповідальності держави за порушення міжнародних зобов'язань щодо захисту довкілля під час збройного конфлікту регулюється нормами міжнародного звичаєвого права, кодифікованими у Статтях про відповідальність держав. За змістом статті 55 документа виникає можливість регулювання змісту та імплементації відповідальності держави у випадку збройного конфлікту нормами МГП у якості норм *lex specialis*²³². Однак при цьому не варто забувати, що у випадку існування прогалин у системі норм МГП, що стосуються того чи іншого аспекту відповідальності за екологічну шкоду, спричинену в ході збройного конфлікту, будуть застосовуватись загальні правила міжнародно-правової відповідальності.

²³¹ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, No. 879. P. 620.

²³² Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Vol. II, Part Two. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

Як вірно зазначає С. Андрейченко, Статті про відповідальність держав загалом не порушують проблему атрибуції державі поведінки приватних осіб, однак «якщо держави ... зобов'язані вжити певних захисних заходів, і якщо вони не виконують відповідні зобов'язання, то вони здійснюють тим самим правопорушення, яке тягне за собою їх міжнародно-правову відповідальність навіть у тому випадку, коли дія, що спричиняє шкоду, вчинена приватними особами»²³³. За загальним правилом, держави не можуть нести відповідальність за спричинення екологічної шкоди приватними особами, але вони несуть міжнародно-правову відповідальність за незастосування певних природоохоронних заходів, що можуть виявлятися, наприклад, в ухваленні відповідного законодавства, яке б могло попередити спричинення шкоди довкіллю, припиненні протиправної поведінки приватних осіб, зокрема притягнення до відповідальності винних. Такий вид відповідальності є реалізацією концепції належної обачності (англ. – *due diligence*), суть якої полягає в тому, що держава повинна проявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища в результаті будь-якої діяльності, що здійснюється під її юрисдикцією або контролем²³⁴. Концепція останнім часом активно застосовується в міжнародній судовій практиці: у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р. (Аргентина проти Уругваю)²³⁵, Консультативному висновку Міжнародного трибуналу з морського права «Відповідальність і зобов'язання держав, які поручаються за фізичних та юридичних осіб відносно їх діяльності в Районі» 2011 р.²³⁶, а також Консультативному висновку

²³³ Андрейченко С.С. Концепція атрибуції поведінки державі в міжнародному праві. Одеса : Фенікс, 2015. С. 428, 439.

²³⁴ Виноградов С.В. Международное право и охрана атмосферы : Наука, 1987. С. 149.

²³⁵ Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of the International Court of Justice of 20 April 2010. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/135/15877.pdf>, P. 55-56.

²³⁶ Advisory Opinion of the Seabed Disputes Chamber of International Tribunal for the Law of the Sea on Responsibilities and Obligations of States Sponsoring persons and entities with respect to activities in the area, 1 February 2011. URL: www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/adv_op_010211.pdf, P. 34.

2015 р., який Трибунал надав на запит Субрегіональної комісії з рибальства²³⁷. Застосування концепції належної обачності до тематики нашого дослідження призводить до висновку, що держава-агресор буде відповідати за протиправну поведінку не лише осіб зі складу її збройних сил, представників органів її влади, але і за шкоду, зокрема екологічну, спричинену приватними особами, наприклад, на окупованих територіях, у тому випадку, якщо вона могла попередити і не попередила настання такої шкоди, або ж не притягла до відповідальності винних у її нанесенні.

У ХХІ столітті відомі випадки заподіяння значної екологічної шкоди території однієї або більше держав у ході воєнних дій. Досить лише згадати екологічні наслідки Першої та Другої світових воєн, зокрема бомбардування Хіросіми і Нагасакі (1945 р.), війни в Індокитаї (1965-1973 рр.), Перській затоці (1990-1991 рр.), Другої конголезької війни (1998-2002 р.), військової операції НАТО проти Союзної Республіки Югославія (1999 р.), війни в Афганістані (2001-2014 р.), Іраку (2003-2011 р.), Сирії (з 2011 р.), українсько-російського збройного конфлікту (з 2014 р.). Водночас лише в двох із перерахованих випадків було реалізовано відповідальність держави за порушення міжнародних зобов'язань щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом. Притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, завдану під час війни, є не менш проблематичним, аніж притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, спричинену в мирний час.

Під час воєнної операції в Косово у 1999 р. НАТО завдавали бомбових ударів по хімічних та нафтопереробних заводах, внаслідок чого води Дунаю, флора і фауна, ґрунт і повітря на цій території були заражені нафтою і токсичними хімічними речовинами. Забруднення мало транскордонний характер, оскільки торкнулося довкілля Греції, Албанії, Македонії. У квітні 1999 р. Федеративна Республіка Югославія подала позов до Міжнародного Суду ООН проти 10 держав, які були залучені до операції під егідою НАТО, у якому стверджувала, що ці держави порушили своїми

²³⁷ Request for an Advisory Opinion Submitted by the Sub-Regional Fisheries Commission (SRFC) to the Tribunal for the Law of the Sea, 29 November 2013. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no.21/written_statements_round1/C21_20_Netherlands_orig_Eng.pdf, P. 36-38.

діями з бомбування нафтоочисних та хімічних заводів зобов'язання з МГП щодо неспричинення значної екологічної шкоди, а також що, використовуючи зброю з вмістом збідненого урану, ці держави порушили зобов'язання щодо незастосування забороненої зброї та неспричинення довгострокової шкоди здоров'ю населення та екологічної шкоди²³⁸. Міжнародний Суд ООН визнав, що він не має юрисдикції розглядати ці позови. З представників ЮНЕП, Центру ООН з народонаселення, держав-членів ЄС та міжнародних неурядових організацій у 1999 р. було створено спеціальну групу експертів, яка підготувала підсумкову доповідь про оцінку наслідків війни в колишній Югославії для навколишнього середовища. Група дійшла висновку, що хоча наслідки є вкрай негативними, однак конфлікт у Косово не спричинив екологічної катастрофи в Балканському регіоні, а екологічні наслідки воєнних дій були спровоковані «хронічними джерелами забруднення», а не бомбовими ударами²³⁹. Безуспішними виявилися спроби притягти командний склад НАТО до відповідальності за порушення норм МГП стосовно захисту довкілля під час збройного конфлікту і перед Міжнародним трибуналом по колишній Югославії, про що йтиметься нижче.

Створення Комісії ООН з компенсацій на підставі резолюції РБ ООН після війни в Перській затоці та рішення МС ООН у справі про збройну діяльність на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди) 2005 р. є чи не єдиними випадками реалізації відповідальності держави за порушення міжнародних зобов'язань щодо захисту довкілля та природних ресурсів у зв'язку зі збройним конфліктом.

Під час Другої конголезької війни (1998-2002 рр.) Уганда спричинила мародерство, пограбування та незаконну експлуатацію природних ресурсів Демократичної Республіки Конго (ДРК). Рада Безпеки ООН ухвалила низку резолюцій щодо ситуації в ДРК, в

²³⁸ Наприклад, див.: Application Instituting Proceedings Filed in the Registry of the Court on 29 April 1999: Legality of Use of Force (Yugoslavia v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/114/7173.pdf>.

²³⁹ Bostian I.L. The environmental consequences of the Kosovo conflict and the NATO bombing of Serbia. Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. 1999. Vol. 11. P. 230-240.

яких визнається зв'язок між незаконним використанням природних ресурсів і збройним конфліктом. Врешті-решт це питання знайшло відображення також у рішенні Міжнародного Суду ООН 2005 р. Міжнародний Суд визнав, що Уганда порушила свої зобов'язання за міжнародним правом відносно актів мародерства, пограбування та експлуатації природних ресурсів Конго, вчинених членами її збройних сил, а також порушила свої зобов'язання як держава-окупант у районі Ітурі, оскільки не змогла запобігти актам пограбування та експлуатації природних ресурсів Конго²⁴⁰. Зокрема, Суд зазначив, що «є достатньо доказів у підтримку заяви ДРК про те, що Уганда порушила свій обов'язок пильності, не вживши адекватних заходів для того, аби її збройні сили не брали участі у мародерстві, пограбуванні та експлуатації природних ресурсів ДРК ... той факт, що Уганда була державою-окупантом в Ітурі ... розширює зобов'язання Уганди вжити відповідних заходів для запобігання мародерству, пограбуванню та експлуатації природних ресурсів на окупованій території таким чином, що включає приватних осіб у цьому районі, а не лише членів збройних сил Уганди. ... аргумент Уганди про те, що будь-яке використання природних ресурсів у ДРК проводилося в інтересах місцевого населення, як це допускається гуманітарним правом, не підтверджується жодними достовірними доказами. ... є достатньо достовірних доказів для констатації того, що Уганда є відповідальною по міжнародному праву за акти мародерства, пограбування та експлуатації природних ресурсів ДРК, що були вчинені членами УПДФ [Народними Збройними Силами Уганди] на території ДРК, за порушення зобов'язання пильності відносно цих актів та за недотримання зобов'язань відповідно до статті 43 Гаазького положення 1907 р. в якості окупаючої сторони в Ітурі щодо всіх актів мародерства, пограбування та експлуатація природних ресурсів окупованої території»²⁴¹. Таким чином, МС ООН визнав державу-окупанта відповідальною за порушення зобов'яз-

²⁴⁰ *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment of the International Court of Justice of 19 December 2005. I. C. J. Reports. 2005. URL: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>, P. 168.

²⁴¹ Там само. P. 88-89.

зань за міжнародним гуманітарним правом, а також відповідно до концепції «належної обачності», оскільки безпосередньо була залучена, сприяла та не перешкоджала актам незаконного використання природних ресурсів Конго. Оскільки держави не досягнули угоди щодо відшкодування шкоди, 13 травня 2015 р. Конго знову звернувся до Міжнародного Суду про відшкодування шкоди, заподіяної людям, майну, природним ресурсам, та відшкодування макроекономічної шкоди²⁴². 9 лютого 2022 року Суд виніс рішення з питань відшкодування шкоди, присудивши загальне відшкодування у розмірі, зокрема, 60 000 000 доларів США за шкоду, заподіяну природним ресурсам²⁴³.

Другий випадок реалізації відповідальності держави за нанесену екологічну шкоду під час війни – це випадок з Іраком, який на підставі резолюції Ради Безпеки ООН № 687 (1991 р.) був визнаний відповідальним за шкоду в результаті вторгнення в Кувейт. Відповідно до п. 16 цієї резолюції Ірак несе відповідальність за міжнародним правом за будь-які прямі втрати, шкоду, включаючи шкоду довкіллю і виснаження природних ресурсів, у результаті його незаконного вторгнення та окупації Кувейту²⁴⁴. Під час війни у Перській затоці іракські військові навмисно злили близько 8 млн барелів нафти в затоку, підпалили нафтовидобувні платформи, зруйнували нафтопереробні підприємства, внаслідок чого було завдано колосальних збитків довкіллю Кувейту, Ірану, Туреччини, Йорданії, Саудівської Аравії у вигляді утворених нафтових озер, сажі й диму, гудронових кірок, кислотних дощів. Значної шкоди навколишньому середовищу було завдано також внаслідок проведення воєнної операції союзних військ. Хоч уряд Іраку виправдовував свої дії принципом воєнної необхідності (тобто з метою припинити наступ супротивника), проте все світове співтовариство засудило дії Іраку і кваліфікувало їх як грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права. Великий, тривалий і серйоз-

²⁴² Компенсація екологічної шкоди внаслідок воєнних дій: міжнародна практика. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». Травень 2022. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/635/files/enivironmental-reparations-for-ukraine.pdf>.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Resolution 687 (1991) adopted by the Security Council at its 2981st meeting, on 3 April 1991. URL: <http://www.un.org/Depts/unmovic/documents/687.pdf>.

ний характер шкоди довкіллю, завданий Кувейту, був опосередковано визнаний Генеральною Асамблеєю ООН, яка у преамбулі до своєї резолюції 46/216, схваленої 20 грудня 1991 р., «Міжнародне співробітництво у справі пом'якшення екологічних наслідків ситуації у відносинах між Іраком і Кувейтом для Кувейту та інших країн регіону» зазначає про «катастрофічний стан» у «Кувейті та сусідніх районах», про «загрозу здоров'ю... населення регіону» та «наслідки» цієї катастрофічної ситуації «для тваринництва, сільськогосподарства і рибальства, а також для живої природи»²⁴⁵.

Показовою в аспекті зазначеної тематики є практика Комісії ООН з компенсації, що була заснована відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 687. Комісія – типовий міжнародний квазі-судовий орган з адміністративними функціями. Питання відповідальності Іраку було вирішене у зазначеній резолюції, тому діяльність Комісії обмежувалась перевіркою скарг й оцінюванням сум компенсації за збитки й шкоду постраждалим. Комісія розглянула шість категорій скарг, серед яких категорія F4 – скарги з приводу шкоди довкіллю – були поділені на дві підкатегорії: 1) скарги з приводу шкоди навколишньому середовищу і виснаження природних ресурсів у районі Перської затоки, включаючи шкоду, завдану пожежами на установках з видобутку нафти і викидом нафти в море; 2) скарги з приводу компенсації за шкоду, якої зазнали іноземні держави за межами району Перської затоки при наданні ними допомоги державам, що зазнали прямої екологічної шкоди у результаті вторгнення. У своєму рішенні № 7 Рада керуючих Комісії пояснила, що під «шкодою навколишньому середовищу» і «виснаженням природних ресурсів» маються на увазі витрати і втрати, пов'язані із запобіганням екологічної шкоди, заходами щодо відновлення й очищення навколишнього середовища, моніторингом і оцінкою екологічної шкоди, моніторингом громадського здоров'я та виснаженням природних ресурсів²⁴⁶.

²⁴⁵ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета : Международный Комитет Красного Креста, 2011. С. 344.

²⁴⁶ Decision taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission during its third session, at the 18th meeting, held on 28 November 1991, as revised at the 24th meeting held on 16 March 1992. Criteria for additional Categories of Claims; UN Compensation Commission Governing Council. Fifth Session, Geneva, 16–20 March 1992, S/AC.26/1991/7/Rev.1, 17 March 1992.

Комісія надала Раді п'ять доповідей за всіма скаргами категорії F4, де визначила деякі принципи, якими вона керувалася, приймаючи рішення про суму компенсації. Наприклад, було визначено, що термін «шкода навколишньому середовищу», як він зазначений у резолюції Ради Безпеки ООН № 687, не обмежується діяльністю, визначеною в рішенні № 7 Ради керуючих Комісії; Ірак не звільняється від відповідальності за шкоду і втрати, завдані в результаті вторгнення, лише на тій підставі, що інші фактори сприяли такій шкоді й втратам²⁴⁷; розмір шкоди визначається в кожному конкретному випадку і не залежить від такого критерію, як «значна» або «істотна»; розмір компенсації залежить від того, наскільки виправдано та ефективно постраждали особи вжили заходів щодо запобігання і зменшення шкоди довкіллю²⁴⁸; шкода навколишньому середовищу підлягає компенсації, якщо вона стала прямим результатом вторгнення та окупації Іраком Кувейту, незалежно від того, завдано її природним ресурсам із комерційною вартістю чи ні (тобто чиста екологічна шкода) і незалежно від того, чи була вона тимчасовою або постійною²⁴⁹.

А. Гаттіні (*A. Gattini*) зазначає, що визнання Радою Безпеки відповідальності Іраку за екологічну шкоду не є новелою, а ґрунтується на сталому принципі, втіленому в статті 53 Женевської конвенції (IV), про те, що держава-окупант не повинна знищувати власність на окупованій території²⁵⁰. На сьогодні Комісія завершила розгляд усіх скарг (із 168 скарг задоволено 109) категорії F4: із заявлених у сукупності 84 млрд дол. компенсації Комісія присудила для виплати лише 5 млрд дол. зі спеціально створеного Фонду.

²⁴⁷ Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the second installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2002/26, 3 October 2002. P. 9–10.

²⁴⁸ Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the third installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2003/31, 18 December 2003. P. 12.

²⁴⁹ Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the fifth installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2005/10, 30 June 2005. P. 19.

²⁵⁰ Gattini A. The UN Compensation Commission: Old Rules, New Procedures on War Reparations. *The European Journal of International Law*. 2002. Vol. 13, No. 1. P. 176-177.

Еритрейсько-Єфіопська комісія з компенсацій також торкалась питання про можливість застосування МГП щодо захисту довкілля, однак у своєму рішенні постановила, що докази знищення природних ресурсів не досягають стандарту широкомасштабної та довгострокової шкоди, яка спричиняє відповідальність згідно з міжнародним гуманітарним правом²⁵¹.

Крім того, справа МС ООН про «Певну діяльність, здійснювану Нікарагуа у прикордонній зоні» (Коста Ріка проти Нікарагуа), остаточне рішення по якій Суд виніс у 2018 році²⁵², також може стати корисною для фахівців, що працюють у сфері відшкодування екологічної шкоди, завданої незаконною окупацією частини території іншої держави. Суд дійшов висновку, що екологічна шкода, зокрема подальше погіршення або втрата здатності довкілля надавати товари та послуги, а також вартість відновлення пошкодженого довкілля, підлягають компенсації відповідно до міжнародного права; присудив Коста-Ріці суму в розмірі 120 000 доларів США за погіршення або втрату екосистемних товарів і послуг постраждалої території, а також суму в розмірі 2 708,39 доларів США на заходи з відновлення водно-болотних угідь; присудив Коста-Ріці загальну компенсацію в розмірі 236 032,16 доларів США за затрати і витрати, понесені як прямий наслідок незаконної діяльності Нікарагуа в північній частині острова Портільос, а також 20 150,04 доларів США досудових відсотків на ці затрати і витрати²⁵³.

Окремо треба згадати про Консультативний висновок МС ООН у справі про законність застосування ядерної зброї (1996 р.), виснесений Судом за запитом ГА ООН. При визначенні застосовано-

²⁵¹ Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. P. 29.

²⁵² Certain Activities Carried out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua). Compensation Owed by the Republic of Nicaragua to the Republic of Costa Rica. Judgment of the International Court of Justice. 2 February 2018. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/150/150-20180202-JUD-01-00-EN.pdf>.

²⁵³ Компенсація екологічної шкоди внаслідок воєнних дій: міжнародна практика. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». Травень 2022. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/635/files/enivironmental-reparations-for-ukraine.pdf>.

го права Суд постановив, що: «...застосування ядерної зброї може спричинити катастрофічні наслідки для навколишнього середовища. Суд також визнає, що навколишнє середовище – це не абстракція, а являє собою живий простір, якість життя і здоров'я людства, включаючи ненароджені покоління. Існування загального зобов'язання держав забезпечити, щоб діяльність під їхньою юрисдикцією або контролем поважала навколишнє середовище інших держав або районів за межами національного контролю, сьогодні є частиною міжнародного права, що стосується охорони навколишнього середовища»²⁵⁴. МС ООН також зазначив, що статті 35(3) і 55 Додаткового протоколу I забезпечують додатковий захист для навколишнього середовища, втілюють загальне зобов'язання захисту природного середовища від широкої, довгострокової та серйозної шкоди довкіллю, заборону методів і засобів ведення воєнних дій, які призведуть, або, як можна очікувати, заподіють таку шкоду, а також заборону нападу на природне середовище в порядку репресалій, що є суттєвим обмеженням для всіх держав-сторін зазначеного договору. МС ООН проаналізував положення ДП I, Конвенції ЕНМОД 1977 р., Декларацій Стокгольмської і Ріо, Резолюції ГА ООН 47/37 і дійшов висновку, що жоден з вище перелічених міжнародно-правових актів не забороняє застосування ядерної зброї: «Договори [не] мали на меті позбавити державу можливості використовувати своє право на самооборону відповідно до міжнародного права у зв'язку з існуванням зобов'язання із захисту навколишнього середовища»²⁵⁵. Однак при цьому Суд підтвердив існування зобов'язання держав враховувати екологічні фактори в процесі здійснення принципів і норм міжнародного гуманітарного права: «Держави зобов'язані брати екологічні міркування до уваги, оцінюючи, що є необхідним і пропорційним при досягненні законних воєнних цілей»²⁵⁶. МС ООН також ухвалив, що ані міжнародне звичаєве, ані міжнародне конвенційне право не забороняють і не дозволяють погрожувати застосуван-

²⁵⁴ Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. Advisory Opinion of the International Court of Justice of 8 July 1996. Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. 1996. P. 241-242.

²⁵⁵ Там само. P. 242.

²⁵⁶ Там само.

ням або застосовувати ядерну зброю. Суд не зміг дати однозначної відповіді на запитання, чи буде виправданим застосування ядерної зброї в разі самооборони, якщо є загроза існуванню самої держави. Однак Суд визначив, що в міжнародному праві існує зобов'язання держав досягти повного роззброєння в ядерній сфері під суворим та ефективним міжнародним контролем. Таким чином, МС ООН визнав важливість охорони довкілля під час збройних конфліктів, однак не визнав, що зобов'язання із захисту навколишнього середовища можуть обмежувати державу у використанні права на самооборону, навіть якщо реалізація цього права спричинить непоправну довгострокову екологічну шкоду.

Проаналізуємо питання кримінальної відповідальності приватних осіб згідно з міжнародним правом за скоєння злочинів проти довкілля. Питання притягнення до відповідальності індивідів за порушення положень міжнародного гуманітарного права регулюються міжнародним кримінальним правом, передусім Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, серед яких ст. 8(2)(b)(iv) Римського статуту виділяє «умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад буде причиною... шкоди цивільним об'єктам або великої, довгострокової і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно не співмірною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою»²⁵⁷. На додаток до необхідності дотримання кумулятивного стандарту склад злочину передбачає доведення, по-перше, умислу щодо вчинення нападу, по-друге, знання про те, що такий напад буде причиною значної екологічної шкоди, по-третє, що шкода буде явно не співмірною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою²⁵⁸. До кумулятивного стандарту додається вимога про здійснення тесту на пропор-

²⁵⁷ Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

²⁵⁸ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, No. 879. P. 626, 633.

ційність та військову необхідність. Стаття 8 кваліфікує «злочини проти довкілля» як воєнні злочини в секції (b) замість секції (a), яка своєю чергою визначає серйозні порушення норм Женевських конвенцій. До того ж положення цієї статті стосується виключно міжнародних збройних конфліктів. Насамкінець, критерії великої, довгострокової і серйозної шкоди, ані в Римському статуті ані в Елементах злочинів не визначено.

За винятком декількох випадків, досі жоден міжнародний трибунал або кримінальний суд не виніс рішення про притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності за суто екологічні злочини, вчинені під час збройного конфлікту. Так, безуспішними виявилися спроби притягти командний склад НАТО до відповідальності за порушення норм МГП стосовно захисту довкілля під час збройного конфлікту перед Міжнародним трибуналом по колишній Югославії. Комітет, спеціально створений для перевірки правомірності бомбардування Югославії, зазначив: довести те, що кумулятивного стандарту ДП I досягнуто, – досить складне завдання²⁵⁹. Проаналізувавши застосування звичаєвих принципів воєнної необхідності та пропорційності, Комітет дійшов висновку, що потреби розпочинати розслідування стосовно екологічної шкоди, спричиненої внаслідок цього збройного конфлікту, немає. Такий само висновок Комітет зробив щодо шкоди для довкілля в результаті застосування НАТО снарядів із вмістом збідненого урану. У підсумковій доповіді Комітету зазначалось, що «Важко оцінити ... шкоду навколишньому природному середовищу, а застосування принципу пропорційності легше сформулювати, ніж застосувати на практиці. ... Головне питання полягає в тому, яка екологічна шкода може вважатися надмірною. На жаль, звичаєва норма про пропорційність не включає в себе будь-яких конкретних керівних принципів на цей рахунок. ... Для того, щоб повною мірою оцінити такі питання, треба знати рівень знань НАТО про природу сербських військово-промислових об'єктів (і, таким чином, вірогідність нанесення шкоди навколишньому середовищу внаслідок їх знищення), до якої міри НАТО могла розумно пе-

²⁵⁹ Kiss A. and Shelton D. International environmental law. Nairobi: UNEP, 2004. P. 417.

редбачити таку шкоду навколишньому середовищу (наприклад, чи могла НАТО розумно очікувати, що токсичні хімічні речовини ..., випущені у навколишнє середовище внаслідок бомбардувань, могли бути складені біля цих військових цілей?) і чи могла НАТО вдатися до інших (і менш екологічно шкідливих) методів для досягнення своєї військової цілі – пошкодження сербської військово-промислової інфраструктури. ... Тому, на думку комітету, на основі наявної на даний момент в нього інформації, Прокурор не повинен розпочинати розслідування побічної екологічної шкоди, заподіяної бомбардуваннями НАТО»²⁶⁰. Комітет зазначив, разом з тим, важливе положення про те, що стаття 55 ДП I може відображати звичаєве міжнародне право²⁶¹, тобто також застосовуватись до держав, які не є сторонами цього міжнародного договору. Водночас Комітет зробив висновок, що дії Альянсу не досягли порогового рівня, визначеного ДП I²⁶².

Єдиний в історії міжнародних відносин випадок позитивного розгляду питання про кримінальну відповідальність за злочин у сфері охорони навколишнього середовища, скоєний під час збройного конфлікту, – справа генерала Альфреда Джодла, розглянута Нюрнберзьким військовим трибуналом після завершення Другої світової війни. Генерала було визнано винним у здійсненні тактики «випаленої землі» в Норвегії, Ленінграді та Москві²⁶³. Справа іншого генерала Лотара Рендуліка не завершилась визнанням вини за екологічні злочини: Трибунал виправдав генерала за використання тактики «випаленої землі» в Норвегії, пославшись на принцип воєнної необхідності²⁶⁴. Трибунал визнав, що дії гене-

²⁶⁰ Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia, 13 June 2000. URL: <http://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutorcommittee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal>, Paras. 19, 20, 24, 25.

²⁶¹ Там само. Para. 15.

²⁶² Там само. Para. 17.

²⁶³ Cusato E.T. Beyond Symbolism: Problems and Prospects with Prosecuting Environmental Destruction before the ICC. *Journal of International Criminal Justice*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 491-507.

²⁶⁴ Orellana M.A. Criminal punishment for environmental damage: Individual and state responsibility at a crossroad. *Georgetown International Environmental Law Review*. Summer 2005. URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684851.

рала, хоча і базувались на невірній оцінці про перевагу радянських військ, однак не були кримінальними в сенсі статті 23(g) Гаазького положення 1907 р. про знищення чи захоплення ворожої власності, оскільки, на думку суду, у випадках оцінки воєнної необхідності мають значення не стільки об'єктивні умови на полі бою, скільки суб'єктивне сприйняття цієї необхідності, що ґрунтується на інформації, доступної військовим командувачам під час їхніх дій²⁶⁵.

У рішенні у справі «Прокурор проти Омара Хассана Ахмада аль-Башира» 2009 р. Міжнародний кримінальний суд не заперечував зв'язку між деградацією довкілля та злочином геноциду. Палата визнала, що «акт забруднення водяних насосів та примусове переміщення, пов'язане з переселенням членів інших племен, було здійснено в рамках політики геноциду, а створені умови життя ... були розраховані на фізичне знищення частини цих етнічних груп»²⁶⁶. І хоча Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) не прийняв рішення про кримінальну відповідальність за екологічний злочин, однак визнання зв'язку між забрудненням водних ресурсів, необхідних для виживання населення, та злочином геноциду є важливим свідченням «озеленення» його практики.

Таким чином, зважаючи на те, що міжнародні кримінальні суди неохоче визнають факт вчинення міжнародного злочину в екологічній сфері та визначають винних для притягнення до кримінальної відповідальності, модель, за якої міжнародні трибунали виноситимуть вирок за злочин геноциду, злочин проти людяності або певні воєнні злочини, а злочин проти довкілля буде визнаватися як допоміжний засіб, інструмент здійснення основного злочину, видається досить реалістичною²⁶⁷. Таким чином, цей підхід дасть змогу розв'язати декілька проблем. По-перше, з'явиться реальна

²⁶⁵ Leebaw B. *Scorched Earth: Environmental War Crimes and International Justice. Perspectives on Politics*. 2014. Vol. 12, No. 4. P. 773-774.

²⁶⁶ Situation in Darfur, Sudan, Prosecutor v. Omar Al-Bashir, ICC-02/05-01/09-3, Second Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest. 12 July 2010. P. 22-23.

²⁶⁷ Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. Summer 2005. URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4.

можливість притягти винних до відповідальності за злочини, що також наносять шкоду докiллю. По-друге, розв'яжеться проблема дотримання кумулятивного стандарту («велика, довгострокова і серйозна шкода») і невизначеності щодо тлумачення цих критеріїв. По-третє, дії винних уже не можна буде виправдати принципами воєнної необхідності і воєнної переваги. По-четверте, винесення вироків стане можливим як щодо дій, які вчиняються під час міжнародних конфліктів, так і щодо дій, які вчиняються під час конфліктів не міжнародного характеру. По-п'яте, такі договори, як Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Римський статут і Женевські конвенції з Додатковими протоколами за своєю суттю є антропоцентричними, тому міжнародні трибунали більш охоче виноситимуть вирок за злочини, якщо вони пов'язані із заподіянням шкоди особі, а не абстрактній субстанції – навколишньому середовищу. По-шосте, на підтримку цієї концепції свідчать деякі міжнародні прецеденти: в справі Акайєсу, розглянутій Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії в 1998 р., сексуальні злочини було визнано інструментом вчинення злочину геноциду²⁶⁸. Отже, злочини проти докiлля можуть складати матеріальний елемент інших злочинів, таких як геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини.

Рішення МКС у справі «Прокурор проти Ахмада аль-Факі аль-Махді» 2016 р. стало важливою віхою для визнання руйнування культурної спадщини воєнним злочином та притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності за цей злочин. У цьому рішенні Суд встановив вину Ахмада аль-Факі аль-Махді у воєнному злочині, що полягав у навмисному здійсненні нападів на історичні пам'ятки та будівлі, призначені для релігійних цілей, включаючи дев'ять мавзолеїв та одну мечеть у Тімбукту, Малі в червні та липні 2012 року²⁶⁹. Всі зруйновані пам'ятки, крім однієї, входять до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Отже, вперше в історії МКС особу було притягнуто до кримінальної від-

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ Situation in the Republic of Mali, The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15, Case Information Sheet. URL: <https://www.icc-cpi.int/mali/al-mahdi/Documents/Al-MahdiEng.pdf>.

повідальності не за злочини проти інших осіб, а за злочин проти культурних цінностей (культурної спадщини). В рішенні Суду зазначається: «Мавзолеї ... і мечеті Тімбукту є невід'ємною частиною релігійного життя його мешканців ... належать до спільної спадщини людства. ... Палата вважає, що той факт, що атаковані будівлі були не лише релігійними спорудами, але також мали символічну та емоційну цінність для мешканців Тімбукту, має відношення до оцінки тяжкості вчиненого злочину ... всі об'єкти, крім одного ... були об'єктами Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а тому атаки на них розглядаються як особливо тяжкі, оскільки їх руйнування не тільки впливає на безпосередніх жертв злочинів, а саме на вірних та мешканці Тімбукту, а також на людей по всій державі Малі та на міжнародне співтовариство»²⁷⁰. Крім того, Суд взяв до уваги в оцінці серйозності злочинів той факт, що вони були скоєні за релігійними мотивами.

Обґрунтування МКС нагадує мову деяких міжнародних договорів, що присвячені охороні окремих об'єктів чи компонентів довкілля в статусі «спільної турботи людства» або «спільного інтересу людства». Мова йде насамперед про преамбули Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р., Конвенції про охорону біорізноманіття 1992 р., Конвенції про регулювання китобійного промислу 1946 р., Лондонської конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р., а також Конвенцію ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., Конвенцію ООН про боротьбу із спустелюванням в тих країнах, які зазнають серйозної засухи і/або спустелювання, особливо в Африці 1994 р. Хоча правовий статус «спільної спадщини людства» (наприклад, такі міжнародні території, як Міжнародний район морського дна, Місяць та інші небесні тіла, де діє міжнародний договірний режим), «спільної турботи/інтересу людства» (має більш морально-політичну вагу) та «всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» (всі існуючі дотепер об'єкти всесвітньої спадщини знаходяться в межах національного суверенітету) є відмінним, водночас визнання МКС злочину проти культурної спадщини, яка також

²⁷⁰ Situation in the Republic of Mali, The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15, Judgment and Sentence. 27 September 2016. P. 18, 38.

є елементом оточуючого людину середовища, може стати путівником для визнання в рамках цього або іншого міжнародного кримінального суду злочину проти довкілля на тій підставі, що його знищення становить загрозу для всього міжнародного співтовариства і потребує його захисту. Тим більше, що згідно зі статтею 5 Римського статуту юрисдикція Суду обмежується найбільш серйозними злочинами, які викликають *стурбованість всього міжнародного співтовариства*. Отже, спостерігається деяка схожість у термінології міжнародного екологічного та кримінального права, що може призвести до певної синергії в напрямку міжнародно-правового визнання кримінально карних злочинів проти довкілля, зокрема тих, що були скоєні під час збройних конфліктів.

Перші кроки в цьому напрямку вже здійснено: у 2016 році Канцелярія Прокурора МКС опублікувала Стратегічний документ з відбору справ та їх пріоритетності, що є одним із документів МКС, в яких пояснюються стандарти з розслідування та обвинувачення²⁷¹. Одним із критеріїв для відбору справи є серйозність злочину, яка своєю чергою включає кількісні та якісні міркування²⁷². Факторами, які враховуються в процесі оцінки, є масштаб, природа, спосіб здійснення та наслідки злочинів. У пункті 40 документу аналізуються критерії щодо способу здійснення злочинів, серед них – систематичність та організованість злочинів, особлива жорстокість, вразливість жертв, дискримінаційні мотиви або злочини, які скоєні шляхом руйнування довкілля чи захищених об'єктів або які спричиняють таке руйнування²⁷³. В пункті 41 документа зазначено, що такий фактор, як вплив злочинів, може бути оцінений з урахуванням, зокрема, підвищеної вразливості жертв, а також соціальної, економічної та екологічної шкоди, завданої постраждалим спільнотам. Канцелярія приділятиме особливу увагу розгляду злочинів, які здійснюються за допомогою або,

²⁷¹ Prosperi L. and Terrosi J. Embracing the 'Human Factor': Is There New Impetus at the ICC for Conceiving and Prioritizing Intentional Environmental Harms as Crimes Against Humanity? *Journal of International Criminal Justice*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 509-525.

²⁷² Policy Paper on Case Selection and Prioritisation; ICC Office of the Prosecutor. 15 September 2016. P. 13.

²⁷³ Там само. P. 13-14.

які мають наслідком знищення навколишнього середовища, незаконну експлуатацію природних ресурсів чи незаконне привласнення землі²⁷⁴. У вступі до документа також зазначається, що Канцелярія буде співпрацювати та надавати допомогу державам, на їх прохання, щодо поведінки, яка становить серйозний злочин за їх національним правом, такої як незаконна експлуатація природних ресурсів, захоплення землі чи знищення довкілля. Таким чином, як вірно зазначає Е.Т. Кузато (*E.T. Cusato*), екологічні міркування враховуватимуться МКС під час оцінки способу здійснення та наслідків злочинів що своєю чергою визначатиме їх серйозність²⁷⁵. Водночас практика МКС свідчить про те, що цей суд неохоче визнає кримінальну відповідальність індивідів за злочини проти довкілля. Так, незважаючи на визнання факту укладання договорів між «Союзом конголезьких патріотів»²⁷⁶ та приватними компаніями з приводу експлуатації природних ресурсів у районі Ітурі в ДРК, МКС не звинуватив Боско Нтаганду у воєнному злочині пограбування природних ресурсів²⁷⁷.

Після війни в Індокитаї для позначення найбільш серйозних злочинів проти довкілля з'явився термін «екоцид». Екоцид – доктринальне явище, оскільки його визначення немає в жодному міжнародному договорі. Екоцид – злочинний вплив на навколишнє середовище, який викликає незворотні зміни, зникнення фауни і флори, смерть людей²⁷⁸, який може здійснюватись як у мирний, так і воєнний час. Такий автор, як С. Мохончук, вважає, що екоцид – не просто воєнний злочин, а злочин проти безпеки всього людства, який може мати такі вияви: геофізична війна, метеорологічна війна, війна із застосуванням зброї масового

²⁷⁴ Там само. Р. 14.

²⁷⁵ Cusato E.T. Beyond Symbolism: Problems and Prospects with Prosecuting Environmental Destruction before the ICC. *Journal of International Criminal Justice*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 491-507.

²⁷⁶ Політично-воєнне угруповання в районі Ітурі, ДРК, створене Томасом Лубангою.

²⁷⁷ Pereira R. After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide? *Criminal Law Forum*. 2020. Vol. 31. P. 208-209.

²⁷⁸ Міжнародне право. Основи теорії : підруч.; За ред. В.Г. Буткевича. К. : Либідь, 2002. С. 476.

знищення, бактеріологічна війна, антропогенний екоцид (систематичне знищення людьми природного середовища)²⁷⁹. М. Грей (*M. Gray*) вважає, що екоцид може базуватися на концепції суворої відповідальності, тобто включати найбільш тяжкі порушення норм міжнародного права навколишнього середовища незалежно від вини, і відносить до категорії екоциду такі різні за своєю природою правопорушення, як аварія на Чорнобильській АЕС, наслідки вторгнення Іраку в Кувейт, розлив нафти внаслідок аварії танкера «Ексон Вальдес» тощо²⁸⁰. З цим твердженням складно погодитись, оскільки концепція міжнародних злочинів передбачає наявність вини в складі правопорушення або, за словами Г. Верле, «ментального елементу»²⁸¹. Очевидно, що не можна порівнювати такі правопорушення, як неподання доповіді до секретаріату багатосторонньої природоохоронної угоди та навмисне забруднення довкілля іншої держави, вчинене під час збройного конфлікту. В будь-якому разі в науці неодноразово висловлювалися думки з приводу необхідності розробки окремого договору чи доповнення (протоколу) до існуючих міжнародних угод з метою криміналізації злочинів проти довкілля, скоєних у мирний час та під час збройних конфліктів, зокрема шляхом зниження порогових рівнів та відміни додаткових вимог за ст. 8(2)(b)(iv) Римського статуту задля посилення охорони навколишнього середовища в період збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру.

Під час війни в Індокитаї США використовували «римські плуги», гербіциди та хімічні агенти, зокрема дефоліанти *Agent Orange*, що містили діоксин, для знищення лісів, наземної рослинності, посівів з метою позбавлення ворога можливості сховатися, а також використовували хімікати для підвищення рівня опадів з метою позбавлення супротивника можливості пересуватися. У

²⁷⁹ Мохончук С. Еволюція міжнародно-правових норм регламентації злочину екоциду в міжнародному кримінальному праві. *Публічне право*. 2011. № 4. С. 187-193.

²⁸⁰ Gray M.A. The international crime of ecocide. *California Western International Law Journal*. 1996. Vol. 26, No. 2. P. 215-271.

²⁸¹ Верле Г. Принципы международного уголовного права : учебник; пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса : Феникс, 2011. С. 201.

1969 р. у відповідь на використання США хімічних речовин (гербіцидів) у війні з В'єтнамом Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію 2603, в якій проголосила, що порушенням загально-визнаних норм міжнародного права, зокрема Протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 р., є застосування у міжнародних збройних конфліктах будь-якого хімічного агента (хімічна речовина в газоподібному, рідкому або твердому стані), здатного спричинити токсичний вплив на людину, тварин або рослини, а також будь-якого біологічного агента (живі організми), здатного заподіяти хвороби або смерть людини, тварин або рослин²⁸². Командний склад збройних сил США не поніс кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, здійснені під час війни в Індокитаї, ані за міжнародним правом, ані за національним правом. Спроби в'єтнамських громадян у судовому порядку довести вину і притягти до кримінальної відповідальності осіб, винних у заподіянні шкоди здоров'ю та землі внаслідок використання *Agent Orange*, завершилися безрезультатно²⁸³.

Проаналізувавши міжнародну договірну та судову практику щодо охорони довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, а також відповідальності держав й індивідів за злочини проти довкілля й спричинену в результаті війни екологічну шкоду, можемо зробити певні висновки.

Питання міжнародно-правового захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом є предметом регулювання норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права, міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного права прав людини, права міжнародної безпеки. В рамках кожної з цих галузей міжнародного права функціонують відповідні міжнародно-правові режими, що формуються на основі відповідних звичасвих та договірних норм. Під час збройних конфліктів

²⁸² UN GA Resolution 2603 «Question of Chemical and Bacteriological (Biological) Weapons», 16 December 1969. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/257/37/IMG/NR025737.pdf?OpenElement>.

²⁸³ Third Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur, International Law Commission, UN Doc A/CN.4/700 (3 June 2016). P. 62-63.

норми МПП будуть визнаватися спеціальними нормами по відношенню до норм інших галузей міжнародного права, однак це правило не поширюється на охорону довкілля до та після збройного конфлікту.

Питання охорони навколишнього середовища в ході воєнних дій практично не врегульоване у міжнародному праві навколишнього середовища. Сучасне міжнародне гуманітарне та кримінальне право не надають належного захисту довкіллю у період збройного конфлікту через встановлення високого порогового рівня та невизначеність критеріїв застосування відповідних норм. Захист довкілля як цивільного об'єкта також не є достатньо ефективним через можливість перетворення його на воєнну ціль, а застосування норм щодо побічної шкоди, завданої довкіллю внаслідок воєнних дій, породжує проблеми із застосуванням принципу пропорційності.

Норми основних договорів, на підставі яких можна притягнути державу чи приватних осіб до відповідальності за екологічну шкоду, спричинену під час збройного конфлікту (ДП I, Конвенція ЕНМОД та Римський статут), були розроблені за логікою міжнародного гуманітарного права і не враховували норми та принципи міжнародного права навколишнього середовища. На противагу цим договорам, майбутній проєкт принципів Комісії МП ООН щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами базується на «етосі» міжнародного екологічного права. Крім того, незаперечну роль у кодифікації та прогресивному розвитку норм міжнародного права, що стосуються захисту довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, відіграють МКЧХ та ЮНЕП.

У більшості випадків екологічна шкода завдавалась під час збройного конфлікту державами, що не були зв'язані нормами ДП I чи Конвенції ЕНМОД. В історії міжнародних відносин можна віднайти лише декілька випадків позитивного вирішення питання про відповідальність держав й індивідів за злочини проти довкілля й спричинену в результаті війни екологічну шкоду (діяльність Комісії ООН з компенсацій, рішення МС ООН у справі про збройну діяльність на території Конго, справа генерала Альфреда Дждола). Однак це не означає, що за шкоду, спричинену довкіллю в резуль-

таті збройного конфлікту, в жодному разі не наступатиме відповідальність. Існують різні способи притягнення держави-порушниці до міжнародно-правової відповідальності за завдану під час війни шкоду природному навколишньому середовищу, культурним об'єктам, а також заподіяну шкоду природним ресурсам на окупованій території, а винних фізичних осіб – до кримінальної відповідальності згідно з міжнародним правом. До того ж практика держав може свідчити про набуття зазначеними нормами статусу звичаєвих.

Тимченко Леонід Дмитрович,
*доктор юридичних наук, професор, Державний
податковий університет, Науково-дослідний інститут
фінансової політики, головний науковий
співробітник відділу дослідження
міжнародної податкової конкуренції*

Кононенко Валерій Петрович,
*доктор юридичних наук, професор кафедри
міжнародного права Державного
податкового університету*

Новікова Людмила Вікторівна,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри міжнародних відносин,
міжнародної інформації та безпеки Харківського
національного університету імені В.Н. Каразіна*

ПОШИРЕННЯ КОРОНАВІРУСНОЇ ХВОРОБИ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ БІОЕТИКИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ

Стрімкий розвиток інноваційних технологій іноді становить загрозу не лише життю та гідності окремої людини, але й в цілому існуванню людству. На сучасному етапі розвитку суспільства значно зростає роль біоетики, зумовлюючи її інтеграцію як у сферу міжнародного права, так і міжнародних відносин, яскравим прикладом чого став виклик пандемії COVID-19. Це також зумовлює значний науково-практичний інтерес до цієї теми в останні роки. Узгодження новітніх досягнень науки не тільки з етичними нормами, але й з самим правом на життя є важливим завданням сьогодення. Ця актуальність полягає не лише в етичних проблемах прав людини, що пов'язані зі сферами біології та медицини, а насамперед з новими викликами, які постають перед сучасним міжнародним правом.

1. Біоетика та соматичні права серед прав людини

Проблеми захисту прав людини в сфері біології та медицини, на думку Б. Островської, потребують вирішення в рамках міжнародного біоправа, як особливої системи норм і принципів міжнародного права, кодифікованих у міжнародних договорах як універсального, так і регіонального рівня, та спрямованих на регулювання правовідносин, які стосуються прав та гідності людини у сфері біоетики, зокрема у біомедицині, а також механізмів їх міжнародно-правового захисту²⁸⁴. На наш погляд, зараз ще не можна розглядати міжнародне біоправо як сформовану систему: в Філософському енциклопедичному словнику В.І. Шинкарука «система» розуміється як сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія²⁸⁵. А.П. Ладанюк під «системою» розуміє сукупність взаємозв'язаних елементів, уособлену від навколишнього середовища, але яка взаємодіє з цим середовищем як єдине ціле²⁸⁶. Тобто навряд чи на даний час міжнародне біоправо існує як відокремлена від навколишнього середовища (інших галузей міжнародного права) сукупність елементів, тим більше, яка взаємодіє з цим середовищем як єдине ціле. Міжнародне біоправо, якщо умовно допустити існування такої окремої категорії міжнародного права, існує в досить розпорошеному вигляді. Його норми, на наш погляд, безпідставно змішують з нормами окремих самостійних галузей міжнародного права, таких як, наприклад, міжнародне гуманітарне право.

На переконання Я. Триневої, з якою ми погоджуємось, біоправо повністю підпадає під визначення приватного і публічного права, а також охоплюється предметом традиційних галузей законодавства (медичного, цивільного, адміністративного, екологічного, кримінального)²⁸⁷. З огляду на прагнення юриспруденції до

²⁸⁴ Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. С. 74-75.

²⁸⁵ Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 383.

²⁸⁶ Ладанюк А.П. Основи системного аналізу : навчальний посібник. Вінниця : Нова книга, 2004. С. 16.

²⁸⁷ Тринева Я.О. Биоправо: место в системе законодательства стран романо-германской правовой семьи (на примере Украины). Сахаровские чтения 2020. Минск : ИВЦ Минфина, 2020. Ч. 1. С. 106-107.

наведення понятійної «чистоти» в категоріальному апараті, вживання цього поняття небажано. Воно захаращує і без того громіздкий понятійний апарат правознавства. Єдине, з чим можна погодитися, – це допустити можливість вживати термін «біоправо» в якості професійного жаргонізму, що відображає сукупність галузевого законодавства, яке регулює правовідносини в сфері біології та медицини²⁸⁸. В матеріалах конгресу «Біомедицина-2019: напрямки розвитку сучасної науки», що відбувся у Таллінні, надано таке роз'яснення: «Біомедицина – це збірна назва для напрямків у медицині, пов'язаних з лабораторною діагностикою. У них задіяні генні інженери, мікробіологи, ембріологи та інші фахівці, які вивчають організм людини з теоретичних позицій. Результатом досліджень у біомедицині може стати поява нових лікарських засобів, виведених досвідченим шляхом у лабораторії, створення індукованих стовбурових клітин для клітинної терапії або більш глибоке, молекулярне розуміння механізмів, що лежать в основі певної хвороби»²⁸⁹. Тому ми залишимо питання місця біомедицини в міжнародному праві іншим дослідникам, а для мети цієї роботи будемо використовувати термін «біоетика» як більш загальний: у найширшому значенні біоетика стосується не лише людей, а й усієї біосфери як планетарної екосистеми Землі, населеної живими організмами. Дана ідея за її належного втілення, передусім міжнародно-правового, може здійснити значний позитивний вплив на розвиток відносин людини з довкіллям, сприятиме гуманізації ставлення до тваринного світу²⁹⁰. До того ж, як пише С. Шедвіль, біоетика не може розглядатися і застосовуватися поза правовими рамками, а тому вона служить з'єднуючою ланкою між законом та мораллю²⁹¹. А в нашому випадку – між інтересами суспільства (як

²⁸⁸ Там само. С. 107.

²⁸⁹ Біомедицина-2019: направления развития современной науки. Таллин, 2019. URL: <https://tallinn.mhealth.events/article/biomeditsina-2019-napravleniya-razvitiya-sovremennoy-nauki-97140> (дата звернення: 05.11.2021).

²⁹⁰ Буткевич О. Право, етика, прогрес. Рецензія на монографію: Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. 604 с. *Український часопис міжнародного права*. 2020. № 3. С. 170.

²⁹¹ Chedeville C. Les normes internationales de la bioethique / Institut des Hautes Études Internationales. Paris: II Panthéon-Assas, 2016. P. 6.

його розуміє уряд держав) та правом окремої людини у зв'язку з поширенням інфекційної хвороби.

Права та основні свободи людини в аспекті їх забезпечення є фундаментом будь-якого об'єднання (держав, міжнародних організацій) та визначають його життєздатність. При цьому у сучасних демократичних державах легітимність органів публічної влади залежить від їх ставлення до прав людини²⁹². Тонка межа перетворення індивідуального права у колективне є об'єктом спорів довкола сформульованої чеським юристом-міжнародником К. Васаком концепції поколінь прав людини. На його думку, визнання міжнародною спільнотою потреби у солідарній реалізації певних прав (на розвиток, на здорове та екологічно збалансоване навколишнє середовище, на мир і право власності на спільну спадщину людства) зумовлює появу прав третього покоління²⁹³. Використання в концепції терміну «покоління», яке, окрім поступовості виникнення, передбачає й певну ієрархію прав, поки не отримало загального визнання, і на Всесвітній конференції з прав людини 1993 р. у Віденській декларації було зазначено, що всі права людини є наслідком гідності і цінності, притаманних людській особистості, а остання є центральним суб'єктом прав людини й основних свобод та відповідно повинна бути головним бенефіціаром цих прав і свобод та активно брати участь в їх реалізації. Заохочення і захист прав людини є питанням першорядного значення для міжнародного співтовариства. Натомість там йдеться саме про універсальність цих прав і свобод²⁹⁴. Положення Декларації хоча й підкреслюють невід'ємність та природність прав людини, пов'язаних з його етнічністю, мовною та релігійною належністю, не усувають фактичної потреби в безпечному існуванні²⁹⁵.

²⁹² Занкевич Н.В. Розхитаний захист прав людини та основоположних свобод в Європейському Союзі. *Молодий вчений*. 2019. № 5 (69). С. 193.

²⁹³ Vasak K. A 30-year struggle. The UNESCO Courier: a window open on the world. 1977. Vol.11. P. 29.

²⁹⁴ Венская декларация и Программа действий: принята на Всемирной конференции по правам человека. Вена, 25 июня 1993 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml (дата звернення: 25.10.2021).

²⁹⁵ Попков Д.О. Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства : дис. ... канд політ. наук : 052. Харків, 2021. С. 160.

Ми погоджуємось з тими, хто виділяє наступні три покоління прав людини. Перше складається з громадянських прав, які включають право на недоторканність, рівність перед законом, право на свободу думки, совісті, віросповідання та інші і пов'язують їх з такими правовими актами, як Magna Carta (1215), Петиція про Право (Petition of Right, 1628), Закон Habeas Corpus (1679), Білль про права (1689).

Друге покоління прав людини становлять соціальні та економічні права, які включають право на освіту, медичну допомогу, житло, соціальне забезпечення тощо і пов'язують їх з такими правовими актами, як Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966).

Третє покоління прав людини формується в результаті загострення світових викликів після Другої світової війни та національно-визвольного руху деяких африканських країн. Солідарні права охоплюють право на мир, право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення, право на здоров'я та безпечне довкілля й інші та пов'язані з такими правовими актами, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960), Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (1970)²⁹⁶.

Поява четвертого покоління прав людини, на думку Д.М. Шибаніц, пов'язана з процесами демократизації, гуманізації, інформатизації, розвитком комп'ютерних технологій, з проведенням певних досліджень у науці, медицині, біології, кібернетиці, космічній сфері. Процеси інтеграції додали поштовху розвитку науково-технічної революції, становленню та зміцненню прав людини як державного й суспільного пріоритету. Основним підґрунтям такого процесу виступають загальнолюдські правові цінності – ідеї прав людини, верховенства права, демократії та інші, що набувають більшого визнання у світі²⁹⁷.

²⁹⁶ Ivanii O., Kuchuk A., Orlova O. Biotechnology as Factor for The Fourth Generation of Human Rights. Formation Journal of History Culture and Art Research. 2020. 9(1). P. 116-117.

²⁹⁷ Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Право. 2015. Т. 1. Вип. 31. С 59-60.

Поява в кінці ХХ століття технологій, які дозволяють, зокрема, клонування тварин, генну інженерію, трансплантацію органів і тканин людини, екстракорпоральне запліднення, здійснення операцій зі зміни статі тощо, виявило неспроможність існуючої на той час системи права забезпечити правову визначеність учасників відносин щодо використання вищезазначених технологій. Внутрішнє законодавство держав вступало в суперечність з правами людини, що вимагало його вдосконалення. Певний консенсус був знайдений: на 29-й Генеральній конференції ЮНЕСКО 11.11.1997 р. прийнята Загальна декларація про геном людини та права людини. Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини та гідності людини щодо застосування біології та медицини (1997), Додатковий протокол до Конвенції про захист прав людини та гідності людини щодо застосування біології та медицини, про заборону клонування людей (1998), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів та тканин людського походження (2002), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицини, що стосується біомедичних досліджень (2005 р.), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицини щодо генетичних випробувань з метою охорони здоров'я (2008 р.). Крім того, важливим міжнародним актом є Декларація ООН про клонування людини (2005 р.)²⁹⁸.

До нового покоління прав людини також відносять і такі, необхідність захисту яких проявилася в умовах науково-технічного прогресу в галузі генної інженерії, медицини та біомедицини. А саме – права, що передбачають можливість розпоряджатися своїм тілом, змінювати своє тіло та мають суто особистісний характер і які визначають як соматичні (від грец. soma – тіло). Цей термін зобов'язаний своєю появою у юридичній науці В.І. Крусу²⁹⁹.

Першим із соматичних прав називають право на евтаназію (іноді його називають правом на смерть), щодо якого немає єди-

²⁹⁸ Ivaniі O., Kuchuk A., Orlova O. Biotechnology as Factor for The Fourth Generation of Human Rights. Formation Journal of History Culture and Art Research. 2020. 9(1). P. 117.

²⁹⁹ Крусс В.И. Личностные (соматические) права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 43.

них стандартів правового регулювання. Європейський суд з прав людини в справі «Pretty v. The United Kingdom» заявив, що не визнає впевненості у твердженні, що право на життя має негативний аспект, а також сформулював положення, що ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не можна тлумачити як надання діаметрально протилежного права, а саме права на смерть³⁰⁰. Найвідомішою із справ щодо соматичних прав у Європейському суді з прав людини є «Evans v. the United Kingdom», у якій Суд повторив свою позицію щодо відсутності консенсусу в європейських державах щодо початку людського життя та відмови від вирішення ним цього питання, залишивши його на розсуд держав. У той же час Суд погодився з національними судами Англії щодо того, що «ембріон не має незалежних прав чи інтересів і не може вимагати від свого імені права на життя відповідно до ст. 2³⁰¹. Третю групу становлять права в сексуальній сфері. Вони пов'язані з вільним вибором партнера, вибором сексуальної активності чи пасивністю тощо. Оскільки ця категорія соматичних прав не має прямого відношення до біотехнологій, а має такий аспект, як, наприклад, можливість одностатевих пар народити дитину (шляхом штучного запліднення, використання сурогатної матері, тощо), можна виділити такі права в окрему групу. Хоча, на думку В.І. Круса, юридичне сприяння практикам зловживання соматичними репродуктивними правами неприпустиме³⁰².

Таким чином, розвиток біотехнології створив можливості для покращення життя людини. Водночас такі можливості знаходяться на межі дотримання/посягання на гідність людини, що спричиняє актуалізацію проблем прав людини, формування їх нового покоління – соматичних прав. Четверте покоління прав людини, зокрема, пов'язане із конкретним об'єктом – тілом людини і залежить від стану розвитку біології, генетики, медицини, технологій та суспільства в цілому. Водночас соматичні права впливають на

³⁰⁰ Pretty v. the United Kingdom: Judgment 29.04.2002. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-5380%22%5D%7D> (дата звернення: 11.11.2021).

³⁰¹ Evans v. the United Kingdom: Judgment 10.04.2007. HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80046> (дата звернення: 11.11.2021).

³⁰² Крус В. Конституционный генезис современного медицинского права и проблема злоупотребления правом. *Медицинское право*. 2010. № 5. С. 48.

стан розвитку вищезгаданих категорій, обмежуючи (забороняючи) розвиток тих, хто посягає на гідність людини³⁰³. Питання щодо соматичних прав залишається складним і взагалі не має єдиної думки, чи можна відносити його до права індивіда на життя та/або здоров'я.

Право на здоров'я від самого початку належить до групи невід'ємних природних прав людини, що є значним досягненням міждержавного співробітництва в соціальній та медичній сферах. Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 25 встановлює його сутність загальним формулюванням: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримки здоров'я та добробуту її самої та її сім'ї. Материнство та дитинство дають право на особливе піклування та допомогу»³⁰⁴. Соматичні ж права (на даний момент розвитку людства і технологій) явно не є такою вже невід'ємною та необхідною категорією. В усякому разі, захищати яку має обов'язок держава.

2. Щодо обмеження деяких прав людини у зв'язку з поширенням коронавірусу

Швидке поширення коронавірусу, а саме – супутній ризик для життя та здоров'я людини, велике навантаження на систему охорони здоров'я від осіб, які стали жертвами COVID-19, викликаного ним захворювання, – призвели до встановлення урядами багатьох країн обмежень звичайного життя, зокрема і в державах-членах Ради Європи. Країни по всьому світу докладали різноманітних зусиль, щоб демпфувати поширення COVID-19 та пом'якшити його соціально-економічні наслідки. Ця безпрецедентна криза розгортається в контексті багатьох існуючих проблем. Обмеження в будь-якому випадку мають вплив на здійснення прав та свобод

³⁰³ Ivanii O., Kuchuk A., Orlova O. Biotechnology as Factor for The Fourth Generation of Human Rights. Formation Journal of History Culture and Art Research. 2020. 9(1). P. 120.

³⁰⁴ Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата звернення: 11.11.2021).

відповідно до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р.³⁰⁵

Одним із загальносвітових заходів для запобігання поширенню COVID-19 та пом'якшення його впливу на здоров'я населення став карантин, що обмежив право пересування, а також доступ до послуг підтримки для тих, хто її потребує³⁰⁶. Крім того, як зазначив Генеральний Секретар ООН, глобальні карантини призвели до жакливого сплеску гендерного насильства³⁰⁷. Багато людей стикнулись із дефіцитом заходів соціальної підтримки, а на пізній стадії постало питання про примусову вакцинацію та видачу імунних паспортів, володіння якими виключить особу зі сфери дії обмежень; цей захід розглядали Чилі, Німеччина, Італія, Велика Британія, США та інші країни. Проблема, однак, полягає в тому, що, на думку Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), наявність антитіл не гарантує захисту проти повторного інфікування. Крім того, введення імунних паспортів, а в подальшому – паспортів вакцинації – передбачає штучний поділ на тих, хто може і не може брати участь у громадському житті (тобто дискримінацію, що підриває право на здоров'я). У політичному плані воно знімає відповідальність за боротьбу з вірусом з урядів і може створювати передумови для корупції³⁰⁸.

Верховенство права є критичним чинником просування демократії, що базується на рівних правах та підзвітності. Зміцнення верховенства права сприяє захисту прав людини та обмежує довільне здійснення влади, що є наріжним каменем сучасної де-

³⁰⁵ Див.: Дроздов О. COVID-19 та права людини. Критерії ЄСПЛ. ECHR: Ukrainian Aspect. 30.03.2020. URL: <https://www.echr.com.ua/covid-19-ta-prava-lyudini-kriterii%D1%97-yespl/> (дата звернення: 11.11.2021).

³⁰⁶ Jang B., Farise K. Gender Based Violence during the COVID-19 Pandemic and economic, social and cultural rights. *OpinioJuris*. April 23, 2020. URL: <https://opiniojuris.org/2020/04/23/gender-based-violence-during-the-covid-19-pandemicand-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 11.11.2021).

³⁰⁷ Глава ООН закликає до домашнього насильства «припинити вогонь» на тлі «жакливого глобального сплеску». 6 April 2020. URL: <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052> (дата звернення: 11.11.2021).

³⁰⁸ Phelan A.L. COVID-19 immunity passports and vaccination certificates: scientific, equitable, and legal challenges. *The Lancet*. 04.05.2020. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)31034-5/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)31034-5/fulltext) (дата звернення: 11.11.2021).

мократії³⁰⁹. Права людини – це права, якими користуються люди загалом, і що тягнуть за собою загальний юридичний обов'язок держав дотримуватись їх³¹⁰. Тому питання відступу від забезпечення гарантованих прав в особливих ситуаціях сприймається неоднозначно.

Можливість тимчасового відступу від правозахисних зобов'язань у надзвичайній ситуації передбачено не тільки у ст. 15 Європейської конвенції 1950 р., але й у ст. 4 Пакту про громадянські та політичні права; деякі права при цьому не можуть бути обмежені (зокрема, закріплені у ст. 2, 3, 4 (1) та 7 Конвенції). Стаття 4 Пакту про економічні, соціальні та культурні права закріплює можливість більшого обмеження «з метою сприяти загальному добробуту у демократичному суспільстві»³¹¹. Конвенція та Пакт також допускають обмеження окремих прав в інтересах національної безпеки, громадського порядку, економічного добробуту, запобігання безладдям, охорони здоров'я або моральності та захисту прав і свобод інших людей. Обмеження можуть розглядатися як гарантія права на здоров'я (звідси – необхідність оцінки та підтримання балансу між різними правами). Обмеження мають бути встановлені законом та відповідати переслідуванню цілям (принцип пропорційності). І такі дії у зв'язку з пандемією коронавірусу, на перший погляд, є обґрунтованими.

3. Обов'язкове щеплення – вимушений захід?

За оцінкою ВООЗ, щороку завдяки щепленням у світі вдасться зберегти від двох до трьох мільйонів дитячих життів. Завдяки вакцинації людство перемогло натуральну віспу. Захворюваність на поліомієліт знизилася на 99%. Щорічно понад 750 тисяч дітей уникають інвалідності. Знизився рівень захворюваності на правець, дифтерію, кашлюк і краснуху. Смертність від кору знизилася

³⁰⁹ Rule of Law & Democracy. Rule of Law Alliance. 2016. URL: <http://rolalliance.org/rol-alliance-impact/rule-of-law-democracy/> (дата звернення: 25.10.2021).

³¹⁰ Яковюк І. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1(56). С. 57.

³¹¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 25.10.2021).

на 75%. Щорічна смертність новонароджених від правця знизилася у понад 13 разів³¹².

У даний момент на офіційному рівні вважається, що вакцинація – це єдиний ефективний спосіб захисту від коронавірусної хвороби. Як зазначалось вище, вирішується і питання введення так званих «паспортів вакцинації проти COVID-19», що, до речі, не зовсім корелюються з міжнародними нормами права захисту прав і свобод людини. У разі їх введення можуть виникнути проблеми із вільним перетинанням кордонів у значної кількості населення планети. Під загрозою опиняться й особи, які дотримуються релігійних догматів, а таких теж чимало³¹³.

При розгляді зазначеного питання принципово важливо розібратися з термінами, оскільки «Il diavolo sta nei dettagli». Тому край важливо зрозуміти, що таке вакцини й імунізація як наслідок їхнього застосування. На сайті Кабінету Міністрів України вказано, що вакцини – це імунобіологічні препарати з бактерій, вірусів або продуктів їх життєдіяльності, які застосовуються для активної імунізації людей і тварин з метою специфічної профілактики та лікування захворювань інфекційної етіології³¹⁴. Та чи існують на сьогодні дієві вакцини проти коронавірусу? В жовтневому випуску авторитетного медичного журналу «The Lancet» за 2021 р. зазначено: «На сьогодні жоден противірусний або імуномодулюючий препарат не був ефективним для лікування COVID. Деякі попередні звіти показують, що вакцинація проти COVID-19 може покращити симптоми у деяких людей»³¹⁵. Звертаємо особливу увагу на три застереження, присутні в останньому реченні: вакци-

³¹² Все, що варто знати про вакцинацію. 22.04.2020. URL: <https://www.phc.org.ua/news/vse-scho-varto-znati-pro-vakcinaciyu> (дата звернення: 25.10.2021).

³¹³ Чередниченко О.Ю., Козлова А.О. Актуальність змін міжнародних правових актів у сфері туризму в умовах світової кризи, що викликана пандемією Covid-19, та недопущення при цьому порушення прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 25. С. 82.

³¹⁴ Що таке вакцина? URL: <https://kmu.edu.ua/shho-take-vakcina/> (дата звернення: 25.10.2021).

³¹⁵ Uord K., Flauer B., Dzh P., Shon Vey Syan Onh H., Al'tmann D.M., Dileyni M., Smit N., Elliot P. Global surveillance, research, and collaboration needed to improve understanding and management of long COVID. *The Lancet*. Published Online November 10, 2021. [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736\(21\)02444-2.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736(21)02444-2.pdf) (дата звернення: 25.10.2021).

нація «може» покращити (а може і не покращити) тільки «симптоми» – тобто тільки окремі зовнішні ознаки хвороби і то – тільки «у деяких людей».

Ефективність мРНК BNT162b2 вакцини проти COVID-19 було розглянуто у ретроспективному когортному дослідженні здоров'я в США: у рандомізованому контрольованому дослідженні BNT162b2 вивчалась дія мРНК-вакцини (тозінамеран, Pfizer–BioNTech).

Були проаналізовані електронні медичні картки осіб (≥ 12 років), які були членами організації охорони здоров'я Kaiser Permanente Південна Каліфорнія (Каліфорнія, США), щоб оцінити ефективність вакцини проти інфекцій SARS-CoV-2 та госпіталізації, пов'язаної з COVID-19, на термін до 6 місяців. Учасники повинні були мати попереднє членство в організації не менше 1 року. Результати включали ПЛР-позитивні тести на SARS-CoV-2 та госпіталізацію у зв'язку з COVID-19. Розрахунки ефективності були засновані на коефіцієнті небезпеки від скоригованих моделей Кокса³¹⁶. Це дослідження було зареєстровано в ClinicalTrials.gov, NCT04848584. Спостереження здійснювалось для обох вакцин, зроблених на основі мРНК (Pfizer–BioNTech та Moderna). Результати свідчать про те, що незважаючи на ранню ефективність BNT162b2 проти Delta та інших варіантів вірусу, ефективність проти інфекції неухильно знижується через 6 місяців після отримання другої дози. Згасання ефективності і збільшення кількості інфікування відбувається вже через 6-12 місяців після другої дози³¹⁷.

³¹⁶ Регресія Кокса, або модель пропорційних ризиків, – прогнозування ризику настання події для об'єкта, що досліджується, і оцінка впливу заздалегідь визначених незалежних змінних (предикторів) на цей ризик. Ризик сприймається як функція, що залежить від часу. Оскільки ризик – це не ймовірність, він може набувати значення більше 1. Об'єктом (спостереженням) може бути пацієнт, позичальник, клієнт, котрому прогнозується ризик настання події. Цей об'єкт апріорі знаходиться під наглядом і тому входить до групи ризику: у будь-який відрізок часу з ним може статися подія, коли він вибуває з групи ризику. Як події можуть розглядатися смерть пацієнта, дефолт позичальника або відмова клієнта від послуг, відповідно йдеться про ризик того, що пацієнт у період, який розглядається, помре, не зможе платити за кредитом, перестане користуватися послугами компанії.

³¹⁷ Tartof S.Y., Slezak J.M., Fischer H., Hong V. Effectiveness of mRNA BNT162b2 COVID-19 vaccine up to 6 months in a large integrated health system in the USA: a retrospective cohort study. *Lancet*. 2021 Vol. 398. P. 1413.

Натомість дослідники запевняють, що третій бустер поточної вакцини BNT162b2, введеної протягом 6 місяців після другої дози, викликає титри нейтралізуючих антитіл проти вихідного штаму типу SARS-CoV-2, Beta, і Delta, які були в кілька разів вищими, ніж після двох первинних доз³¹⁸. Такий остаточний висновок викликає занепокоєння, оскільки часу для того, щоб впевнено про це казати, пройшло замало, тим більше, що спеціалізованих досліджень (із зазначеної причини) ще не проведено. Але така позиція науковців вже окреслює майбутні проблеми, пов'язані з екстенсивним методом боротьби з вірусом шляхом ін'єкцій поки що третьої, а там, можливо, і четвертої доз профілактичних медичних засобів, які, чомусь, стали називати «вакцинами».

4. Баланс інтересів держави та людини під час поширення коронавірусної хвороби

В рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 30.07.2021 р. «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою» серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України зазначено поширення гострої коронавірусної хвороби COVID-19³¹⁹. Отже, якщо коронавірус є загрозою національній безпеці, реагування на неї повинно бути відповідним.

На сайті Центру громадського здоров'я МОЗ України зазначено, що імунізація (за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я) – це процес, завдяки якому людина набуває імунітет або стає несприйнятливою до інфекційної хвороби, що зазвичай здійснюється шляхом введення вакцини³²⁰. Ми навмисно надали визначення саме з сайту МОЗ України (а не Всесвітньої організації охорони здоров'я), щоб показати, що в Міністерстві знають

³¹⁸ Там само. Р. 1414.

³¹⁹ Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30.07.2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3692021-39713> (дата звернення: 05.11.2021).

³²⁰ Імунізація. Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/imunizaciya> (дата звернення: 05.11.2021).

про те, що внаслідок введення вакцини людина повинна набувати імунітет або стати несприйнятливою до інфекційної хвороби. Значить, якщо людина (внаслідок введення вакцини) не отримує зазначених результатів, то це не є імунізацією, а відповідний фармацевтичний засіб не є вакциною.

Тому викликає питання документ «Дорожня карта з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні у 2021-2022 роках» (далі – Дорожня карта), затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.12.2020 р., в якому говориться, що Дорожня карта розроблена для забезпечення належного та рівного доступу до ефективної вакцини проти гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 для всього населення України, яке має його отримати, а також для контролю пов'язаних із цим процесів³²¹. Але не зазначено, яким чином МОЗ України планує забезпечити доступ до ефективної вакцини? Адже її на сьогодні не існує.

І далі: «Імунізація населення безпечною та ефективною вакциною проти коронавірусної хвороби COVID-19 є найважливішим компонентом стратегії Уряду України у подоланні гострої фази пандемії коронавірусної хвороби COVID-19»³²². До речі, досить вірна стратегія: «Імунізація населення безпечною та ефективною вакциною...», що кореспондує іншій Стратегії, а саме § 14 «Забезпечення права людини на охорону здоров'я» Указу Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24.03.2021 р., в якому серед основних показників окремим рядком зазначено рівень вакцинації населення³²³.

³²¹ Дорожня карта з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні у 2021-2022 роках. С. 2. URL: https://moz.gov.ua/uploads/5/28666-dn_213_09_02_2021_dod.pdf (дата звернення: 05.11.2021).

³²² Там само. С. 7.

³²³ Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 05.11.2021).

Але наступний текст Дорожньої карти не відповідає попереднім її тезам: «Водночас ефективність кандидатів у вакцини від коронавірусної хвороби COVID-19, які зараз проходять клінічні випробування та знаходяться на II/III стадіях випробувань, вимірюється у здатності запобігти розвитку тяжкої форми коронавірусної хвороби COVID-19 та смертності внаслідок ускладнень, спричинених коронавірусною хворобою COVID-19. Також наразі достеменно невідомо, чи вакцинація від коронавірусної хвороби COVID-19 зменшує ризики передачі інфекції між тими, хто отримав вакцину, і тими, хто її не отримав»³²⁴. Тобто стверджуючи про імунізацію населення безпечною та ефективною вакциною, Уряд визнає, що як такої імунізації не відбувається, а ефективність кандидатів у вакцини розглядається тільки у здатності запобігти розвитку тяжкої форми коронавірусної хвороби COVID-19 та смертності внаслідок ускладнень. Тобто йдеться вже не про вакцини як такі, а про експериментальний профілактичний засіб з незрозумілою ефективністю; і хоча в тексті використано слово «вимірюється», не зазначено, в яких конкретних цифрах ця ефективність вимірюється та чим це підтверджується. Натомість, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, станом на кінець 2020 – початок 2021 р., 233 кандидати у вакцини знаходились на різних етапах розробки. З них, 61 кандидат у вакцини знаходився в стадії клінічних випробувань, 15 кандидатів знаходились на етапі II/III або III клінічних випробувань³²⁵. Але яким чином узгодити інформацію про масову вакцинацію населення і про перебування усіх (курсив авт.) «вакцин» (за термінологією, застосованою у Дорожній карті – кандидатів у вакцини) на стадії клінічних випробувань? Чи не беремо участь у цих клінічних випробуваннях і ми?

На переконання Б. Островської, здійснення наукових експериментів на людях, особливо тих, які стосуються апробації ліків та вакцин у зв'язку з епідеміологічними загрозами, вимагають до-

³²⁴ Дорожня карта з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні у 2021-2022 роках. С. 8. URL: https://moz.gov.ua/uploads/5/28666-dn_213_09_02_2021_dod.pdf (дата звернення: 05.11.2021).

³²⁵ Там само. С. 9.

тримання чіткої рівноваги між необхідністю їх проведення та повагою до основних прав людини³²⁶.

Чому ж не визнається той факт, що «вакцини», якими провадиться «імунізація», не є ефективними, тобто не є вакцинами і знаходяться на різних етапах випробувань? Або чому б не назвати програму масової вакцинації не «вакцинами», а кандидатами у вакцини? Можливу відповідь на зазначені питання ми також можемо знайти у Б. Островської: «Сучасні біомедичні технології стосуються етичних аспектів прав людини, зокрема її гідності. Водночас вони часто пов'язані з прямим комерційним інтересом, а тому це зумовлює виникнення не лише етичної їх допустимості, а й цілком реальної правової відповідальності»³²⁷. Тим не менш, Міністерство охорони здоров'я України затвердило наказ «Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням» від 04.10.2021 р. Цим наказом передбачено обов'язковість вакцинації для працівників закладів освіти, наукових установ, центральних органів виконавчої влади і місцевих державних адміністрацій та їхніх структурних підрозділів, проте відсутній перелік професій, виробництв, робота на яких може сприяти зараженню працівників та поширенню інфекційної хвороби. Особи, які відмовилися вакцинуватися, підлягають відстороненню від роботи³²⁸. Отже, вдарити вирішили по окремих категоріях працівників, яких на пряму не зачепили економічні наслідки локдаунів: бюрократичному апарату центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органах, місцевих державних адміністрацій та викладачах закладів вищої, післядипломної, фахової передвищої, професійної (професійно-технічної), загальної середньої, у тому числі спеціальної, дошкільної, позашкільної освіти, закладів спеціалізованої

³²⁶ Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. С. 413.

³²⁷ Там само. С. 413.

³²⁸ Уповноважений: будь-яке обмеження у правах осіб, які не вакцинувалися, є неприпустимим і прямо порушує норми Конституції. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/pr/bud-yake-obmezhennya-u-pravax-os%D1%96b,-yak%D1%96-nevakczinuvalisya,-porushu%D1%94-normi-konstitucz%D1%96%D1%97/> (дата звернення: 05.11.2021).

освіти та наукових установ незалежно від типу та форми власності³²⁹. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Л. Денісова зауважила, що практична реалізація цього наказу в рамках чинного законодавства може призвести до порушення права на добровільність профілактичного щеплення³³⁰. Тобто знову має місце підміна понять і, не звертаючи уваги на те, що зазначені дії не є щепленням, а заради примарної мети порушуються ряд конституційних та конвенційних прав людини, Л. Денісова переймається порушенням права на добровільність такого «щеплення».

Що цікаво, Л. Денісова також вважає, що в умовах подальшого поширення хвороби COVID-19 найефективнішим засобом профілактики тяжкого перебігу захворювання залишається вакцинація проти коронавірусу. Підтримуючи ідею вакцинації, вона зазначає, що щеплення має бути забезпечено державою для якомога більшої кількості громадян, особливо цільових груп, які підпадають під високий ризик інфікування COVID-19, що визначені Дорожньою картою з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19³³¹. Тобто коло фактично замкнулося, і Уповноважений з прав людини також не вбачає фактичної відсутності вакцин та імунізації.

Таким чином, примусове щеплення вакциною з недоведеною ефективністю можна розглядати належним виконанням своїх зобов'язань, якщо на момент прийняття рішення були враховані, як мінімум, потенціал ефективності вакцини, рівень епідемічної небезпеки, наявність/відсутність інших засобів завадити погіршенню ситуації та ретельно зважені інтереси суспільства й особи (чи витриманий баланс інтересів).

³²⁹ Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.10.2021 № 2153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-21#Text> (дата звернення: 05.11.2021).

³³⁰ Уповноважений: будь-яке обмеження у правах осіб, які не вакцинувалися, є неприпустимим і прямо порушує норми Конституції. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/pr/bud-yake-obmezheniya-u-pravah-os%D1%96b,-yak%D1%96-ne-vakcinuvalisya,-porushu%D1%94-normi-konstitucz%D1%96%D1%97/> (дата звернення: 05.11.2021).

³³¹ Там само.

При доведеній неефективності «вакцини» обов'язкове щеплення вже порушує баланс інтересів особи і суспільства, оскільки, по-перше, такий препарат вже не можна називати вакциною, тобто мова йде вже про примусову ін'єкцію іншим, відмінним від саме вакцини препаратом. По-друге, суспільне благо – колективний імунітет – як засіб захисту життя та здоров'я окремих членів суспільства вже не може бути досягнутий зазначеними засобами, а по-третє, пом'якшення карантинних заходів щодо щеплених осіб (які, хоча, можливо і легше переносять хворобу, але залишаються носіями і розповсюджувачами вірусу) наражає на небезпеку інших – як «вакцинованих», так і не «вакцинованих» осіб.

Таким чином, вакцинація від вірусної хвороби COVID-19 є обов'язковою, якщо вакцина має доведену ефективність, а її застосування має наслідком імунізацію, тобто коли людина набуває імунітет або стає несприйнятливою до інфекційної хвороби. Така вакцинація не тільки відповідає вимогам норм, що гарантують захист прав людини, але також є позитивним обов'язком держави щодо всіх осіб, що знаходяться під її юрисдикцією і які мають право сподіватись на ефективний захист їх життя та здоров'я.

Невара Лілія Михайлівна,
*к.ю.н., доцент, доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету*

Вовченко Олексій Вікторович,
*аспірант кафедри міжнародного, цивільного
та комерційного права Державного
торговельно-економічного університету*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ «ЕКОЛОГІЧНИХ БІЖЕНЦІВ»

Кожного року все більше людей змушені переселятися з місць свого проживання. У наш час тема екологічних мігрантів або екологічних біженців стала надзвичайно актуальною. Про серйозність причин для розгляду і вивчення екологічної міграції населення свідчить масштабність даної проблеми. Цей процес носить транскордонний характер, охоплює величезні території та здійснюється між населеними пунктами всередині країн з будь-яким рівнем розвитку та кількістю населення. Міграції населення через екологічні причини впливають на розвиток країн в економічному, соціальному та демографічному аспектах. Проблематика такої міграції залишається маловивченою темою.

Одна з найгостріших проблем сучасного суспільства – це антропогенний вплив на біосферу, що веде до її незворотної зміни, що своєю чергою приведе до екологічної кризи. Варто пам'ятати, що біосфера впливала на людство впродовж усього періоду його розвитку. Вивчення історії зміни клімату може дати можливість вирішувати сучасні проблеми довкілля, які призводять до появи екологічних біженців. Проте за останні сто років екологічна ситуація на планеті змінюється швидше, ніж за 500 років до цього. Через діяльність людини, розширення промисловості та збільшення кількості населення збільшується температура поверхні Землі, що

призводить до повеней, ураганів або, навпаки, до посухи. У зв'язку з цим люди втрачають засоби до існування і вимушені шукати притулку у країнах, на території яких клімат більш сприятливий для нормального життя. Тому саме у зв'язку із постійно зростаючою кількістю людей, що страждають від зміни клімату, важливо встановити їх статус і права на універсальному, регіональному та національному рівнях. Якщо і далі закривати очі на цю проблему, то вона призведе до катастрофічних наслідків.

Отримання статусу біженця є формальним підтвердженням права людини на міжнародний захист або притулок. Формальне встановлення статусу біженця тягне за собою правові наслідки, які полягають у тому, що положення певної особи чи групи осіб відповідає належним правовим критеріям. Особа визнається біженцем, як тільки її становище починає відповідати критеріям визначення.

Тому встановлення статусу біженця не робить людину біженцем, а лише оголошує її такою. Проблеми виникають у випадку, якщо держави ухиляються від встановлення статусу біженця, що і сталося з категорією екологічних біженців.

На сьогодні проблема екологічних біженців дуже гостро постає перед усіма державами. Стихійні лиха, глобальні зміни клімату, відсутність якісних фільтрів і очисних споруд, нераціональне використання ресурсів, а також те, що влада часто закриває очі на такі проблеми, призводить до того, що люди змінюють своє місце проживання і стають так званими екологічними біженцями.

Значення терміну «екологічні біженці» вперше було розкрито дослідником ЮНЕП Ессам Ель-Хіннауї у 1985 р., таким чином: «Екологічні біженці визначаються як особи, які були змушені залишити, тимчасово або постійно, своє традиційне місце проживання, через значне порушення навколишнього середовища (викликаного природними чинниками та/або людським фактором), що поставило під загрозу їх існування та/або серйозно вплинуло на якість їх життя»³³². Під «порушенням навколишнього середовища» в цьому визначенні розуміються будь-які фізичні, хімічні та/або біологічні зміни в екосистемі (або ресурсній базі), які роблять її непридатною для підтримки людського життя упродовж корот-

³³² El-Hinnawi, E. (1985). Environmental Refugees. P. 4.

кого відрізка часу або на постійній основі»³³³. З часом з'явилися інші терміни, такі як «кліматичні біженці», «екологічні мігранти», але саме розуміння та контекст цих термінів мають авторські бачення і, по суті, не відрізняються від того, що запропонував Ель-Хіннауї. Такий стан справ може пояснюватися тим, що ні в міжнародному праві, ні в національних правових системах сам термін «екологічні біженці» не має правового підґрунтя. Але з посиленням темпу переміщення великих потоків людей усередині своєї країни проживання або за кордони своєї держави потрібно буде офіційно «вписати» таких біженців до міжнародної правової системи. У такому випадку і знадобляться напрацювання різних авторів щодо концепції «екологічних біженців».

Норман Майєрс – британський учений-еколог, експерт з досвідом роботи в більш ніж 50 країнах, намагається систематизувати причини екологічної міграції населення в регіонах із проблемним кліматом та браком ресурсів для нормальної життєдіяльності й встановити закономірність між потоками міграції та змінами клімату. На думку вченого, зневоднення природних територій внаслідок підвищення температури на планеті викликає незворотні процеси в соляному обігу плодючих ґрунтів, які зменшують вироблення сільськогосподарської продукції для внутрішнього та зовнішнього споживання. Нестача продуктів своєю чергою, веде до переселення населення з таких територій. В останні роки такі руйнівні посухи стаються через порушення режиму опадів, що викликано втручанням людини в екологію планети. Тож переміщення людей з їхнього місця проживання через екологічні чинники викликано браком сільськогосподарського виробництва та зниженням доступності води як для технічного використання, так і прісної води через зміни в інтенсивності опадів. Майєрс також вважає, що зменшення льодових шапок на полюсах планети призводить до підвищення рівня океанів, що матиме наслідком затоплення цілих острівних держав і величезної кількості прибережних територій, у результаті чого відбудеться переселення екологічних біженців у райони з більш безпечними умовами клімату. Аналіз інтенсивності зміни клімату може дати позитивні результа-

³³³ Black R. Environmental refugees: myth or reality. New issues in refugee research. Working Paper No. 34. University of Sussex. 2001. P. 1.

ти щодо інтенсивності руху екологічних біженців та територій їх походження³³⁴. Наприклад, на Азію, де приблизно перебуває 60% населення Землі, припадає 87% людей, переміщених через екологічні катастрофи. У 2008-2014 роках найбільший рівень міграції спостерігався в Китаї, Індії та на Філіппінах. Повені, шторми та виверження вулканів у цих країнах призвели до 15 із 20 найбільших переміщень того часу. З 2008 року стихійні лиха призвели до переміщення 288 мільйонів людей по всьому світу, що в три рази більше, ніж міграції, що відбулися в результаті збройних конфліктів. Основною причиною переселення стали повені.

Повені, посухи та виверження вулканів є найголовнішими причинами руху населення в африканських країнах; повені, урагани, зсуви ґрунту і землетруси – у Центральній і Південній Америці; підтоплення ґрунтів та цунамі – на узбережжі Тихого океану, але обсяг транскордонних рухів у цих районах ще не став критичним. Через підвищення рівня Світового океану відбувається затоплення прибережних регіонів та берегова ерозія, страждають невеликі острівні держави, території яких зникають під водою, і в майбутньому такі процеси змусять людей покинути місця свого проживання та переселитися на інші безпечні території в межах своїх держав або поїхати шукати притулку за кордоном. Для прикладу, у 2015 р. громадяни острова Картерет Папуа Нової Гвінеї стали першими у світі так званими «екологічними мігрантами», бо внаслідок затоплення прибережної лінії, спричиненого зміною клімату, були змушені покинути територію острова. Островам Тувалу, Кірібаті та Мальдівській Республіці також загрожує поступове занурення під воду внаслідок підвищення рівня океанів. За прогнозами дослідників із Швейцарії, Німеччини та Нідерландів, ризик міграцій до кінця століття повинен зрости на 350 відсотків³³⁵.

Але не тільки невеликі острівні країни або країни, що розвиваються, можуть стати жертвами зміни клімату. Для прикладу, варто згадати руйнівні урагани «Катаріна» у 2005 році та «Сенді»

³³⁴ Myers N. Environmental refugees: a crisis in the making. *People & the Planet*. 1994. No. 4. P. 6-9.

³³⁵ Глобальне потепління призведе до масових міграцій населення. URL: <https://ecolog-ua.com/news/globalne-poteplinnya-pryzvede-do-masovyh-migraciy-naselennya-vcheni>

у 2012 році, що відбулися у США. Матеріальні збитки від «Сенді» становила майже 125 млрд дол., а 430 000 осіб залишилися без власних осель. Навіть у 2015 році понад 100 000 осіб не мали можливості повернутися до місця свого проживання³³⁶. Ураган «Іда», що стався у США на початку вересня 2021 року, призвів до найбільших за історію злив у Нью-Йорку та на північному сході США. Щонайменше 45 людей загинуло від повеней, спричинених ураганом. «Іда» була настільки потужною, що змусила річку Міссісіпі тимчасово змінити напрям течії³³⁷.

У європейських країнах екологічна міграція майже не відбувається, однак вчені схильні вважати, що зміни у кліматі будуть впливати на міграційні рухи людей у майбутньому і на європейському континенті. Якщо рівень Середземного моря підвищиться хоча б на один метр, мільйони людей південного Середземномор'я та дельти Нілу муситимуть шукати нові землі для проживання через втрату 10% орних земель. Ці особи можуть стати новими екологічними біженцями.

В Європі все ж існує декілька зон, що можуть серйозно постраждати від кліматичних змін. До таких належить узбережжя Північного моря, хоча там і розроблена система захисту від повеней, але існує високий ризик затоплення. Наприклад, затоплення, викликане повінню у Гамбурзі 1943 р., завдало місту більших збитків, аніж військові дії або повінь, що сталася на Балканах навесні 2014 року. Повінь залишила без осель понад 90000 жителів Боснії, Сербії та Герцеговини, вона погіршила екологічну та санітарно-гігієнічну ситуацію і створила низку небезпек, адже 70% територій, що опинилися під водою, у минулому були місцем бойових дій, на якому залишилися міни, трупи тварин і важкі метали зі зруйнованих промислових об'єктів, що забруднили водопостачання в регіоні.

Також є загроза підтоплення берегової зони Великої Британії, деяких районів північного Середземномор'я (Венеції) та Нідер-

³³⁶ Global Estimates 2015. People displaced by disasters. URL: <http://www.internaldisplacement.org/publications/2015/global-estimates-2015-people-displaced-by-disasters/>

³³⁷ У США долають наслідки руйнівного урагану «Іда». URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/povin-new-york/6211031.html>

ландів. Все вищесказане може призвести до міграції людей середині європейського регіону, тому що населення таких регіонів буде шукати місця для проживання з більш стійким та безпечним кліматом³³⁸.

Звіт про зміну клімату Міжурядової групи з питань зміни клімату за 2014 рік говорить про те, що в найближчому майбутньому мільйони людей змушені будуть покинути місця свого проживання через зміну клімату (МГЕЗК). У разі найгіршого сценарію, зміна клімату призведе до появи майже 200 мільйонів біженців, що в 20 разів більше, ніж кількість біженців, які в даний час знаходяться під охороною Організації Об'єднаних Націй³³⁹. Іншими словами, наслідки будуть катастрофічними. Масові рухи біженців призводять до обмеження природних ресурсів, переповнених територій і можливості загострення соціально-економічної та політичної напруги.

Доповідь Міжурядової групи експертів з питань зміни клімату за 2021 рік підтвердила, що саме діяльність людства призвела до нагрівання атмосфери, океанів та суходолу. За даними експертів, які спираються на понад 14 тисяч наукових досліджень, якщо не вжити швидких заходів, середня температура в світі протягом найближчих 20 років зросте більш ніж на 1,5 градуса. За даними авторів, океани й надалі нагріватимуться, а гірські та полярні льодовики продовжать танути. Дослідники також наголошують, що із 1970 року глобальна температура поверхні планети зростала швидше, ніж у будь-який інший 50-річний період за останні 2000 років. У звіті зазначається, що поточний рівень викидів парникових газів може призвести до порушення ключової температурної межі вже протягом наступних десяти років. Автори припускають, що спричинені цим кліматичні зміни призведуть до підвищення рівня моря до 2 метрів до кінця століття, а до 2150 року

³³⁸ Science for Environment Policy. Thematic issue. Migration in response to environmental change. September 2015. Issue 51. URL: http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/migration_in_response_to_environmental_change_51si_en.pdf.

³³⁹ Biermann F. & Boas I., Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees. Global Environmental Politics. 2010. Vol. 10, Iss. 1. P. 60-88.

він може зрости на 5 метрів³⁴⁰. Також у звіті зазначається, що на світ чекають ще інтенсивніші та частіші хвилі тепла, шторми, посухи, повені, пожежі, які вже сьогодні спостерігаються у Європі, США та Австралії. Раніше сильні опади випадали раз на 10 років, але тепер їхня частота збільшилася на 30%, а посухи трапляються на 70% частіше.

Фахівці напрацювали 5 сценаріїв, які показують, як треба знижувати обсяг викидів парникових газів та малих реагентів, що мають вплив на кліматичну систему. Одним із ноу-хау звіту стало те, що у ньому подається 45 регіонів суходолу і 11 регіонів океану. У кожному – прописані зміни, які спричинені людською діяльністю. Деякі з них уже є незворотними для кліматичної системи, є такі, які можна призупинити, а ще частину взагалі виправити, якщо обмежити потепління. Єдиний глобальний вихід – це обмежити скорочення викидів CO₂, метану та інших парникових газів. Це не тільки нейтралізує наслідки зміни клімату, але й покращить якість повітря³⁴¹.

Такі зміни клімату збільшують кількість екологічних біженців, що представляють одну з найбільших гуманітарних проблем на сьогодні. Проте, поки що не існує інтегрованих міжнародних рамок для захисту та надання допомоги цим «екологічним біженцям». Хоча зміна клімату є глобальною проблемою, її наслідки будуть розподілені нерівномірно. Країни, що розвиваються, які залежать від природного середовища в аспекті забезпечення їхнього існування, часто мають менше ресурсів для пом'якшення та адаптації до кліматичних змін³⁴². Таким чином, захист екологічних біженців вимагає міжнародних та національних зусиль. Міжнародне співтовариство має надати допомогу цій уразливій групі.

Питання проблем біженців у сфері екології є досить складними: тут мають місце численні взаємопов'язані чинники, такі як

³⁴⁰ ООН оприлюднила звіт щодо глобальних кліматичних змін. URL: <https://ecolog-ua.com/news/oon-oprylyudnyla-zvit-shchodo-globalnyh-klimatychnyh-zmin>

³⁴¹ Співпричетний – кожен із нас. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/spivprychetnyy-kozhen-iz-nas>.

³⁴² Reuveny R. Climate change-induced migration and violent conflict. *Political Geography*. 2007. Vol. 26, Iss. 6. P. 656-673.

зміна клімату, деградація навколишнього середовища, продовольча криза, перенаселеність та права людини. Існують різні погляди, які стосуються питання статусу екологічних біженців, але наразі комплексна відповідь на це питання відсутня: є серйозні прогалини в сфері захисту цих біженців, зокрема, в галузі наук про навколишнє середовище, міжнародних відносин, міжнародного права. Таким чином, проблема екологічних біженців є, по суті, проблемою, яка виходить за межі традиційного дисциплінарного підходу, тому неможливо досягти її всебічного розуміння через суто галузеві дослідження³⁴³. Крім того, питання, які пов'язані з проблемою біженців, є не вирішеною соціальною проблемою, але водночас дуже важливою проблемою, беручи до уваги прогнози, викладені у звіті МГЕЗК 2014, 2021 років.

Щоб визначити, яку роль можуть відіграти міжнародно-правові засоби у проблемі захисту екологічних біженців, важливо з'ясувати, чи існує взаємозв'язок між зміною клімату та потоками мігрантів, оскільки він відображає обсяг проблеми. Якщо така кореляція існує, важливо дізнатися, звідки походять кліматичні біженці, куди вони їдуть і яка найпоширеніша причина полягає в тому, щоб люди залишили своє місце проживання. Оскільки зміна клімату та кліматичні біженці є питаннями транскордонного масштабу, то міжнародне співтовариство має прагнути до розробки загальної політики щодо них. ООН відіграє ключову роль у глобальному екологічному управлінні.

Як зазначалося вище, глобальна кліматична система змінюється. Ця зміна викликана потеплінням атмосфери та океану, зменшенням кількості снігу та льоду на полюсах та підйому рівня моря. За всіма оціночними сценаріями загальна середня температура поверхні в 21-му столітті зросте. За даними МГЕЗК, мільйони людей змушені залишити свої будинки через зміни клімату в найближчому майбутньому. Ці зміни включають, але не обмежуються ними: підвищення рівня моря, ерозія прибережної смуги, збільшення випадків посухи, знищення коралових рифів, штормові хвилі, опустелювання, ерозія ґрунту та дефіцит води. Ця зміна зу-

³⁴³ Docherty B. and Giannini T. Confronting a Rising Tide: A Proposal for a Convention on Climate Change Refugees. Harvard Environmental Law Review. 2009. Vol. 33. P. 349-403.

мовлена, головним чином, антропогенними викидами парникових газів, що збільшилася з початку інтенсивного промислового розвитку, в основному через економічне та демографічне зростання. Сучасні розробки у сфері захисту екологічних біженців залежать не тільки від небезпеки зміни клімату, але також і від уразливості людських та природних систем, включаючи їх знижену здатність до адаптації до сучасних швидкозмінних умов.

Якщо керуватися інформацією, якою володіє МГЕЗК, то зміна клімату посилює наявні ризики та створює нові, а загрози, які пов'язані зі зміною клімату, збільшують інші стресові фактори. У багатьох ситуаціях вони створюють негативні наслідки для засобів до існування, особливо для бідних верств населення, для людей з обмеженими можливостями та інших громадян незалежно від рівня розвитку країни. Зростання рівня потепління внаслідок зміни клімату підвищує ймовірність незворотних наслідків та підвищує ризики щодо засобів до існування, включаючи продукти харчування та безпеку людей. МГЕЗК прогнозує, що до 2050 року буде 150 мільйонів екологічних біженців³⁴⁴. Однак науковець Мейєрс прогнозує, що в 2050 році загальна кількість екологічних біженців становитиме 200 мільйонів. За даними МГЕЗК, ризик переміщення зростає, коли населенню не вистачає ресурсів через екстремальні погодні явища.

У звіті також зазначається, що «мільйони людей будуть вимушені переміститися в основному внаслідок ерозії берегової лінії, прибережних повеней та неможливості проводити сільськогосподарські роботи через зміни клімату»³⁴⁵. За даними МГЕЗК, особливо бідні країни є вразливими до ризиків зміни клімату (наприклад, країни південної Азії та Африки мають найнижчий ВВП, а ризик повені та посухи там є найвищим). Науковці Бірман і Боас підтверджують, що 90 відсотків кліматичних біженців будуть походити з Африки та Азії. Вони прогнозують, що нездатність адаптуватися до підвищення рівня моря, посухи та дефіциту води є

³⁴⁴ United Nations Framework Convention on Climate Change. First steps to a safer future: Introducing The United Nations Framework Convention on Climate Change. 2014. URL: http://unfccc.int/essential_background/convention/items/6036.php

³⁴⁵ AR5 Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. URL: <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>

основними причинами, через які люди втечуть із цих континентів. Азія має високий ризик підвищення рівня моря, тоді як Африка є більш вразливою до посухи та дефіциту води. У випадку підвищення рівня моря, більш імовірно, що біженці будуть переселятись з місць свого постійного проживання, але залишатись у своїй країні. У випадку посухи та дефіциту води кліматичні біженці частіше перетинають міжнародні кордони.

Все вище викладене дає відповідь на те, як кліматичні зміни та міграційні потоки співвідносяться один з одним. Зміна клімату посилює існуючі ризики та створює нові. Країни з низьким рівнем ВВП надзвичайно вразливі до цих ризиків через нездатність адаптуватися. Прогнозується приблизно від 150 до 200 мільйонів екологічних біженців до 2050 року. Ці прогнози важливі для міжнародної спільноти, оскільки за допомогою цих даних можна оцінювати наслідки та вживати подальших заходів.

Важливо зазначити, що вирішення проблеми осіб, які стали біженцями внаслідок стихійних лих, започаткувала Ліга Націй. На початку XX століття за часів діяльності Ліги Націй посаду Верховного комісара у справах біженців обіймав Фрітгоф Нансен, який запровадив паспорт Нансена для біженців без громадянства. У 1922 році він отримав Нобелівську премію миру. Одразу після смерті Нансена Ліга Націй започаткувала Нансенівську міжнародну організацію у справах біженців, яка почала працювати в Женеві 1 квітня 1931 року. Основним завданням організації було надання біженцям матеріальної та політичної підтримки.

За Ініціативи Нансена, яка була запропонована Швейцарією та Норвегією, зацікавлені держави поставили перед собою завдання розробити на національному, регіональному та міжнародному рівнях програму надання захисту особам, транскордонне переміщення яких викликано стихійними лихами. Нова Ініціатива Нансена була схвалена у рамках глобальних консультацій у Женеві. Її завдання – надавати допомогу людям, які змушені залишати рідні місця внаслідок землетрусів, ураганів, повеней, посух та інших природних катастроф.

Ініціатива Нансена «План захисту людей, переміщених через кордони внаслідок стихійних лих та кліматичних змін («Ініціати-

ва Нансена із захисту»)³⁴⁶, яку підтримали 110 держав, спрямована на переосмислення, концептуалізацію підходу та визначення ефективних методів зміцнення захисту осіб, переміщених за межі своїх країн унаслідок стихійного лиха. Однак ця ініціатива має доповнюватись іншими ініціативами, спрямованими на правовий захист таких «екологічних біженців», що потерпають від стихійних лих внаслідок зміни клімату.

Результатом довготривалої праці з вироблення міжнародного акту щодо захисту прав біженців стала Конвенція про статус біженців, прийнята 28 липня 1951 року. Але екологічні біженці охоплюються цією Конвенцією, або Статутом УВКБ ООН не повною мірою. Термін «екологічний біженець» сам по собі є спірним, його часто пов'язують з категоріями людей, які змушені покинути місце свого проживання, через причини, що не залежать від них самих, а тому такі люди мають різний правовий статус: біженці, мігранти, переміщені особи всередині країни та особи, переміщені через стихійні лиха. Існує кілька причин, через які важко включити термін екологічний біженець до правової бази Конвенції. По-перше, наслідки зміни клімату є недискримінаційними, тому не пов'язані з індивідуальним підґрунтям або переконаннями. По-друге, зміна клімату є поступовим процесом, і тому, можливо, що окремі особи залишать уражену територію, перш ніж вона стане непридатною для життя. Ці люди позначаються таким терміном, як «проблемні мігранти» (*distressed migrants*). Переміщення таких мігрантів сприймається як добровільне, оскільки безпосередньо для них не існує жодної небезпеки у місцях їхнього походження³⁴⁷. По-третє, надзвичайно складно відокремити конкретну причину переміщення від інших факторів через поетапний вплив зміни клімату на більш широкий політичний і соціально-економічний контекст. Четверте питання стосується проблемного поняття: чи має держава нести відповідальність за зміни клімату, адже саме держава буде захищати своїх переміщених мешканців. Що стосується ос-

³⁴⁶ Особи, які потребують міжнародного захисту. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/teaxis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a7c5ea14>.

³⁴⁷ Kolmannskog V. Gaps in Geneva, gaps on the ground: case studies of Somalis displaced to Kenya and Egypt during the 2011 drought. Research Paper No. 248, 2012, P. 5-6.

таннього питання, більшість екологічних біженців будуть переміщені всередині країни, а УВКБ ООН чітко розмежовує біженців та переміщених осіб. Варто зазначити, що в Конвенції про статус біженців 1951 року сам термін «переміщені особи» не згадується, але наразі він широко застосовується УВКБ по відношенню до деяких категорій біженців, до яких відносяться «внутрішні біженці» або «вимушені переселенці», тобто це особи, що покинули зону конфлікту у державі проживання та переселилися до іншого, більш спокійного регіону в межах цієї ж держави.

Міжнародна спільнота намагається попередити появу нових екологічних біженців шляхом вироблення міжнародно-правових засобів з метою нормалізації екологічних процесів, що відбуваються або будуть відбуватися у подальшому. Таким документом, наприклад, є Кіотський протокол 1997 р. Кіотський протокол являє собою міжнародну угоду про обмеження викидів в атмосферу парникових газів. Щодо головної мети угоди, то вона є наступною: стабілізувати рівень концентрації парникових газів в атмосфері на рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему планети. Протокол зобов'язує розвинуті країни та країни з перехідною економікою скоротити або стабілізувати викиди парникових газів у 2008-2012 роках до рівня 1990 року, що призведе до стабілізації клімату та недопущення підвищення температури на поверхні Землі.

Величезне значення Кіотського протоколу полягає в тому, що він вирішує глобальні екологічні проблеми шляхом вироблення соціальних та економічних механізмів. Ця угода сформулила нове ставлення міжнародної спільноти до проблеми зміни клімату. Механізми, якими регулюються викиди парникових газів, є універсальними та можуть служити основою для наступних договорів у цій сфері. Зменшення шкідливих викидів в атмосферу допоможе зберегти клімат у відносно стійкому положенні, що дозволить запобігти причинам, через які з'являються екологічні біженці³⁴⁸.

У 2020 році на зміну Кіотському протоколу прийшла нова Паризька угода. 12 грудня 2015 року на 21-й Конференції Сторін

³⁴⁸ Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). URL: <https://menr.gov.ua/content/programa-oon-z-navkolishnogo-seredovishcha-yunep.html>.

РКЗК ООН в Парижі було прийнято Паризьку угоду, яка діє в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Ця Угода покликана регулювати заходи зі зменшення викидів діоксиду вуглецю з 2020 року. Сама Угода набрала чинності 4 листопада 2016 року. Важлива відмінність Паризької кліматичної угоди від Кіотського протоколу полягає в тому, що відтепер всі держави зобов'язуються скоротити шкідливі викиди в атмосферу, незалежно від ступеня їхнього економічного розвитку³⁴⁹.

Варто звернути особливу увагу на статтю 2, де вказана мета угоди, а саме, на пункт (b), де зазначається, що метою є підвищення здатності адаптуватися до несприятливих наслідків зміни клімату, а також сприяння опірності до зміни клімату та низьковуглецевому розвитку таким чином, щоб не ставити під загрозу виробництво продовольства. Тобто серед проблем, через які люди вимушені ставати екологічними біженцями, мається на увазі неможливість вирощувати сільськогосподарську продукцію у місцях їх проживання, особливо ця проблема гостро стоїть перед країнами, що розвиваються. Країни «третього світу» менш адаптовані до стрімкої зміни клімату через антропогенну діяльність, але якщо розвинені країни дадуть їм час для адаптації до нових умов життя та профінансують програми, які допоможуть зменшити шкоду, що вже була завдана постраждалим країнам, то цілком імовірно, що потік екологічних біженців вдасться якщо не зупинити, то серйозно скоротити.

Важливим міжнародним документом є Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату (РКЗК ООН) – багатосторонній екологічний договір, мета якого полягає в стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає би небезпечного антропогенного впливу на клімат Землі³⁵⁰. Обговорення РКЗК ООН відбувалося у Ріо-де-Жанейро на Конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку, як уже згадувалося вище, неофіційно відомої як Саміт Землі.

³⁴⁹ Віденська конвенція про охорону озонного шару : Організація Об'єднаних Націй. URL: <http://xn--80aagahqwyibe8an.com/akti-pravovi-mijnarodni/videnska-konventsija-pro-ohoronu-ozonovogo-2005-1808.html>

³⁵⁰ Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text

Відповідно до Конвенції, уряди країн домовились про таке:

- інформувати громадськість про викиди парникових газів та створювати найефективніші методи роботи у цій сфері;
- розробляти державні стратегії, що будуть регулювати проблему викидів парникових газів та адаптування до прогнозованого впливу;
- підтримувати на фінансовому та технічному рівнях країни, що розвиваються.

РКЗК ООН була прийнята 9 травня 1992 р. і набрала чинності 21 березня 1994 р. Україна підписала Конвенцію 11 червня 1992 року і ратифікувала 29 жовтня 1996 року. Учасниками РКЗК ООН є 196 держав-членів. Учасники Конвенції збираються кожного року, починаючи з 1995 року на Конференціях Сторін для оцінки прогресу в боротьбі зі зміною клімату.

РКЗК ООН головним чином зосереджується на запобіганні та адаптації до кліматичних змін, а зобов'язання, передбачені РКЗК ООН, існують лише між державами. Таким чином, Конвенція зосереджується на міждержавних відносинах, а не на правах людини та їх захисті, і тому не забезпечує адекватного захисту людей, переміщених через фактори навколишнього середовища. Це чітко викладено у статті 1 РКЗК ООН, яка передбачає, що кінцева мета Конвенції полягає у наступному: «У досягненні згідно з відповідними положеннями Конвенції стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на рівні, який запобіг би небезпечному антропогенному втручанню в кліматичну систему»³⁵¹.

У Конвенції не згадується екологічна міграція або екологічні біженці. Водночас існує кілька факторів, котрі вказують на те, що конвенція може бути використана в якості важливого інструменту в боротьбі за захист екологічних біженців, пов'язаних зі зміною клімату. Наприклад, у статті 8 передбачається, що держави-учасниці приділяють додаткову увагу особливим потребам і стурбованості країн, які розвиваються, в зв'язку з несприятливими наслідками зміни клімату. Сторонами, які потребують такої додаткової уваги, є, зокрема, невеликі острівні країни, країни з низькими прибережними районами, країни з посушливими і напівпосушли-

³⁵¹ Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, 1992 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text

вими районами, країни з районами, які зазнають стихійного лиха, і країни з районами, які зазнають посухи й опустелювання. Таким чином, незважаючи на те, що в Конвенції не згадуються права і потреби осіб, які мігрують через зміни клімату, в ній визнається, що необхідно вживати заходів і співпрацювати, особливо коли мова йде про ті держави, які постраждали найбільше. Основна увага приділяється швидше фінансовому, ніж правовому аспекту питання. Однак це може мати значення в контексті запобігання і підтримки країн, які страждають від міграції, що викликана змінами у навколишньому середовищі³⁵².

Конвенція про скорочення безгромадянства є багатостороннім договором Організації Об'єднаних Націй 1961 року, згідно з яким суверенні держави погоджуються зменшити безгромадянство у світі. Конвенція спочатку була призначена як Протокол до Конвенції про статус біженців, тоді як Конвенція 1954 року про статус осіб без громадянства була прийнята для охоплення осіб без громадянства, які не є біженцями. «Безгромадянство екологічних біженців може бути викликано тим, що острови, на яких знаходиться населення малих острівних держав, знаходяться на досить низькому рівні моря, і під час стихійного лиха їх острови повністю знищуються або йдуть під воду»³⁵³. Таке майбутнє, наприклад, загрожує островам Кірібаті та Тувалу, Маршалловим островам, Мальдівським островам і декільком островам у Карибському басейні.

Однак застосування міжнародно-правових норм до осіб без громадянства вимагатиме, щоб територія держави, населення або уряд зникли. Це не поширюється на ситуацію де-факто безгромадянства, а саме, коли особа формально має громадянство, але на практиці не може ним користуватися. Проте території цих низькорозташованих островів стануть непридатними для життя задовго до загального затоплення островів. Таким чином, люди будуть

³⁵² IASC. Climate Change, Migration and Displacement: Who will be affected? Working paper submitted by the informal group on Migration/Displacement and Climate Change of the IASC. 2008. URL: <https://www.unhcr.org/protection/environment/4a1e4fb42/climate-change-migration-displacement-affected-working-paper-submitted.html>

³⁵³ Cooper J. Environmental Refugees: Meeting the Requirements of the Refugee Definition. *New York University Journal of International Law and Politics* P. 480-529.

змушені мігрувати звідти, де фактично ще існує уряд. Отже, перша прогалина при застосуванні міжнародно-правових норм про осіб без громадянства до екологічних біженців полягає в тому, що існує потреба у захисті людей ще до повного безгромадянства, і таким чином випадки попередньої вимушеної міграції не будуть охоплені Конвенцією.

Основну роль у розробці адекватних засобів попередження появи екологічних біженців у міжнародному праві відіграє ЮНЕП, що є основним суб'єктом, який у змозі виробити адекватні та дієві засоби у захисті екологічних біженців.

Завданням ЮНЕП є вирішення найактуальніших проблем, які виникли навколо екологічного стану планети, наприклад: деградації ґрунтів, забруднення Світового океану, опустелювання, погіршення якості і зменшення кількості прісних вод. Попередження та вирішення загострення екологічних проблем у країнах, що ведуть до загрози стабільності та безпеці, є головною метою ЮНЕП. Також у рамках Програми проводиться комунікація між її членами для посилення їх співпраці з екологічних питань у майбутньому.

У рамках ЮНЕП було схвалено документ, що порушує проблему екологічних біженців, а саме «Екологічні біженці» 1983 року, де зазначалося, що кількість таких біженців буде у подальшому лише збільшуватися.

У доповіді ГЕП-6 (Глобальна екологічна перспектива) по паневропейському регіону ЮНЕП знову висловила занепокоєння тим, що у світі все більше зростає проблема міграції через екологічні фактори, але адекватного рішення проблеми екологічних біженців там немає. Загалом доповіді ГЕП мають позитивне значення, бо не залишають проблему людей, які покинули свої домівки через екологічні фактори, за полем зору суспільства, але з іншого боку, проблеми, що постають з уже існуючими біженцями, в них не вирішуються³⁵⁴.

ФАО і МОМ закликають зосередитися на розвитку сільських районів, темпи міграції в яких внаслідок природних катастроф становлять одна людина в секунду.

³⁵⁴ ГЕП-6, Доповідь про оцінку по паневропейському регіону. URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7748?show=full>

Зміна клімату представляє величезні ризики для сільських жителів країн, що розвиваються, часто змушуючи їх мігрувати, тому підтримка сталого сільського господарства – необхідна складова ефективних політичних заходів із боротьби з міграцією, про що зазначив Генеральний директор ФАО Жозе Граціану да Сілва на Конференції ФАО 6 липня 2017 року. Він зауважив, що з 2008 року темпи міграції, викликані зміною клімату і стихійними лихами, становили одну людину в секунду, що в середньому – 26 мільйонів осіб у рік, і припустив, що ця тенденція буде тільки підсилюватися в найближчому майбутньому, оскільки сільським регіонам складно впоратися з потеплінням клімату і непередбачуваністю опадів. Він зазначив, що вирішенням цієї глобальної проблеми може стати підтримка економічної діяльності, до якої залучено більшість сільського населення.

Використання міграції в якості стратегії адаптації може мати позитивний ефект: грошові перекази можуть зміцнити продовольчу безпеку і стимулювати інвестиції у виробництво в регіонах походження мігрантів, але може і призвести до ще більшої вразливості, якщо цей процес не підтримується відповідною політикою.

Необхідно систематизовано інтегрувати міграцію і зміну клімату в національні плани розвитку, програми зі скорочення бідності та зниження ризиків стихійних лих і кризове планування, а також розробляти сільськогосподарську політику та впроваджувати практики, що сприяють підвищенню стійкості перед обличчям вимушеної міграції внаслідок зміни клімату.

ФАО і МОМ закликали країни до включення міграції – як її причин, так і її потенціалу – в свою національну політику зі зміни клімату та політику з сільськогосподарського розвитку.

ФАО зазначає, що сільськогосподарський розвиток і розвиток сільських регіонів має стати складовою частиною вирішення проблем, пов'язаних зі зміною клімату, особливо з огляду на те, що вони тісно пов'язані з вимушеною міграцією³⁵⁵.

УВКПЛ ООН були створені Ключові ідеї про права людини і зміну клімату. Ключові ідеї про права людини і зміну клімату визначають основні зобов'язання держав та інших сторін, які несуть

³⁵⁵ Copenhagen Amendment to the Montreal Protocol on ozone depleting substances. URL: https://cordis.europa.eu/news/rcn/1413_en.html

відповідальність (включаючи підприємців), і шляхи їх застосування в рамках угод, політики і заходів, пов'язаних зі зміною клімату. Основними ідеями є:

1. Пом'якшити наслідки зміни клімату і попередити їх негативний вплив на права людини.
2. Забезпечити те, щоб усі люди могли пристосуватися до зміни клімату.
3. Забезпечити підзвітність та ефективні засобів правового захисту щодо випадків заподіяння шкоди правам людини в результаті зміни клімату.
4. Мобілізувати максимально можливий обсяг наявних ресурсів для забезпечення сталого розвитку з урахуванням прав людини.
5. Співпрацювати на міжнародному рівні.
6. Забезпечити неупередженість заходів, пов'язаних зі зміною клімату.
7. Гарантувати загальне користування результатами наукового прогресу та їх практичного застосування.
8. Захищати права людини від заподіяння шкоди в результаті підприємницької діяльності.
9. Гарантувати рівність і недискримінацію.
10. Забезпечувати повноцінну інформовану участь.

Рада ООН з прав людини (РПЛ) підкреслила важливість врахування прав людини в контексті обговорень, пов'язаних із Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Порядком денним у галузі сталого розвитку до 2030 року. Рада не раз надавала результати своїх дебатів, досліджень і заходів для роботи сесій Конференції Сторін РКЗК ООН. Підсумковий документ Конференції зі сталого розвитку 2012 року «Майбутнє, яке ми хочемо» підтверджував важливість прав людини для досягнення стійкого розвитку.

Верховний комісар ООН з прав людини в своєму відкритому листі до всіх постійних представництв у Нью-Йорку і Женеві підкреслив обов'язок всіх держав забезпечити узгодженість зусиль щодо заохочення «зеленої» економіки, з одного боку, і виконання своїх правозахисних зобов'язань, з іншого боку. Управління також представило ключові ідеї для Конференції. Обговорення Порядку денного в галузі сталого розвитку до 2030 року надало додаткові

можливості для заохочення включення прав людини в міжнародні зусилля зі сприяння сталому розвитку.

9 лютого 2015 р. УВКПЛ ООН і Фонд Мері Робінсон «Climate Justice» спільно організували в Женеві діалог на тему «Кліматична справедливість». У рамках діалогу зібралися представники сторін УВКБ ООН та члени РПЛ, експерти і ключові діячі громадянського суспільства, щоб обговорити права людини і зміни клімату. Одним з підсумкових документів даного засідання стала Женевська заява про дотримання прав людини в рамках діяльності з боротьби зі зміною клімату – добровільна ініціатива, очолювана Коста-Рікою, яка від початку заснування отримала підтримку 18 країн з різних регіонів. У цій заяві країни взяли на себе відповідальність за сприяння обміну передовими практиками та знаннями між експертами в сфері прав людини і клімату на національному рівні³⁵⁶.

Як неодноразово підкреслювала РПЛ, вкрай важливо застосувати правозахисний підхід в управлінні глобальною політикою і заходами, покликаними боротися зі змінами клімату. Правозахисний підхід має такі невід’ємні характеристики:

- При формуванні політики і програм головною метою має бути забезпечення прав людини.

- Повинні бути визначені носії прав та зміст їхніх прав, а також ті, хто несе зобов’язання з виконання цих прав, щоб домогтися зміцнення спроможності носіїв прав заявляти про свої вимоги і можливість відповідальних осіб виконувати свої зобов’язання.

- Принципи і стандарти, що виникають з міжнародного права в галузі прав людини, особливо Загальної декларації прав людини та основних універсальних договорів у системі прав людини, повинні бути прикладом для всіх політичних курсів і програм на всіх етапах процесу.

Загальна декларація прав людини, Віденська декларація і Програма дій, Декларація про право на розвиток, Порядок денний у галузі сталого розвитку до 2030 року та інші документи підкреслюють, що принципи прав людини, такі як універсальність, невід’ємність, неподільність, взаємозалежність і взаємопов’язаність, недискримінація та рівність, участь і інтеграція, підзвіт-

³⁵⁶ About Montreal Protocol. URL: <http://web.unep.org/ozonaction/who-we-are/about-montreal-protocol>

ність і верховенство права, повинні служити керівництвом для розвитку. Вони надають концептуальні рамки для розвитку, в яких міжнародні стандарти в сфері прав людини займають центральне місце, а кінцевою метою є дотримання прав людини для всіх. Правозахисний підхід аналізує зобов'язання, нерівності та слабкі місця і прагне виправити дискримінаційні практики та несправедливий розподіл влади. Він об'єднує плани, політики і програми в систему прав і відповідних зобов'язань, передбачених міжнародним правом.

Правозахисні зобов'язання застосовуються до цілей і обіцянок держав щодо зміни клімату та вимагають того, щоб заходи в питаннях клімату були зосереджені на захисті прав тих, хто найбільш уразливий до змін клімату. Принципи прав людини, передбачені Декларацією про право на розвиток й іншими документами, закликають до того, щоб заходи у відповідь на зміну клімату були як індивідуальними, так і колективними, й служили інтересам найбільш уразливих груп. РКЗК ООН містить більш детальні положення про необхідність справедливих заходів у зв'язку зі зміною клімату, закликаючи держави боротися зі змінами клімату відповідно до їх спільних, але диференційованих зобов'язань та наявними можливостями, щоб принести користь нинішнім і майбутнім поколінням.

Хоча міжнародне право прав людини і забезпечує механізми для підтримання екологічних біженців, але все ж цього не завжди буває достатньо. Зміна клімату впливає на те, як люди користуються своїми правами людини. Повільне настання таких екологічних подій, як опустелювання, підвищення рівня моря, ерозії прибережної смуги та посухи, а також швидкі наслідки таких екологічних подій, як шторми, повені та тропічні циклони, впливають на сільське господарство, інфраструктуру та можливість проживання в певних районах світу. У свою чергу ці події можуть поставити під загрозу соціально-економічні права людини, як, наприклад, право на життя, харчування, воду, здоров'я, житло або культуру.

Це підтверджує і судова практика: прикладом може слугувати справа Іоані Тейтіота. Мешканець Нової Зеландії, виходець з острова Кірібаті Іоані Тейтіота протягом трьох років (2012-2015) позивався у численні суди, щоб його не депортували на батьківщину. Тейтіота

стверджував, що повернення в країну, якій загрожує підняття рівня океану та інші негативні наслідки зміни клімату, становить великий ризик для його життя. Після того, як у 2015 році Верховний Суд Нової Зеландії відхилив клопотання Тейтіоти щодо надання йому притулку як біженцю, який постраждав від зміни клімату, він передав свою справу в Комітет ООН з прав людини. У 2015 році Тейтіота разом із сім'єю був депортований у Кірібаті. Пізніше Комітет ООН також відхилив клопотання Тейтіоти на підставі того, що йому не загрожує безпосередня небезпека. Водночас у 2020 році Комітет ООН з прав людини прийняв історичне рішення про те, що країни не можуть депортувати людей, які стикаються з кліматичними ризиками, що порушують їхнє право на життя. Комітет заявив: що «враховуючи, що занурення цілої країни під воду є надзвичайно екстремальним ризиком, умови життя у такій країні можуть стати неспівставними з правом на гідне життя ще до того, як цей ризик буде реалізовано»³⁵⁷.

Іоані Тейтіота програв свою справу, оскільки його позов був визнаний недостатньо переконливим, виходячи з конкретних обставин та доказів справи. Водночас на основі цієї справи Комітет ООН зробив важливу заяву про відповідальність держав за переміщених внаслідок зміни клімату осіб. ООН визнає, що в майбутньому наслідки зміни клімату посиляться, тож уряди не можуть повертати на батьківщину людей, яким там загрожує небезпека. Такий висновок може мати велике значення у майбутньому, адже в якийсь момент у країн може з'явитися зобов'язання приймати кліматичних біженців³⁵⁸.

Міжнародне право в галузі прав людини передбачає мінімальні стандарти поведіння, за яких держави зобов'язані надати людям, що перебувають у межах їхньої юрисдикції, можливість користуватися правами. Один із принципів прав людини створює обов'язок приймаючої держави не висилати біженців та шукачів притулку з її території. Відповідно міжнародне право прав людини могло б запропонувати певний захист і екологічним біженцям згідно з принципом невисилання. Водночас сучасне міжнародне

³⁵⁷ Найгучніші судові справи зі зміни клімату. URL: <https://ecoaction.org.ua/klimatychni-sudovi-spravy.html>.

³⁵⁸ Там само.

право забороняє повертати особу до держави, де вона піддається переслідуванню, тортурам або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, тому далеко не очевидно, що цей принцип допоможе особі, яка виїхала з країни громадянства через екологічні фактори.

Виїзд особи з країни громадянства через екологічні фактори не відповідає міжнародному визначенню катування, яке наведено у статті 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, 1984 р. і означає «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково»³⁵⁹.

Як ми бачимо, міграція з країни через екологічні фактори явно не відповідає жодним із перелічених мотивів. Також важко визначити екологічні події, які змушують людей мігрувати, як жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання. Це пов'язано з тим, що нелюдське поводження вимагає фактичних тілесних ушкоджень або сильних фізичних чи психічних страждань, а поводження, що принижує особистість, означає приниження особистості або приниження її чи його людської гідності. Отже, повинен бути ризик того, що особа, про яку йде мова, буде піддаватися таким видам поводження з боку державних органів у державі походження, або з боку людей, від яких уряд не може захистити цю особу. Якщо такого ризику немає, як у випадку екологічних біженців, принцип не висилання, скоріш за все, застосовуватися не буде.

³⁵⁹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

Проблема захисту прав екологічних біженців полягає у відсутності чіткого визначення терміну «екологічні біженці». Взагалі екологічні права людини відносять до так званих прав третього покоління, які з'явилися відносно недавно. На проблему екологічних біженців міжнародне співтовариство звернуло увагу лише наприкінці ХХ ст. Норми міжнародного права, що стосуються прав біженців, зміни клімату, осіб без громадянства та прав людини не регулюють повною мірою проблеми екологічних біженців³⁶⁰.

Як зазначалося раніше, причиною цього є те, що екологічні біженці, як правило, не переживають такого роду переслідувань, які необхідні для виконання вимог біженця. Крім того, особи, про які йде мова, не захищені згідно з чинними міжнародними угодами про охорону навколишнього середовища, оскільки вони концентруються на взаємних правах та зобов'язаннях держав, а не на окремих особах. Екологічні біженці не можуть розглядатися як особи без громадянства, навіть якщо існує де-факто безгромадянство, оскільки визначення поняття «безгромадянства» в Конвенції 1954 р. стосовно статусу осіб без громадянства спирається на відмову у громадянстві через дію закону конкретної держави, а не через зникнення держави в цілому.

Міжнародне право біженців загалом не відповідає меті задоволення потреб тих, хто змушений мігрувати на міжнародному рівні через зміну навколишнього середовища. Тим не менше, незважаючи на це, право біженців може запропонувати нові інструменти, орієнтовані на захист прав екологічних біженців, а саме прогностичну оцінку потенційної майбутньої шкоди.

Окрім органів ООН, які займаються справами біженців, що покинули свої домівки через екологічні катастрофи, існують міжнародно-правові договори, у текстах яких так чи інакше пропонуються інструменти захисту прав екологічних біженців.

Оскільки екологічні проблеми є транскордонними, то глобальна екологічна політика дає можливість максимально збільшити колективні сили на користь вирішення глобальних проблем. Наприклад, за допомогою скликання Самітів Землі.

³⁶⁰ UNFCCC Sites and platforms, The Paris Agreement. URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>

Перший саміт було проведено у 1972 році під назвою Конференція ООН з проблем середовища, оточуючого людину, за результатами якого було ухвалено Стокгольмську декларацію. На Конференції було проголошено права людини на свободу, рівність і адекватні умови життя в довкіллі. Був затверджений план дій, що складався зі 109 пунктів. ЮНЕП призначено реалізовувати ці пункти. В рамках Конференції був також створений Фонд із навколишнього середовища. Конференція привернула значну увагу до проблеми захисту довкілля. Наприклад, у період 1971-1975 років у країнах ОЕСР було прийнято 31 закон у галузі охорони навколишнього середовища. За десять років після конференції створено понад сто міністерств охорони довкілля.

Важливим досягненням УВКБ ООН була адаптація Стокгольмської декларації. Ця декларація визначає заходи, покликані сприяти всебічному плануванню, захисту та зміцненню навколишнього середовища для сучасного та майбутніх поколінь. Стокгольмська декларація складається з преамбули та 26 статей-принципів. З точки зору захисту екологічних біженців основними є:

- визнання права людини жити у сприятливому довкіллі й обов'язку його охороняти (Принцип 1);
- принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси та відповідальності за завдання шкоди довкіллю інших держав (Принцип 21);
- принцип співробітництва у вирішенні екологічних проблем (Принцип 24)³⁶¹.

Деякі автори стверджували, що екологічні біженці дійсно мають захист відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року. Наприклад, Купер стверджує, що якщо дії уряду свідомо завдають шкоди окремим особам, викликаючи або сприяючи деградації оточуючого їх навколишнього середовища, це означає, що критерії переслідування виконуються. Однак аргумент непереконливий із причин, викладених нижче.

По-перше, переслідування тягне за собою порушення прав людини, які вважаються особливо важкими внаслідок характер-

³⁶¹ Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмська декларація) 1972. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_454

ного порушення або через повторення порушень. Хоча несприятливі кліматичні наслідки, такі як опустелювання, підвищення рівня моря або збільшення частоти екстремальних кліматичних явищ є шкідливими, вони не відповідають вимогам переслідування, як того вимагає Конвенція 1951 року про статус біженців. Навіть якщо шкода, спричинена зміною клімату, вважатиметься порушенням соціально-економічних прав, що далеко не очевидно, порушником соціально-економічних прав найчастіше не є влада держави походження біженця.

Крім того, в рамках права біженців, у частині, де йде мова про переслідування, вимагається наявність елементу дискримінації, який пов'язаний з п'ятьма підставами, вказаними в Конвенції. Таким чином, щоб охопити права екологічних біженців Конвенцією про статус біженців 1951 р., необхідно встановити, що порушення мають дискримінаційний характер і здійснюються з причин раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань, що своєю чергою є майже неможливим.

Як уже згадувалося, існують також труднощі з визначенням переслідувача. Біженці, в межах визначення Конвенції, мігрують внаслідок переслідування, яке проводиться їхнім власним урядом або іншими суб'єктами, від яких уряд не може або не бажає захищати їх³⁶². Навпаки, екологічний біженець не втікає від власного уряду. Він буде шукати притулку в державах, які фактично сприяють зміні клімату, а це означає бігти до переслідувача. Таке від'єднання переслідувача від території, звідки відбувається міграція, не регулюється чинним міжнародним правом про біженців. Це своєю чергою, ставить ще одну проблему при визначенні цієї конкретної групи людей як біженців.

Крім того, зміна клімату зазвичай не стає єдиною причиною переміщення осіб, а скоріше загострює існуючі проблеми. Зміни

³⁶² L. Nishimura, 'Environmental migrants': Impediments to a Protection Framework and the Need to Incorporate Migration into Climate Change Adaptation Strategies. *International Journal Of Refugee Law*, 2015. Citations (WoS), 2. URL: <https://migrationresearch.com/item/climate-change-migrants-impediments-to-a-protection-framework-and-the-need-to-incorporate-migration-into-climate-change-adaptation-strategies/285117>

в кліматі можуть спровокувати «переломний момент», але переміщення нерозривно пов'язане з іншими причинами. Той факт, що проблематично встановити те, що міграція екологічних біженців відбувається через специфічну причину змін у навколишньому середовищі, також ускладнює надання можливості екологічним мігрантам отримати статус біженця³⁶³.

Через вищезазначені причини міжнародне право біженців є недостатньою нормативною базою для задоволення потреб тих, хто змушений мігрувати на міжнародному рівні через зміни у навколишньому середовищі. Міграція, спричинена зміною клімату, не є підставою для того, щоб хтось вважався біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. Тільки ті мігранти, які хочуть запобігти, крім зміни клімату, також переслідуванням чи конфліктам, будуть кваліфікуватися як біженці і таким чином отримують міжнародний захист.

Конвенція одночасно вимагає, щоб переслідування вже мало місце. Цей елемент терміну створює особливі труднощі для визнання екологічного біженця через повільні наслідки зміни клімату. У деяких випадках міграція може бути єдиним варіантом для спасіння через очікуване підвищення рівня моря або збільшення рівня опустелювання чи посухи, що, як очікується, призведе до труднощів із підтримкою нормальної життєдіяльності. Таким чином, навіть якщо наведені фактори навколишнього середовища будуть розглядатися як переслідування, яке, як уже було зазначено, дуже суперечне, важко визначити, коли саме такі переслідування мали місце і як вирішувати ситуації, коли переслідування ще не відбулося, але очікується, що воно відбудеться найближчим часом, і тому вимагає виїзду з території проживання. Крім того, постали б великі труднощі з оцінкою випадків, коли фактори впливу на навколишнє середовище сприяли б прийняттю особою рішення про міграцію. Таким чином, аргумент про те, що екологічні біженці захищаються Конвенцією 1951 року про біженців треба розглядати як дуже сумнівний.

Крім того, навіть якщо екологічні біженці, які покинули вищезгадану територію, будуть розглядатися як особи без грома-

³⁶³ Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник. Вид-во Право, 2010. С. 509.

дянства, Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 року передбачає тільки те, що бажано скоротити безгромадянство за міжнародним договором. Таким чином, Конвенція не передбачає будь-якого закріпленого в судовому порядку права на громадянство і не може бути втілена в будь-яке конкретне право на захист екологічних біженців відповідно до міжнародного права.

Конвенція про статус апатридів 1954 року також певним чином стосується питання «екологічних біженців». Конвенція про статус апатридів ухвалена 28 вересня 1954 року Конференцією повноважних представників Економічної та Соціальної Ради ООН і набула чинності 6 червня 1960 року. Відповідно до Конвенції апатридом є особа, яка не розглядається як громадянин будь-якої держави в силу її законів. Такі особи не мають постійного правового зв'язку із жодною державою, а тому не користуються правом дипломатичного захисту³⁶⁴.

Проте Конвенція не може розглядатися як така, що забезпечує належний захист екологічних біженців. Конвенція забороняє видворення осіб без громадянства, які законно перебувають на території держави, крім обставин національної безпеки або громадського порядку. Це положення може бути протиставлено положенням Конвенції 1951 року про статус біженців, яка замість цього передбачає, що держави не застосовують покарання за нелегальний в'їзд чи присутність біженців, які, прямуючи з території, де існує загроза їх життю або свободі у сенсі статті 1, без дозволу перебувають на цій території.

Таким чином, міжнародно-правові норми про осіб без громадянства не передбачають будь-якого права на захист осіб, переміщених всередині країни, навіть якщо ця група людей була б визначена як особи без громадянства. Вони передбачають тільки те, що особи, які вже законно присутні в приймаючій державі, не можуть бути вислані, якщо у них немає держави для повернення.

Крім того, громадяни острівних держав не будуть захищені відповідно до Конвенції про статус апатридів 1954 року, оскільки визначення безгромадянства в цій Конвенції засноване на тому,

³⁶⁴ McAdam J. *Climate Change, Forced Migration, and International Law*. Oxford University Press 2012. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199587087.001.0001/acprof-9780199587087>

що держава відмовляє особі в громадянстві шляхом дії закону держави, а не шляхом позбавлення громадянства внаслідок повного зникнення держави. Таким чином, для особи, що вважається апатридом відповідно до Конвенції 1954 року про статус апатридів, уряд країни походження повинен скасувати громадянство відповідної особи або особисто позбавити її громадянства, і тому ця особа буде вважатися апатридом, оскільки він або вона не вважається громадянином будь-якої держави відповідно до її законодавства. Особа, яка фактично позбавлена статусу громадянина, оскільки держава, в якій ця особа мала такий статус, фактично зникла, не підпадає під визначення особи без громадянства згідно з Конвенцією про статус апатридів 1954 року.

Таким чином, навіть у тому випадку, якщо переміщена особа, з екологічної точки зору, стане фактично особою без громадянства через повне затоплення острова, на якому ця особа є резидентом, Конвенція про осіб без громадянства не буде застосовуватися. Крім того, якщо визначення включає де-факто безгромадянство, то Конвенція не забезпечує адекватного захисту такого біженця, оскільки вона не має на це права і вимагає, щоб особа вже законно перебувала на території приймаючої держави. Вузькість цих правових інструментів залишає мало можливостей для більш широкого тлумачення, за допомогою якого люди, чия держава зникає, будуть захищені Конвенцією. Такий захист матиме місце тільки в тому випадку, якщо держава, яка занурюється під воду, офіційно відкликала громадянство осіб-резидентів і тим самим привела їх до правової концепції безгромадянства.

В даний час вирішення проблеми екологічної міграції здійснюється через систему заходів, що вживаються на регіональному рівні, тобто локально.

Зміна клімату, природні та антропогенні катастрофи можуть спричинити переміщення значних потоків біженців за межі держави, в якій вони проживали. Найбільш сприятливими країнами для переселення з точки зору клімату і соціально-економічних умов є країни Європи. Крім того, деякі з цих країн також можуть незабаром відчути на собі несприятливі наслідки деградації навколишнього середовища. Саме тому вирішення проблеми екологічної міграції з'явилося на порядку денному регіональних міжнародних

організацій. Незважаючи на те, що в цілому в Європейському Союзі не надто активно опрацьована розглянута проблематика, час від часу реалізуються спроби звернути увагу на проблему екологічної міграції.

У 2001 році члени Партії Зелених в Європейському Парламенті безуспішно намагалися включити посилення на екологічних біженців у звіт Європейського Парламенту про Спільну європейську політику з надання притулку. У 2004 році два представники тієї ж партії направили письмовий запит з приводу статусу екологічних біженців у рамках ЄС. В іншому письмовому запиті представник зелених зажадав віднести принцип екологічного втручання до виключних прерогатив Співтовариства. У даних документах містилася вимога про розробку нових концепцій. Цим ініціативам так і не дали руху, проте вони стали першим кроком на шляху просування до правової регламентації проблеми екологічної міграції в ЄС. У квітні 2007 року з метою боротьби зі зміною клімату Європейський Парламент прийняв рішення про створення Тимчасового комітету зі зміни клімату. Його метою стала розробка пропозицій майбутньої політики ЄС у питанні зміни клімату та координування позиції Парламенту в ході переговорів з цієї теми³⁶⁵.

Згодом й інші інститути ЄС висловлювали свою стурбованість у зв'язку з появою мігрантів, що рятуються від природних лих. Так, Європейська Комісія прийняла рішення про фінансування проекту «Зміна навколишнього середовища та сценарії вимушеної міграції». Проект стартував 1 січня 2007 року і був завершений в травні 2009 року. У ході проекту була проведена значна робота, здійснені дослідження ситуації з екологічної міграції в низці регіонів. Після завершення проекту було розроблено і схвалено доповідь, в якій містилися основні висновки та рекомендації в сфері вимушеної міграції з екологічних причин.

У 2008 році групою зелених організовано конференцію з кліматичної міграції, яка відбулася в Брюсселі в Європейському Парламенті. За результатами роботи конференції ця група прийняла декларацію з метою залучення уваги до проблеми екологічної

³⁶⁵ Sgro A. Towards recognition of environmental refugees by the European Union. *Revue Asylon(s)*. 2008. November. No 6. Exodes écologiques. URL: <http://www.reseau-terra.eu/article844.html>

міграції³⁶⁶. У декларації містяться заклики до боротьби зі зміною клімату і вказані причини міграції, а також пропонуються заходи або рекомендації, які спрямовані на поліпшення становища переміщених із цих причин осіб.

Наприклад, пропонується: заснувати механізми компенсації збитків переміщеним особам; вживати превентивних заходів; прогнозувати можливі переміщення населення з екологічних причин; надавати юридичний захист даній категорії осіб. Учасники конференції також запропонували створити робочу групу з облаштування осіб, які мігрували з екологічних причин. Повноваження ЄС з регулювання екологічної міграції залежать безпосередньо від компетенції, якою він наділяється за допомогою міжнародних договорів. І хоча діючі міжнародно-правові акти ЄС про міграцію не регулюють статус екологічних біженців, багато юристів-міжнародників висловлюють позицію, згідно з якою після прийняття Лісабонського договору ситуація повинна змінитися, оскільки Європейський Парламент тепер має «сильніший голос». Передбачається, що існують великі шанси на те, що в директиви з міграції будуть внесені відповідні застереження. Крім того, передбачається, що саме ЄС може зіграти вирішальну роль у закріпленні відповідальності за екологічними мігрантами і тим самим показати приклад іншим державам. Крім того, не варто забувати, що міграція більшою мірою відноситься до внутрішніх справ держав-членів і тому регулюється національним законодавством, а не актами ЄС.

На території Європи існують кілька держав, які надають захист особам, які рятуються від екологічних лих (Швеція, певною мірою Данія, Фінляндія та Сполучене Королівство).

У Фінляндії для іноземних осіб, які потребують захисту, передбачені дозволи на проживання (Закон «Про іноземців», ст. 31). Дозвіл може видаватися зокрема особам, які рятуються втечею від стихійних лих та екологічних катастроф. Імміграційне управління може надавати заявникам, які не підпадають під визначення біженця, «дозвіл на проживання з міркувань захисту», якщо їм загрожує смертна кара, тортури, а також інше нелюдське або принизливе

³⁶⁶ Declaration on climate migrations / Conference on Climate migrations organised in the European Parliament, Brussels, on June 11th 2008 by the Greens/EFA group. URL: <https://www.greens-efa.eu/en/>

поводження, збройний конфлікт або екологічна катастрофа в країні їх походження³⁶⁷.

Особі спочатку видається дозвіл на проживання терміном на один рік з можливістю продовження. Після закінчення двох років майже автоматично видається дозвіл на постійне проживання. Власники таких дозволів мають право на обмежену соціальну допомогу, а також можуть подавати заяви від імені членів своїх сімей, які перебувають за кордоном, для возз'єднання у Фінляндії.

У Данії передбачені дві можливості надання форм додаткового захисту, включаючи статус де-факто (Закон «Про іноземців», ст. 7.2) і гуманітарний статус (Закон «Про іноземців», ст. 9.2.2).

Гуманітарний статус надається особам, які не відповідають умовам Конвенції 1951 р. або статусу біженця де-факто за умови, що положення, в якому знаходиться така особа, вимагає для надання даного статусу взяти до уваги міркування гуманітарного характеру (наприклад, сім'ї з малолітніми дітьми з регіонів військових дій або важких умов проживання, ризик голодування, хворі на СНІД або рак). Саме формулювання «важкі умови проживання» підходить під надання притулку екологічному біженцю, адже зміна клімату або техногенна катастрофа завжди веде до значного погіршення умов життя.

Дозвіл на проживання надається терміном на 6 місяців і підлягає продовженню. При третьому продовженні воно може видаватися терміном на один рік. Після закінчення 2-х років проживання дозвіл на проживання може видаватися терміном до 10 років. Зрештою, може видаватися дозвіл на постійне проживання. Особи можуть подавати заяви на отримання дозволу на проживання з гуманітарних причин до Міністерства закордонних справ. Як правило, якщо особа подає заяву про надання гуманітарного статусу в період свого виїзду, депортація призупиняється до вирішення заяви. Депортація також може бути припинена для тих, хто подає заяву на перегляд справи на гуманітарних підставах в більш пізній термін, де виняткові обставини роблять таку подачу доцільною.

У Швеції передбачена тільки одна форма додаткового захисту – дозвіл на проживання з гуманітарних причин (Розділ 3 Глави 3

³⁶⁷ Ammer M., Boltzmann L. Research project on climate change: Climate change and Human Rights: The Status of Climate Refugees in Europe. 2009. P. 49-51.

Закону «Про іноземців» 1989 року). Відповідно до Закону «Про іноземців» Міграційне управління може видавати дозволи на проживання з гуманітарних причин особам, яких з гуманітарних міркувань не потрібно повертати в їхні країни. Закон «Про іноземців» не дає визначення «гуманітарних причин», проте, за словами Верховного комісара ООН у справах біженців, підставами для отримання дозволу на проживання з гуманітарних причин є:

- обґрунтовані побоювання смертного вироку або тілесних покарань, тортур або іншого жорстокого або принизливого поводження чи покарання (включаючи осіб без громадянства);
- зовнішні або внутрішні збройні конфлікти;
- екологічні катастрофи, що перешкоджають поверненню;
- обґрунтовані побоювання переслідування через його/її стать та сексуальну орієнтацію.

За загальним положенням, захист, що надається зазначеним вище категоріям, має на увазі право на отримання дозволу на постійне місце проживання. Але якщо потреби захисту вважаються тимчасовими, то уряд може видати указ або постанову, що підлягають парламентському контролю, про те, що певній групі надається тимчасовий вид на проживання на термін не більше двох років (наприклад, випадки, пов'язані з війною, громадянською війною або екологічними катастрофами)³⁶⁸. Тимчасові дозволи можуть бути відновлені на два роки і більше за наявності безперервної програми підготовки до повернення одержувача статусу в країну походження. Додатково, якщо існує причина ставити під сумнів очікуваний спосіб життя певних осіб, то тимчасовий вид на проживання може бути наданий терміном на шість місяців або один рік. Даний період може розглядатися як випробувальний термін для отримання дозволу на постійне місце проживання.

Отже, на прикладі приведених вище країн, можна зазначити, що статусу екологічних біженців у правовому полі там не існує, хоча тимчасовий притулок і можна отримати, якщо особа покинула свою країну проживання через екологічні фактори.

³⁶⁸ Международное право. Международно-правовой режим беженцев и вынужденных переселенцев. URL: https://studme.org/1329031116005/pravo/mezhdunarodno-pravovoy_rezhim_bezhentsev_vynuzhdennyh_pereselentsev

Конвенція щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці Організації Африканської Єдності (ОАЄ), також відома як Конвенція у справах біженців ОАЄ – це договір регіонального характеру, що регулює захист біженців в Африці. Варто зазначити, що Конвенція наразі – це єдиний обов'язковий регіональний юридичний документ у справах біженців у країнах, що розвиваються. Також документ носить статус регіонального додатку до Конвенції про статус біженців 1951 року. Визначення біженця в Конвенції 1969 року про статус біженців ОАЄ ґрунтується на визначенні з Конвенції 1951 року, але є більш широким, оскільки охоплює екологічних мігрантів. Він включає таку дефініцію: «особа, яка залишає свою країну у зв'язку із «зовнішньою агресією, окупацією, іноземним пануванням або подіями, які істотним чином підривають громадський порядок»³⁶⁹. Ця остання умова дає змогу віднести до категорії біженців «екологічних біженців». Таким чином, згідно з цим визначенням біженця, транскордонні переміщення, які відбуваються внаслідок стихійних лих, також можуть підлягати під дію Конвенції, залежно від обставин.

Картахенська декларація про біженців 1984 року³⁷⁰ представляє собою знаковий регіональний документ про біженців, який розширив для Латинської Америки визначення біженців і запропонував нові підходи до гуманітарних потреб біженців та переміщених осіб у дусі солідарності і співпраці. Стаття 3 Декларації пропонує визначення біженця, яке рекомендується для використання в регіоні, і яке, крім змісту положень Конвенції 1951 року і Протоколу 1967 року, включає серед біженців осіб, які втекли зі своєї країни через загрозу їх життю, безпеці або свободі, котрим загрожує насильство, іноземна агресія, внутрішні конфлікти, масові порушення прав людини або інші обставини, що серйозно порушують громадський порядок. Для проблеми екологічних біженців важливо зрозуміти, що формулювання: «обставини, які серйозно

³⁶⁹ Конвенція 1969 року щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?rel-doc=y&docid=5498359e6>

³⁷⁰ Cartagena Declaration on Refugees. URL: <http://www.unhcr.org/about-us/background/45dc19084/cartagena-declaration-refugees-adopted-colloquium-international-protection.html>

порушують громадський порядок», може легко охопити, пов'язані зі зміною клімату, стихійні лиха, такі як урагани, повені, зсуви ґрунту, що може слугувати для надання такій групі біженців права на притулок. Але з іншого боку, повільна деградація навколишнього середовища, така як опустелювання, може не сприйматися як «серйозне порушення громадського порядку», тому екологічним біженцям, у такому разі можуть відмовити у наданні притулку³⁷¹.

На території України було немало техногенних катастроф, що призвели до міграції у середині країни та за її межі. Також мали місце і суто природні катастрофи, але вони не призводили до такого потоку мігрантів. На нашу думку, насамперед потрібно дослідити ситуацію, що викликала найбільший потік екологічних біженців та не втратила досі свою актуальність – Чорнобильська катастрофа 1986 року.

Внаслідок аварії на ЧАЕС постраждало близько 5 мільйонів людей, забруднено майже 5 тисяч населених пунктів білорусі, України та росії, зокрема в Україні – 2218 сіл та міст на більше, ніж 145 тисячах кв. км території, на котрих мешкало приблизно 2,4 млн осіб. У 1986 р. було евакуйовано близько 116000 мешканців 30-кілометрової зони, внаслідок чого виникла нагальна потреба розв'язання низки соціально-економічних завдань, передусім будівництва житла, створення робочих місць, адаптація новоприбулих на територіях поселення. Тільки у 1986-1987 роках для переселенців було побудовано приблизно 15000 квартир, 23000 будівель, майже 800 закладів соціальної та культурної сфери³⁷².

Наразі права тих осіб, хто постраждав від Чорнобильської катастрофи, регулюються Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», але визначення «екологічний біженець» або «переселенець» там немає. Закон насамперед регулює соціальні виплати та підстави набуття статусу постраждалого.

Щодо самої зони відчуження, то статус цієї території регламентується Законом України «Про правовий режим території, що

³⁷¹ Конвенція 1969 року щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?rel-doc=y&docid=5498359e6>

³⁷² Чорнобильська катастрофа: довідка. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/ogo/Chornobyl.pdf>

зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»³⁷³. У Законі визначені зони безумовного відселення (15 кв. км) та зона добровільного гарантованого відселення (30 кв. км). У зоні безумовного відселення забороняється проживати населенню, тобто біженці не в змозі були залишитися на цій території для проживання. Із зони добровільного гарантованого відселення влада не має права висилити особу, тому вона може продовжувати там жити.

В законодавстві України не існує терміну «екологічні біженці» або «екологічні мігранти». Але у Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»³⁷⁴ у ст. 1 п. 14 є таке визначення: «особи, які потребують тимчасового захисту, – іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження»³⁷⁵. Тобто виходячи з цього, можна вважати, що особам, які покинули країну свого громадянства через екологічні фактори, може надаватися тимчасовий притулок в Україні.

Також існує Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», де у ст. 1 прописано: «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру»³⁷⁶. Тобто особи, переміщені через техногенні або

³⁷³ Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 27.02.1991 р. № 791а-ХІІ. Дата оновлення: 28.04.2021. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12>

³⁷⁴ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. Дата оновлення: 03.03.2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>.

³⁷⁵ Там само.

екологічні катастрофи, можуть посилатися до цього Закону для захисту своїх прав.

Потрібно зауважити, що українське законодавство має засоби захисту порушених екологічних прав громадян, і це встановлено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» у ст. 11, де вказано наступне: «Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Місцеві ради, органи державної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів»³⁷⁷. Тобто громадяни України мають право витребувати захисту своїх прав в екологічній сфері від адміністративних органів, а самі адміністративні органи не мають права відмовляти особам у таких вимогах. Тому можна дійти висновку, що громадяни України мають право подавати позови до суду на районні адміністрації та інші природоохоронні організації, які у своїй роботі не можуть або не хочуть забезпечити весь обсяг екологічних прав особи.

Посилання безпосередньо на екологічні права громадян вказані у Конституції України у ст. 50: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення»³⁷⁸, та у вищезгаданому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». Також, згідно з Конституцією України

³⁷⁶ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. Дата оновлення: 06.09.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

³⁷⁷ Екологічне право України: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Х. : Право, 2009. 328 с.

³⁷⁸ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

ст. 55, особа для охорони своїх екологічних прав може звернутися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що проблема екологічної міграції та екологічних біженців є доволі актуальною. Однак терміну «екологічний біженець», який би визначав певний перелік прав і свобод, у міжнародному праві не існує. Можна брати за основу термін, який запропонував співробітник ЮНЕП Ель-Хіннауї, а саме, визначати їх як осіб, що змушені тимчасово або назавжди залишити місце проживання через істотні екологічні порушення (природні або спричинені людиною), що ставлять під загрозу їхнє існування та серйозно впливають на якість їхнього життя. Вкрай необхідно надати правове визначення такій категорії біженців, тому що через кліматичні катастрофи їх кількість зростає з приголомшливою швидкістю. Для того, щоб вплинути на ситуацію, яка склалася навколо екологічних біженців, передусім потрібно зберегти клімат у стабільному стані. А країнам треба виконати багато важливих завдань для запобігання незворотності змін клімату.

Алексєєва Єлизавета Андріївна,
ступінь LL.M з екологічного права Університету Орегону, США,
керівник інформаційно-аналітичного відділу
МБО «Екологія-Право-Людина»

Вихрист Сергій Михайлович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
ВНЗ «Університет економіки та права “КРОК”»

Скрильніков Дмитро Валерійович,
адвокат, віце-голова Комітету з дотримання
Конвенції ЄЕК ООН про доступ до інформації,
участь громадськості в процесі прийняття рішень та
доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля

Сушко Світлана Борисівна,
аспірантка кафедри політичних наук факультету політології та права
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,
заступниця директора Команди підтримки реформ
при Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України

ІНТЕГРОВАНІЙ ПІДХІД ДО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ

Модернізація економіки та зменшення негативного впливу великих промислових забруднювачів на довкілля і здоров'я населення – шлях до сталого розвитку України.

Згідно з інформацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) про смертність та тягар захворювань від забруднення атмосферного повітря за 2016 рік³⁷⁹, Україна щорічно втрачає близько 2 538 років життя на 100 000 людей з урахуванням інвалідності. Це найвищий показник у Європі. Україна також перебуває серед лідерів за передчасною смертністю через забруднене повітря: 124 люди-

³⁷⁹ Ambient air pollution: A global assessment of exposure and burden of disease. WHO, 2016. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241511353>

ни на 100 000 мешканців³⁸⁰. Це близько 150 людей на добу. Через смертність та захворюваність, пов'язані із забрудненням, Україна втрачає 5,8% ВВП (CREA 2020)³⁸¹, що співставно з річним бюджетом Міністерства охорони здоров'я України.

Загальні економічні втрати у 2018 році від забруднення повітря в світі оцінюються у 2,9 трлн доларів США, або 3,3% світового ВВП³⁸². Найвищий рівень забруднюючих речовин в атмосферному повітрі зареєстровано у містах південно-східного регіону України, де розташовані найбільші промислові виробництва. Доведено, що у цих містах загальний рівень захворюваності населення на 25-40% вищий, ніж у відносно чистих³⁸³.

За оцінкою аналітиків Center for Research on Energy and Clean Air (CREA 2021), економічні втрати України від впливу токсичних викидів вугільних ТЕС на населення становлять 3,2 млрд євро (100 млрд грн), що дорівнює видаткам Державного бюджету України на оборону за 2019 рік. Від такого стану речей потерпає не лише Україна. Збитки від впливу українських ТЕС в сусідніх державах-членах ЄС становлять 3,3 млрд євро на рік (CREA 2021)³⁸⁴.

На жаль, актуальний на сьогодні виклик, що погіршує проблему, – це коронавірусна криза. За результатами досліджень, проведених у різних країнах, науковці припускають, що кількість смертей й інші негативні наслідки спричиненої коронавірусом хвороби COVID-19 можуть бути пов'язані з якістю повітря. Там, де повітря забруднене (високий рівень діоксиду азоту), а повітрообіг слабкий, зафіксовано значно більше смертей від хвороби COVID-19³⁸⁵.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Quantifying the Economic Costs of Air Pollution from Fossil Fuels. CREA, 2020. URL: <https://energyandcleanair.org/wp/wp-content/uploads/2020/02/Cost-of-fossil-fuels-briefing.pdf>

³⁸² Farrow, A., Miller, K.A. & Myllyvirta, L. Toxic air: The price of fossil fuels. Seoul: Greenpeace Southeast Asia. February 2020. URL: <https://storage.googleapis.com/planet4-southeastasia-stateless/2020/02/21b480fa-toxic-air-report-110220.pdf>

³⁸³ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році, 1 жовтня 2017 року. URL: <https://menr.gov.ua/news/31768.html>

³⁸⁴ Вплив викидів українських вугільних електростанцій на здоров'я населення. CREA, 2021. URL: https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/Coal-Health-Impacts-in-Ukraine_UA.pdf

³⁸⁵ Епідеміолог: Цифри щодо смертності від коронавірусу порівнювати не можна // DW, 3 квітня 2020 року. URL: <https://www.dw.com/uk/епідеміолог-цифри-щодо-смертності-від-коронавірусу-порівнювати-не-можна/a-53004477>

Про це йдеться в дослідженні, яке провели в університеті імені Мартіна Лютера в німецькому Галле. Результати опубліковані в фаховому виданні «Science of the Total Environment»³⁸⁶. Дослідник Ярон Оген порівнює супутникові дані про забруднення повітря, повітряні потоки та смертність від коронавірусу в Італії, Франції, Іспанії та Німеччині. Він виявив більше смертей у регіонах, де високий рівень діоксиду азоту та слабкий повітрообіг. «Якщо, наприклад, поглянути на Північну Італію, Мадрид або Ухань у Китаї, то помітно одну особливість: усі вони оточені горами. Це підвищує ймовірність того, що повітря в цих регіонах стабільне, а рівень забруднення вищий», – пояснив автор дослідження³⁸⁷.

Підтвердила дослідження німецького вченого і доктор Марія Нейра з ВООЗ: люди, які мали хвороби, пов'язані із забрудненням, також мали тяжкий перебіг коронавірусної інфекції. Американське дослідження свідчить, що рівень летальності від COVID-19 зростає приблизно на 15% у районах, що мали навіть незначне збільшення рівня забруднення твердими частинками протягом кількох років до пандемії. Графіки показників смертності від COVID-19, як правило, повторюють графіки як районів із високою щільністю населення, так і з високою кількістю твердих частинок (ТЧ2.5)³⁸⁸.

Ще одне дослідження, проведене Сієнським університетом в Італії та Оргуським університетом у Данії, робить висновок про можливий зв'язок між високим рівнем забруднення повітря та смертями від коронавірусу на півночі Італії. У регіонах Ломбардія та Емілія Романья рівень летальності становив близько 12%, порівняно з 4,5% у решті Італії. У дослідженні, опублікованому в «Science Direct», зазначають: «Високий рівень забруднення на півночі Італії треба вважати додатковим фактором високого рівня смертності, зафіксованого в цій області»³⁸⁹.

³⁸⁶ Ogen, Yaron. Assessing nitrogen dioxide (NO₂) levels as a contributing factor to the coronavirus (COVID-19) fatality. Science of the Total Environment (2020). Doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.138605

³⁸⁷ Чому в Німеччині від коронавірусу помирає менше людей, ніж в інших країнах // DW, 2 квітня 2020 року. URL: <https://www.dw.com/uk/чому-в-німеччині-від-коронавірусу-помирає-менше-людей-ніж-в-інших-країнах-відео/a-52984248>

³⁸⁸ Як брудне повітря впливає на смертність від коронавірусу // BBC News, 22 квітня 2020 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52357143>

³⁸⁹ Там само.

Діяльність промисловості в Україні призводить до значного забруднення довкілля і негативного впливу на здоров'я населення через низку причин. В Україні процес модернізації виробництва та зменшення викидів забруднюючих речовин рухається вкрай повільно. На сьогодні зношеність обладнання української промисловості становить близько 70%³⁹⁰, для обладнання теплової енергетики нормативний строк експлуатації вже вичерпаний на всіх ТЕС ГК (НЕК Укренерго 2021)³⁹¹.

Екологічне регулювання з метою поступового зменшення викидів та впровадження для окремих галузей наближених до європейських нормативів лише на рівні підзаконних актів не дало належного результату. Минуло 11 років з дня затвердження умов модернізації для коксохімічної промисловості³⁹², 13 років – для енергетичного сектору³⁹³, 9 років – для агломераційного виробництва³⁹⁴, проте не більше ніж третина виробництв її розпочали. Спостерігається системне невиконання промисловістю взятих на себе зобов'язань і хронічне відтермінування її екологізації.

Чинна система дозволів у сфері охорони навколишнього природного середовища заснована на покомпонентному підході до

³⁹⁰ Екологічна модернізація промисловості: скільки ще чекати українцям на чисте повітря? // Економічна правда, 10 червня 2021 року. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/06/10/674889/>

³⁹¹ Звіт з оцінки відповідності (достатності) генеруючих потужностей для покриття прогнозованого попиту на електричну енергію та забезпечення необхідного резерву у 2020 році. Укренерго, 2020. URL: <https://ua.energy/wp-content/uploads/2021/06/Zvit-z-otsinky-vidpovidnosti-dostatnosti-generuyuchykh-potuzh-nostej-dlya-pokryttya-prognozovanogo-popytu-na-elektrychnu-energiyu-ta-zabez-pechennya-neobhidnogo-rezervu-u-2020.pdf>

³⁹² Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 29.09.2009 № 507 «Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин від коксових печей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-09#Text>

³⁹³ Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22.10.2008 № 541 «Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-08#Text>

³⁹⁴ Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 21.12.2012 № 671 «Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установки) для випалювання та агломерації металеві руди (включаючи сульфідну руду)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0003-13#Text>

регулювання впливу на довкілля. Зокрема, законодавством передбачена видача дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, дозволу на спеціальне водокористування та дозволу на здійснення операцій у сфері поводження з відходами. Ці дозволи видаються відокремлено, без взаємного врахування їхніх вимог. Такий підхід також не враховує кумулятивного впливу господарської діяльності на довкілля та залишає поза увагою, наприклад, питання, пов'язані з охороною ґрунтів, ефективним споживанням енергії та сировини, умовами виведення об'єкта з експлуатації та відновленням території промислового майданчика до безпечного екологічного стану.

Недостатній рівень контролю з боку держави за виконанням умов документів дозвільного характеру у сфері охорони навколишнього природного середовища та недієвий механізм забезпечення дотримання вимог екологічного законодавства не заохочують суб'єктів господарювання до збільшення інвестицій у природоохоронні заходи.

Згідно зі звітом Рахункової палати України, протягом 2015–2017 років органи державної влади не забезпечили створення ефективної та дієвої системи контролю за обсягами та видами викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря та скидів у водні об'єкти, які є об'єктом та базою нарахування екологічного податку, а також за повнотою і своєчасністю надходження цього податку до Державного бюджету і, як наслідок, на сьогодні стан навколишнього природного середовища, особливо в частині його забруднення, є достатньо загрозливим. Протягом 2015-2017 років подавали звітність про викиди в атмосферне повітря на понад 21,0 тис. платників більше, ніж мали відповідні дозволи, а за скиди у водні об'єкти, навпаки, звітували на 0,3–0,4 тис. менше, ніж мали дозволи на спеціальне водокористування. За результатами зіставлення даних статистичної звітності № 2-ТП (повітря) (річна), звітів про інвентаризацію викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, звітності за формою № 2ТП-водгосп (річна) виявлено непоодинокі випадки неподання платниками податкової звітності, як наслідок, імовірна сума заниження нарахувань екологічного податку за викиди в атмосферне повітря та скиди у водні об'єкти до зведеного бюджету, за розрахунками,

становила 2,9 млн грн (зокрема 0,6 млн грн до Державного бюджету)³⁹⁵.

У 2017 році в ЄС було зібрано 369 млрд євро екологічного податку, що склало 2,4 % ВВП ЄС. Екологічний податок в Україні становить 0,2 % ВВП, тобто у 12 разів менше³⁹⁶. При цьому переважна частина видатків на охорону навколишнього природного середовища (більше 70%) здійснюється з Державного бюджету України. У цілому ж видатки на цю сферу в державі не перевищують 1,1% від усіх видатків. З місцевих бюджетів не більше 0,5% усіх видатків спрямовується на охорону навколишнього природного середовища, а з державного – не більше 1,6%³⁹⁷.

Окремо заслуговують на увагу питання збирання, забезпечення достовірності та відкритості даних про фактичні обсяги промислового забруднення відповідно до міжнародних стандартів. На сьогодні відсутні ефективні інструменти для своєчасного та повного інформування громадськості про виконання суб'єктами господарювання умов документів дозвільного характеру у сфері охорони навколишнього природного середовища, в тому числі існує обмежений доступ до даних про фактичні обсяги промислового забруднення та до звітності суб'єкта господарювання.

Промисловість України – основний споживач сировини, енергії та води. Безпосереднє споживання енергії промисловістю перевищує 30% від загальноекономічного показника. Більше половини з усього обсягу споживання здійснюється металургійною галуззю. «За даними Держстату, [...] енергоємність українського ВВП суттєво перевищує середньосвітовий показник. Наприклад, на кожні 1000 доларів ВВП в Україні витрачається приблизно в два рази більше енергії, ніж у Польщі. Ключовими причинами високої енергоємності є застарілість обладнання та технологічних

³⁹⁵ Звіт Рахункової палати про результати аудиту ефективності виконання повноважень органами державної влади в частині контролю за повнотою і своєчасністю надходження екологічного податку з викидів у атмосферне повітря та скидів у водні об'єкти, 11 квітня 2018. URL: http://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/10-3_2018/Zvit_10-3_2018.pdf

³⁹⁶ Екологічний податок – повертати чи не повертати, 21 червня 2019 року. URL: <http://epl.org.ua/announces/ekologichnyj-podatok-povertaty-chy-ne-povertaty/>

³⁹⁷ Канонішена-Коваленко К. Екологічний податок від А до Я. Київ : Фундація «Відкрите Суспільство», 2017.

процесів, висока частка енергоємних виробництв у ВВП країни, недостатньо розвинені сфери ІТ та послуг, висока частка тіньового сектору економіки, що спотворює показник енергоефективності», – йдеться у Національній економічній стратегії України до 2030 року³⁹⁸.

На основі результатів аудиту основними причинами стагнації української економіки Національна економічна стратегія України до 2030 року, зокрема, визначає:

- відсутність інвестицій;
- поступову зношеність та відсутність модернізації обладнання;
- повільні темпи запозичення та розвитку передових технологій і інновацій у виробництві.

Якщо зростання ВВП в Україні залишиться на нинішньому рівні, досягнення поточного показника ВВП на душу населення в Польщі займе 50 років, а в Німеччині – майже 100.

Погіршення добробуту та збільшення захворюваності населення, що є наслідком високого рівня промислового забруднення, призводять до зменшення економічної продуктивності працездатного населення. Витрати населення на лікування та витрати держави на підтримання системи охорони здоров'я спричиняють зменшення продуктивності та ВВП до 2%³⁹⁹.

У Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення⁴⁰⁰ наголошується, що невідкладність розв'язання проблеми промислового забруднення навколишнього природного середовища в Україні зумовлена:

- високими показниками смертності та захворюваності населення внаслідок забруднення навколишнього природного середовища промисловими об'єктами, що призводить до втрат валового внутрішнього продукту та виникнення місцевих соціальних конфліктів або зон соціальної напруженості;

³⁹⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text>

- необхідністю виконання Україною Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії й їхніми державами-членами, з іншої сторони⁴⁰¹, та інших міжнародних зобов'язань;

- неефективністю системи державного нагляду (контролю) за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

- низьким рівнем координації дій органів виконавчої влади, залучених до зазначених дозвільних процедур, та недостатньою інституційною спроможністю;

- відсутністю практики комплексного розгляду впливу суб'єктів господарювання на всі компоненти навколишнього природного середовища;

- відсутністю у законодавстві вимог застосування найкращих доступних технологій та методів управління для забезпечення захисту навколишнього природного середовища;

- адміністративним навантаженням на суб'єктів господарювання і на органи виконавчої влади, що здійснюють видачу документів дозвільного характеру у сфері охорони навколишнього природного середовища;

- недосконалістю ведення обліку обсягів промислового забруднення: обсягів та складу забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, обліку водокористування і скидання стічних вод та обліку відходів;

- відсутністю відкритої бази даних про фактичні обсяги промислового забруднення та її невідповідністю міжнародним стандартам і, як наслідок, обмеженою участю громадськості у прийнятті рішень щодо видачі документів дозвільного характеру у сфері охорони навколишнього природного середовища⁴⁰².

Звичайно, реформа у сфері запобігання, зменшення та контролю промислового забруднення, нагальність якої не викликає сум-

⁴⁰¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁴⁰² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text>

нівів, є комплексною і потребує втілення рішень у інших сферах, зокрема зміни підходів до контролю в сфері охорони довкілля, податкової політики, статистичної звітності, обліку викидів, розвитку інструментів цифровізації та доступу до технологій тощо. Підприємства-забруднювачі насамперед мають бути зацікавлені у зменшенні викидів, а отже, у зменшенні витрат на сплату екологічного податку, а також зменшенні регуляторного навантаження, зокрема, оптимізації дозвільних процедур.

Згідно з Національною економічною стратегією України до 2030 року серед стратегічних цілей в економічній політиці Уряду закладено «забезпечення взаємовигідної торгівлі з країнами світу та досягнення розширеного доступу до зовнішніх ринків і підвищення конкурентоспроможності українських товарів та послуг, створення позитивного іміджу країни та забезпечення присутності українських виробників на міжнародних ринках», «забезпечення високого рівня здоров'я та високих показників тривалості життя і тривалості здорового життя». Для того, щоб досягти європейського рівня добробуту, необхідно закласти такі засади розвитку економіки, які забезпечать принаймні півтора-два десятиліття прискореного зростання і дадуть змогу надолужити втрачене. Трансформовані та високопродуктивні сектори економіки зможуть ефективно конкурувати на міжнародному ринку товарів і послуг з іноземними державами, що сприятиме зростанню податкових надходжень до бюджету та доходів населення.

Фокусування на нових підходах до подолання моделей лінійного виробництва та споживання, розвиток циркулярної економіки, що ґрунтується на заощадженні ресурсів, перетворенні відходів у ресурси в кінцевому підсумку, застосування технологій та методів управління, що попереджають та зменшують негативний вплив на довкілля і здоров'я населення, – єдиний шлях до сталого розвитку України.

Найкращі доступні технології та методи управління як основа політики запобігання та контролю промислового забруднення в ЄС

Високий рівень промислового забруднення у світі змушує активно шукати економічно доцільні екологічні рішення щодо його запобігання, зменшення та контролю. Такі пошуки в різних краї-

нах об'єднують зусилля науковців, бізнесу, влади та громадськості, що спрямовані на дослідження впливу промисловості на довкілля. Успішні приклади взаємовигідних рішень задля максимально ефективного захисту довкілля набувають форм загальнодержавного, регіонального або місцевого регулювання у нормативно-правових актах, стандартах або регламентах про інтегроване запобігання, зменшення та контроль промислового забруднення.

Європейський Союз проводить політику запобігання та контролю промислового забруднення, засновану на найкращих доступних технологіях і методах управління (далі – НДТМ), з 1996 року. Ключовими елементами запобігання, зменшення та контролю промислового забруднення в ЄС є переліки НДТМ, застосування яких передбачене Директивою 2010/75/ЄС⁴⁰³.

Директива 2010/75/ЄС визначає засади запобігання, зменшення та контролю промислового забруднення з використанням механізму інтегрованого дозволу, вимагаючи досягнення максимального захисту довкілля в цілому та виключаючи можливість перенесення забруднення з одного компоненту довкілля до іншого (насамперед йдеться про воду, повітря та ґрунти).

Згідно з Директивою 2010/75/ЄС, НДТМ (англійською BAT, best available techniques) означають найбільш ефективний та сучасний етап у розвитку господарської діяльності та методів її здійснення, який свідчить про практичну відповідність окремих технологій як основи для встановлення гранично допустимих викидів та інших умов документів дозвільного характеру, що спрямовані на запобігання та в разі недосяжності зменшення викидів і негативного впливу на довкілля в цілому. У цьому контексті: «технології» охоплюють в себе як використовувані технології, так і спосіб, в який установку⁴⁰⁴ спроектовано, побудовано, як здійс-

⁴⁰³ Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (Нова редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10#Text

⁴⁰⁴ Під установкою Директива 2010/75/ЄС розуміє «стаціонарну технічну одиницю, у межах якої виконується один або декілька видів діяльності, перелічених у додатку I або у частині 1 додатка VII, та будь-які інші безпосередньо пов'язані види діяльності на тій самій ділянці, що мають технічний зв'язок із видами діяльності, переліченими в зазначених додатках, і які можуть чинити вплив на викиди та забруднення».

нуються її технічне обслуговування, експлуатація та виведення з експлуатації; «доступні технології» означають технології, котрі були розроблені в масштабі, що дозволяє впровадження у відповідному секторі економіки за практично здійснених економічних та технічних умов із врахуванням вартості та переваг незалежно від того, чи технології використовуються або виробляються у ЄС, допоки вони є виправдано доступними для оператора установки; «найкращі» означають найбільш ефективні з позиції забезпечення високого рівня захисту довкілля в цілому.

Директива 2010/75/ЄС застерігає, що комплексний підхід до запобігання, зменшення та контролю викидів у повітря, воду та ґрунт, а також до управління відходами, енергоефективності та запобігання аваріям, має важливе значення для досягнення рівних конкурентних умов в ЄС через інструмент застосування однакових екологічних вимог до установок.

ЄС має стандартизовану методологію для відбору та оцінки НДТМ, відому як «Севільський процес». Прообраз використуваної наразі процедури обміну інформацією був закладений у 1997 році під час розроблення НДТМ для металургійного сектору. Впродовж наступних 20 років процедуру вдосконалювали, усуваючи недоліки та впроваджуючи нові прогресивні технології і методи (наприклад, застосування ІТ-технологій).

Процедура визначення НДТМ в ЄС включає такі кроки:

- 1) визначення ключових екологічних проблем для відповідного сектору економіки;
- 2) вивчення технологій і методів, найбільш придатних для вирішення цих ключових екологічних проблем;
- 3) визначення найкращих показників ефективності для довкілля на основі зібраних даних в ЄС та в усьому світі;
- 4) вивчення умов, за яких ці показники ефективності для довкілля можуть бути досягнуті, враховуючи витрати, вплив на кожен компонент довкілля та загальні фактори, що можуть вплинути на впровадження технології;
- 5) визначення НДТМ, пов'язаних із ними нормативів гранично допустимих викидів (та інших показників ефективності для довкілля) і моніторинг досягнення встановлених показників для цього сектору.

Протягом декількох років робочі групи, що включають науковців, представників органів державної влади, приватного сектору, громадськості та інших зацікавлених сторін, працюють над довідковими референтними документами з НДТМ (BREF – BAT Reference Document) для кожної галузі економіки, яка пов'язана зі значним промисловим забрудненням.

Оцінювання технологій і методів, як і збір та аналіз інформації, проводить EIPPCB (European Integrated Pollution Prevention and Control Bureau / Європейське бюро з інтегрованого запобігання і контролю забруднення) у співпраці з робочими групами. Дані для роботи базуються на відповідях на анкети, письмових консультаціях та дискусіях під час засідань робочих груп. Відбувається оцінка зібраної інформації, отриманої від компаній, галузевих асоціацій, положень національного законодавства та останніх досліджень. Визначена технологія/метод стає НДТМ-кандидатом (BAT candidate), з яким далі працюють для оцінки економічних показників, розрахунків витрат та вигод.

НДТМ, відібрані за допомогою «Севільського процесу», становлять основу для нормативів гранично допустимих викидів, пов'язаних із НДТМ (BAT-AEL – Emission Levels Associated with the Best Available Techniques). BAT-AEL мають обов'язкову юридичну силу в державах-членах ЄС, оскільки затверджуються Європейською Комісією у рішеннях – висновках НДТМ (BAT Conclusions). Затверджені рішення Європейська Комісія оприлюднює на сайті⁴⁰⁵ та публікує в Офіційному віснику Європейського Союзу.

Наразі розроблено довідкові референтні документи, що містять рекомендації для більше ніж 50 видів економічної діяльності.

Процес оновлення (актуалізації) висновків НДТМ є безперервним. Європейське бюро зобов'язане переглядати довідкові референтні документи з НДТМ не рідше ніж 1 раз на 8 років, оприлюднюючи оновлену інформацію.

Нормативи гранично допустимих викидів, пов'язаних із НДТМ (BAT-AEL), є основою для умов інтегрованого дозволу. Гранично допустимі викиди (ELVs) встановлюються для установки таким чином, щоб викиди забруднюючих речовин не перевищували нормативів гранично допустимих викидів, пов'язаних із НДТМ (BAT-AEL).

⁴⁰⁵ European IPPC Bureau. URL: <https://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/>

Директива передбачає право дозвільного органу надати відступ (derogation) від ВАТ-АЕЛ, що за виняткових та чітко визначених обставин встановлює для окремої установки менш суворі гранично допустимі викиди.

Такий відступ може застосовуватися лише тоді, коли з наведеної оператором установки оцінки відступу робиться висновок про те, що досягнення нормативів гранично допустимих викидів, визначених у висновках НДТМ, призведе до непропорційно високої вартості порівняно з перевагами для довкілля у зв'язку з:

- 1) географічним розташуванням установки;
- 2) місцевими екологічними умовами; або
- 3) технічними характеристиками установки.

Висновки НДТМ інституційно визначені Директивою 2010/75/ЄС і не передбачають застосування аналогів або схожих за ознаками інструментів. Будь-які аналоги, або схожі за ознаками інструменти, можуть існувати, проте вони не вважатимуться висновками НДТМ. Крім того, висновки НДТМ – це єдиний інструмент, який використовується у всьому Європейському Союзі. Тому існують лише висновки НДТМ ЄС. Інших – «національних» (окремо польських, французьких чи чеських) висновків НДТМ – у рамках імплементації Директиви 2010/75/ЄС немає і не може бути.

З детальним описом підходів до визначення документів, що регулюють екологічні вимоги до промислових підприємств у інших країнах світу, можна ознайомитися у звіті Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)⁴⁰⁶.

Згідно з висновками аналітичної доповіді «Ricardo Energy and Environment» щодо результатів застосування НДТМ для металургійних підприємств Європи, монетизовані переваги для здоров'я та навколишнього середовища, що виникають внаслідок скорочення викидів, значно перевищують витрати на дотримання вимог. За оцінками Ricardo, вигоди від скорочення викидів від агломераційних установок в ЄС становлять 644 млн євро, що значною мірою

⁴⁰⁶ OECD (2018), Best Available Techniques (BAT) for Preventing and Controlling Industrial Pollution, Activity 2: Approaches to Establishing Best Available Techniques Around the World, Environment, Health and Safety, Environment Directorate, OECD. URL: <https://www.oecd.org/chemicalsafety/risk-management/approaches-to-establishing-best-available-techniques-around-the-world.pdf>

зумовлено скороченням утворення вторинних забруднюючих речовин при вирішенні питань викидів пилю, що дає співвідношення користі та витрат у 14 до 1. В цілому, враховуючи всі процеси в металургійному секторі, співвідношення вигод та витрат є дещо нижчим, проте однаково дуже позитивним і становить 10,4 до 1⁴⁰⁷.

Бізнес у Європі вже давно не розглядає екологічну модернізацію окремо від економіки. Це взаємопов'язані процеси, що сприяють розвитку економіки, забезпечуючи максимальний рівень захисту довкілля та здоров'я населення. На розробку нових екологічних технологій, їх поширення та пошук дієвих підходів до впровадження ЄС витратив багато часу, коштів та зусиль, але тим самим проклав дорогу й іншим країнам, і зараз Україна може взяти до використання всі ці успішні напрацювання.

Як підкреслює депутатка Європейського Парламенту Віола фон Крамон, Євросоюз визнає Україну стратегічним партнером для декарбонізації в рамках Європейського зеленого курсу (Green Deal), який спрямований на те, щоб Європа стала першим вуглецевонейтральним континентом. Зелена індустріальна стратегія ЄС має стати дороговказом і для України. Країна має великий потенціал стати провідною силою зелених перетворень Європи. Для цього українським політикам потрібно швидко підготувати правову базу для необхідного переходу⁴⁰⁸.

Основні засади Директиви 2010/75/ЄС

Директива 2010/75/ЄС є ключовим правовим інструментом законодавства ЄС про промислові викиди. Директива 2010/75/ЄС визначає процедуру видачі дозволу на здійснення окремих видів господарської діяльності з великим потенціалом до забруднення з метою уникнення або мінімізації викидів забруднюючих речовин у повітря, воду та ґрунт, а також утворення та захоронення відходів для досягнення загального високого рівня захисту довкілля та здоров'я населення, зокрема, шляхом застосування НДТМ.

⁴⁰⁷ Ex-post assessment of costs and benefits from implementing BAT under the Industrial Emissions Directive. Ricardo/ED10483/Issue Number 7, 22 October 2018. URL: <https://circabc.europa.eu/sd/a/28bb7d3c-cf70-4a80-a73a-9fb90bb4968f/Iron%20and%20Steel%20BATC%20ex-post%20CBA.pdf>

⁴⁰⁸ Настав час прискорити екологічні реформи в Україні для успіху Європейського Зеленого Курсу // Interfax-Україна, 14 липня 2021 року. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/755580.html>

Для окремих видів діяльності, наприклад, великих спалювальних установок, установок для спалювання відходів або сумісного спалювання відходів, видів діяльності, які використовують органічні розчинники, та виробництва діоксиду титану, – Директива 2010/75/ЄС також встановлює загальні для ЄС нормативи гранично допустимих викидів для визначених забруднюючих речовин. Встановлені для цих секторів нормативи гранично допустимих викидів – це мінімальні значення, які мають бути відображені у дозволах та дотримані відповідними галузями. Оператори установок, що здійснюють види діяльності, зазначені у Додатку I до Директиви 2010/75/ЄС, зобов'язані отримати інтегрований дозвіл.

Директива 2010/75/ЄС базується на п'яти основних принципах, а саме: інтегрованому підході, НДТМ, гнучкості, інспекційних заходах нагляду (контролю) та участі громадськості.

Інтегрований підхід означає, що дозволи мають враховувати всі екологічні показники підприємства, охоплюючи, наприклад, викиди в атмосферу, воду та ґрунт, утворення відходів, використання сировини, енергоефективність, шум, попередження аварій, умови виведення об'єкта з експлуатації та відновлення території промислового майданчика до безпечного екологічного стану. Метою Директиви 2010/75/ЄС є забезпечення високого рівня захисту довкілля в цілому. Якщо діяльність передбачає використання, виробництво або вивільнення небезпечних речовин, Директива 2010/75/ЄС вимагає від операторів установок розроблення базового звіту перед початком експлуатації установки або до оновлення дозволу з урахуванням можливості забруднення ґрунтів та підземних вод, забезпечуючи інтегрований підхід.

Умови дозволу, включаючи гранично допустимі викиди, мають базуватися на НДТМ. Висновки НДТМ є основою для встановлення умов дозволу. Директива 2010/75/ЄС підсилює застосування НДТМ як спосіб зменшити шкідливі промислові викиди в ЄС та сприяти покращенню стану довкілля і здоров'я населення.

Директива 2010/75/ЄС передбачає окремі елементи гнучкості, дозволяючи дозвільним органам у визначених випадках встановлювати менш жорсткі гранично допустимі викиди. Такі заходи застосовуються лише тоді, коли оцінка відступу дає підстави вважати, що для діючої установки досягнення нормативів гранично

допустимих викидів, визначених у висновках НДТМ, призведе до непропорційно високої вартості у порівнянні з перевагами для довкілля через географічне розташування, місцеві екологічні умови установки або технічні характеристики установки. Дозвільний орган зобов'язаний наводити обґрунтування застосування відступу у дозволі, у тому числі висновки аналізу витрат та вигод. Крім того, глава III Директиви 2010/75/ЄС, яка стосується великих спалювальних установок, запроваджує окремі інструменти гнучкості (перехідний національний план, спеціальні умови для установок, у яких завершується строк експлуатації тощо).

Директива 2010/75/ЄС містить обов'язкові вимоги щодо заходів контролю промислових установок, перевірки дотримання умов дозволів, звітності, моніторингу викидів та моніторингу забруднення ґрунтів і підземних вод тощо. Держави-члени мають створити систему екологічного нагляду (контролю), включаючи ефективні, пропорційні і стримуючі санкції, та розробити плани інспекційних перевірок. Директива 2010/75/ЄС передбачає, що з урахуванням ступеня ризику, перевірки з виїздом на місце провадження промислової діяльності мають здійснюватися принаймні кожні один-три роки.

Директива 2010/75/ЄС гарантує, що громадськість має право брати участь у процесі прийняття рішень та бути поінформованою про її наслідки, маючи доступ до: заяви на отримання дозволу з метою надання зауважень та пропозицій; дозволів; результатів моніторингу викидів. Також у ЄС функціонує Європейський реєстр викидів і перенесення забруднювачів (E-PRTR). У E-PRTR дані про викиди, надані державами-членами, оприлюднюються у загальнодоступному реєстрі, що функціонує для надання екологічної інформації про основні види промислової діяльності. E-PRTR замінив собою попередній загальноєвропейський реєстр забруднюючих речовин – так званий Європейський реєстр викидів забруднюючих речовин (EPER).

Згідно з Директивою 2010/75/ЄС, оператори установок мають забезпечувати вжиття всіх необхідних заходів щодо: попередження забруднення та уникнення значного забруднення, зокрема шляхом застосування НДТМ; уникнення утворення відходів (ієрархія управління відходами має відповідати вимогам Директиви 2008/98/ЄС

про відходи); енергоефективності; запобігання аваріям та обмеження їх наслідків; уникнення ризику забруднення та відновлення території після припинення діяльності.

Таким чином, Директива 2010/75/ЄС зміцнює режим інтегрованого запобігання, зменшення та контролю забруднення й забезпечує подальшу узгодженість, прозорість і консолідує чинне законодавство ЄС у лаконічній формі із спрощеними/узгодженими вимогами до моніторингу та звітності.

Транспозиція вимог Директиви 2010/75/ЄС у законодавство України

Відповідно до Угоди про асоціацію Україна зобов'язалася прийняти законодавство, необхідне для імплементації Директиви 2010/75/ЄС. У 2019 році Уряд затвердив Концепцію державної політики у сфері промислового забруднення⁴⁰⁹ та План заходів до неї⁴¹⁰ з метою послідовної імплементації Директиви 2010/75/ЄС. Згідно з Планом заходів, першим кроком з транспозиції Директиви 2010/75/ЄС визначено розроблення та подання Кабінетові Міністрів України проєкту Закону України «Про запобігання, зменшення та контроль промислового забруднення».

Оскільки Директива 2010/75/ЄС є основним інструментом ЄС, що регулює викиди забруднюючих речовин промисловими установками, і об'єднала 7 попередніх директив з питань промислового забруднення⁴¹¹, вона включає як загальні вимоги до дозволу,

⁴⁰⁹ Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 року № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text>

⁴¹⁰ План заходів із впровадження Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 року № 1422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-2019-%D1%80#Text>

⁴¹¹ Директива 2001/80/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2001 року про обмеження викидів певних забруднюючих речовин у повітря від великих спалювальних установок. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0080>; Директива Ради 1999/13/ЄС від 11 березня 1999 року щодо обмеження викидів летких органічних сполук внаслідок використання органічних розчинників у певні дії та установки. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1999:085:0001:0022:EN:PDF>; Директива Ради 78/176/ЄЕС від 20 лютого 1978 року про відходи виробництва діоксиду титану. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31978L0176>; Директива Ради 82/883/ЄЕС від 3 грудня 1982 року про процедури нагляду та моніторингу навколишнього середовища, пов'язаного з відходами виробництва діоксиду титану. URL: <https://eur-lex>.

яким запроваджується інтегрований підхід до промислового забруднення, так і специфічні технічні вимоги до окремих видів діяльності, зокрема спалювальних установок (глава III), установок для спалювання відходів та сумісного спалювання відходів (глава IV), установок та видів діяльності, в яких застосовуються органічні розчинники (глава V), та установок, що виробляють двоокис титану (глава VI). На нашу думку, транспозиція вимог Директиви 2010/75/ЄС має здійснюватися шляхом врегулювання основних аспектів, пов'язаних із дозвільною процедурою, на рівні закону, а спеціальні положення, які містять технічні вимоги до окремих установок та видів діяльності, визначені у главах III-VI та відповідних додатках до Директиви 2010/75/ЄС, треба включити до підзаконних нормативних актів. Крім того, необхідно внести ряд змін до чинного законодавства, зокрема у частині впровадження в національному законодавстві вимог щодо затвердження та дотримання висновків НДТМ, які за змістом, формою та структурою мають відповідати висновкам НДТМ ЄС (наприклад, шляхом внесення змін до розділу VII Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»⁴¹²), та внесення змін до законодавства про охорону атмосферного повітря, водного законодавства, а також законодавства про відходи з метою інтеграції відповідних дозвільних процедур у рамках одного інтегрованого дозволу. Окремими законами можливо внесення змін до законодавства, що встановлює юридичну відповідальність за порушення у сфері промислового забруднення, зокрема, порушення умов дозволу або невиконання інших обов'язків оператора установки. У такий спосіб пропонується система новел у законодавстві забезпечуватиме повну транспозицію Директиви 2010/75/ЄС.

europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31982L0883; Директива Ради 92/112/ЄЕС від 15 грудня 1992 року про процедури гармонізації програм зменшення та остаточного усунення забруднення, спричиненого відходами виробництва діоксиду титану. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0112>; Директива 2008/1/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 січня 2008 року про комплексне запобігання та контроль забруднення (Кодифікована версія). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0001>; Директива 2000/76/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 4 грудня 2000 року про спалювання відходів. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0076>

⁴¹² Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

Поділяємо позицію науковців, які досліджували питання транспозиції Директиви 2010/75/ЄС⁴¹³ в Україні, про те, що інтегрований дозвіл має інтегрувати принаймні три існуючі дозволи, які стосуються промислового забруднення: дозвіл на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, дозвіл на спеціальне водокористування та дозвіл на здійснення операцій у сфері поводження з відходами. Такий інтегрований довкільний дозвіл (ІДД) має не просто об'єднати чинні вимоги трьох дозволів, а забезпечити взаємозв'язок відповідних вимог та комплексне регулювання промислового забруднення на основі підходів Директиви 2010/75/ЄС.

Закон, яким запроваджуватиметься система видачі інтегрованого довкільного дозволу в Україні (далі – Закон про ІДД), має, насамперед забезпечити визначення термінологічного апарату у цій сфері шляхом транспозиції основних дефініцій, які містяться в Директиві 2010/75/ЄС, зокрема термінів: «викид», «гранично допустимий викид», «забруднення», «оператор установки», «установка» тощо. Визначення НДТМ, висновків НДТМ та правил технічної експлуатації установок доцільно транспонувати шляхом внесення зазначених вище змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Положення Закону про ІДД мають визначати основні вимоги до інтегрованого довкільного дозволу, перелік видів діяльності, провадження яких вимагає його отримання, процедуру видачі інтегрованого довкільного дозволу, підстави відмови у його видачі, підстави та порядок анулювання інтегрованого довкільного дозволу, підстави та порядок внесення змін до інтегрованого довкільного дозволу, основні обов'язки оператора установки, особливості моніторингу викидів та контролю суб'єктів господарювання, які отримали інтегрований довкільний дозвіл, особливості припинення експлуатації установки та ліквідації забруднення, спричиненого її діяльністю. Законом про ІДД необхідно передбачити достатні строки для впровадження висновків НДТМ та переходу на нові нормативи, запровадити прозору електронну дозвільну систему та можливість для довгострокового інвестиційного планування у природоохоронні заходи для бізнесу тощо.

⁴¹³ Kobetska N. 2018. The Integrated Environmental Permit: Requirements of EU Legislation, Practice of its Implementation in Poland, Prospects for Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 5, 2 (Aug. 2018), 33-44. DOI: <https://doi.org/10.15330/jpnu.5.2.33-44>.

Враховуючи досвід функціонування в Україні електронного реєстру з оцінки впливу на довкілля⁴¹⁴ та розвиток цифровізації дозвільної діяльності в Україні, на нашу думку, Законом про ІДД доцільно запровадити електронний реєстр інтегрованих дозвільних дозволів, який мав би забезпечувати здійснення дозвільної процедури в режимі он-лайн, а також прозорість, обмін та накопичення інформації про установку та її функціонування протягом усього строку експлуатації установки.

Процедура видачі (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу, на нашу думку, має складатися з таких етапів:

1) попередній розгляд заяви на видачу (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу – на цьому етапі за результатами попереднього розгляду пакету документів, поданого оператором установки, на предмет його комплектності, відповідності вимогам щодо форми і змісту дозвільний орган приймає рішення про прийнятність його заяви на отримання (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу або про необхідність усунення недоліків і приведення заяви відповідно до вимог Закону про ІДД;

2) громадське обговорення у процесі видачі (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу – на цьому етапі відбувається безпосереднє виявлення зауважень і пропозицій громадськості щодо установки та намірів її оператора на отримання (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу шляхом збору письмових зауважень і пропозицій та проведення громадських слухань;

3) розгляд заяви на отримання (внесення змін до) інтегрованого дозвільного дозволу заінтересованими органами, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування – на цьому етапі відбуваються консультації дозвільного органу із заінтересованими органами, а також іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування щодо доцільності видачі інтегрованого дозвільного дозволу та його умов, а також способу врахування зауважень і пропозицій громадськості; для узгодження позицій учасників процедури на цьому етапі також доцільно передбачити можливість проведення узгоджувальної наради;

4) транскордонні консультації – цей етап процедури матиме місце лише у випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

⁴¹⁴ Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля. URL: <http://eia.menr.gov.ua/>

5) видача інтегрованого довкільного дозволу – центральний етап процедури, під час якого за результатами розгляду усіх зібраних документів дозвільний орган видає інтегрований довкільний дозвіл або приймає рішення про відмову у його видачі (чи внесенні змін до нього);

6) інформування про видачу інтегрованого довкільного дозволу – завершальний етап процедури, під час якого дозвільний орган інформує оператора установки та громадськість про результати дозвільної процедури із оприлюдненням текстів відповідних документів.

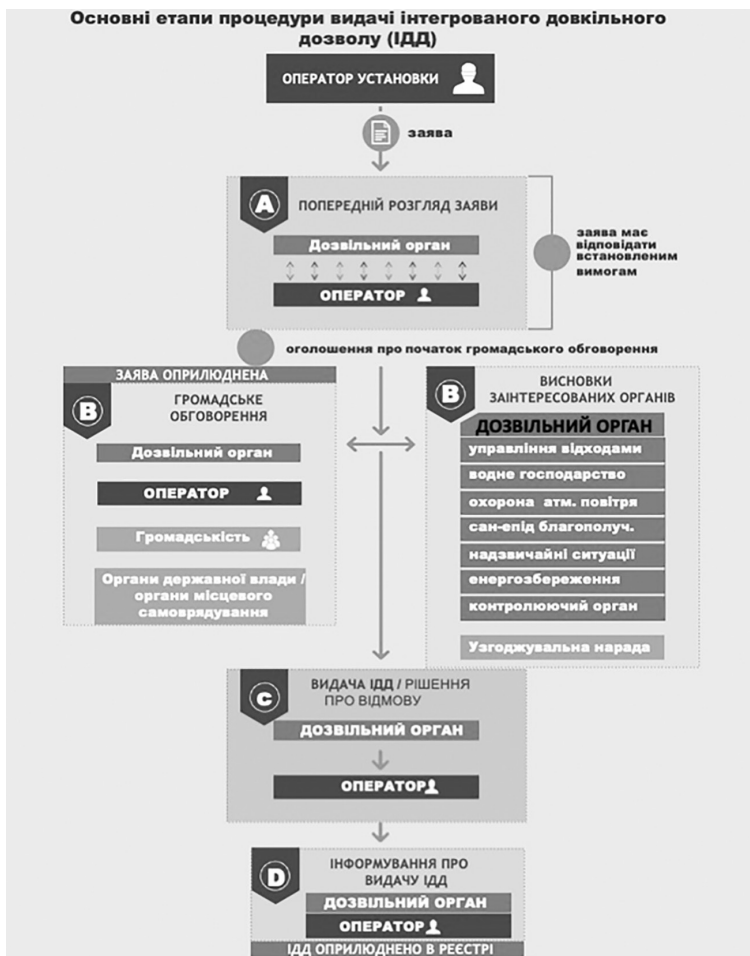

Схема 1. Пропоновані основні етапи процедури видачі інтегрованого довкільного дозволу

Участь громадськості у процесі видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу

Участь громадськості у процесі видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу має стати важливим наскрізним принципом дозвільної процедури. Цьому аспекту у Директиві 2010/75/ЄС присвячені статті 24 та 25, а також Додаток IV із докладними вимогами. На впровадження відповідних положень Директиви 2010/75/ЄС та Оргуської конвенції⁴¹⁵, Стороною якої є й Україна⁴¹⁶, Закон про ІДД має передбачати основні засади доступу громадськості до інформації, що стосується видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу, та участі громадськості у процедурі його видачі.

Основними елементами участі громадськості у процесі прийняття рішень згідно з законодавством ЄС та Оргуською конвенцією, що вже були перенесені, зокрема, у закони України «Про оцінку впливу на довкілля» та «Про стратегічну екологічну оцінку», є інформування громадськості про процес прийняття рішення, надання громадськості доступу до інформації, необхідної для прийняття такого рішення, збір зауважень і пропозицій громадськості, їх врахування органом, до компетенції якого належить прийняття відповідного рішення, та інформування громадськості про прийняте рішення⁴¹⁷. Ключова роль у своєчасному забезпеченні можливостей для участі громадськості має відводитися не оператору установки, а дозвільному органу як органу публічної влади.

Інформування громадськості про процес прийняття рішення

Закон про ІДД має передбачати, що в ході процедури видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу забезпечується ефективне інформування громадськості про дозвільну процедуру та можливості громадськості взяти у ній участь.

Зміст оголошення про початок громадського обговорення у процедурі видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного

⁴¹⁵ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 25 червня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text

⁴¹⁶ Конвенцію ратифіковано Законом № 832-XIV від 06.07.99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14#Text>

⁴¹⁷ The Aarhus Convention: An Implementation Guide (second edition). ECE/CEP/72/Rev.1, June 2014. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf, p. 126-127.

дозволу треба докладно визначити Законом про ІДД. Як того вимагають підпункти «с» – «g» пункту 1 Додатку IV до Директиви 2010/75/ЄС, у оголошенні має наводитися інформація, необхідна громадськості для її ефективної участі у відповідній дозвільній процедурі, зокрема, про процедуру громадського обговорення (строки, форми, відповідальних осіб) та можливості доступу до інформації, поданої оператором установки.

На нашу думку, Закон про ІДД має передбачати обов'язок дозвільного органу оприлюднювати оголошення про початок громадського обговорення через засоби електронного реєстру інтегрованих довкільних дозволів, також забезпечувати його оприлюдненняв інші способи, що гарантують доведення його до відома мешканців адміністративно-територіальних одиниць, які можуть зазнати впливу установки, а також інших заінтересованих осіб.

Закріплені у Законі про ІДД способи оприлюднення оголошення повинні відповідати вимогам положень Додатку IV до Директиви 2010/75/ЄС та статті 6 Оргуської конвенції про ефективне інформування громадськості. Обрані засоби інформування, на нашу думку, повинні забезпечувати якісне інформування максимально ширшого кола осіб. Для потреб процедури видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу, як і для потреб процедури оцінки впливу на довкілля, необхідно визначати громадськість, як таку, що включає одну чи більше фізичних або юридичних осіб, їх об'єднання, організації або групи⁴¹⁸, тобто фактично усіх, без будь-яких обмежень щодо місця проживання, реєстрації чи діяльності.

Доступ до інформації

На виконання підпункту «а» пункту 1 Додатку IV до Директиви 2010/75/ЄС положення Закону про ІДД мають закріпити, що надана оператором установки документація, необхідна для видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу, в тому числі заява на отримання (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу, є відкритими і надаються громадськості для ознайомлення. Як цього вимагає частина шоста статті 6 Оргуської конвенції⁴¹⁹,

⁴¹⁸ Пункт 2 частини першої статті 1 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля».

⁴¹⁹ The Aarhus Convention: An Implementation Guide (second edition). ECE/CEP/72/Rev.1, June 2014. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf, p. 147-149.

громадськості в процесі видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу має забезпечуватися доступ до всієї інформації, що стосується процесу видачі (внесення змін до) інтегрованого довкільного дозволу, в міру її надходження. З цією метою доцільно закріпити вимогу про розміщення такої документації у електронному реєстрі інтегрованих довкільних дозволів, а також у паперовій формі у кількох загальнодоступних місцях у межах адміністративно-територіальних одиниць, які можуть зазнати впливу установки. На виконання міжнародних вимог Законом про ІДД доцільно передбачити, що громадськість має право безоплатно ознайомлюватися з інформацією за місцем розміщення, робити копії (фотокопії) та виписки із зазначеної документації.

У Законі про ІДД також варто закріпити й інші норми щодо інформування громадськості про установку. Зокрема, результати моніторингу викидів, отримані з використанням автоматизованих систем вимірювання, документи, складені контролюючим органом за результатами перевірки установок, а також періодичні звіти операторів установок про виконання умов інтегрованих довкільних дозволів мають бути доступними для громадськості. Ці документи можуть бути важливими в процесі прийняття рішення дозвільним органом про внесення змін до вже виданих інтегрованих довкільних дозволів⁴²⁰.

Збір зауважень і пропозицій

Згідно з пунктом 5 Додатку IV до Директиви 2010/75/ЄС, докладні механізми громадського обговорення (наприклад, шляхом подання письмових зауважень і пропозицій або шляхом проведення громадських слухань) визначаються державами самостійно. Водночас для різних етапів процедури повинні бути передбачені розумні часові рамки, які забезпечуватимуть достатній час для інформування громадськості, для підготовки та ефективної участі громадськості у процедурі.

⁴²⁰ На нашу думку, інтегрований довкільний дозвіл може бути безстроковим, проте Законом про ІДД має передбачатися можливість внесення до нього змін за ініціативою оператора установки в разі змін у характері чи функціонуванні установки або в разі її розширення, а також за ініціативою дозвільного органу у разі необхідності перегляду чи оновлення умов такого дозволу. У такому випадку процедура внесення змін до інтегрованого довкільного дозволу має бути аналогічною процедурі його видачі з відповідними положеннями про участь громадськості.

Важливо зазначити, що протягом усього строку громадського обговорення, яке має тривати не менше ніж тридцять днів, Закон про ІДД повинен передбачати можливість громадськості подавати будь-які зауваження та пропозиції, які, на її думку, стосуються наданих оператором установки документів, самої установки чи її діяльності без необхідності їх обґрунтування. Встановлення обов'язку громадськості подавати зауваження з обґрунтуванням доцільності їх врахування прямо суперечитиме, зокрема, частині сьомій статті 6 Оргузької конвенції⁴²¹.

На наш погляд, Закон про ІДД має передбачати принаймні дві основні форми громадського обговорення: збір письмових зауважень і пропозицій та проведення громадських слухань. Водночас, враховуючи практику проведення громадських слухань у рамках процедури оцінки впливу на довкілля, допустимо відійти від правила про обов'язковість проведення громадських слухань у кожній процедурі видачі інтегрованого довкільного дозволу і встановити спеціальний фільтр. Наприклад, у Законі про ІДД можна передбачити, що громадські слухання проводяться лише за умови, що для участі в них зареєструвалася не менше ніж визначена кількість осіб. Така умова забезпечить можливість розумно використовувати ресурси дозвільного органу у тих ситуаціях, коли зацікавленість громадськості у проведенні громадських слухань є дуже низькою або відсутньою. В разі включення до Закону про ІДД положень про узгоджувальну нараду, необхідно передбачити й участь громадськості у ній.

Врахування зауважень і пропозицій громадськості та інформування про прийняте рішення

Директива 2010/75/ЄС і Оргузька конвенція вимагають аби отримані під час громадського обговорення зауваження і пропозиції громадськості були належним чином враховані в процесі прийняття відповідного рішення. Отже, законом про ІДД має передбачатися, що ухвалюючи рішення про видачу інтегрованого довкільного дозволу та формуючи його умови, в разі видачі дозвільний орган розглядає, на рівні з іншими документами, заува-

⁴²¹ The Aarhus Convention: An Implementation Guide (second edition). ECE/CEP/72/Rev.1, June 2014. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf, p. 153.

ження і пропозиції громадськості. Відповідно до міжнародних стандартів⁴²², Закон про ІДД повинен передбачати обов'язок дозвільного органу пояснити спосіб урахування зауважень і пропозицій громадськості у прийнятому ним рішенні.

З урахуванням частини другої статті 24 Директиви 2010/75/ЄС та частини дев'ятої статті 6 Оргуської конвенції Закон про ІДД повинен передбачати положення про інформування громадськості, зокрема через Інтернет, про прийняте за результатами процедури рішення та мотиви і міркування, що лягли в його основу. Відтак доцільно передбачити вимогу про оприлюднення виданого інтегрованого довкільного дозволу через засоби електронного реєстру інтегрованих довкільних дозволів. Також для інформування громадськості на території впливу установки Закон про ІДД має зобов'язувати дозвільний орган забезпечити ефективне оперативне оприлюднення інформації про видачу інтегрованого довкільного дозволу на такій території.

Викладена у запропонований нами спосіб модель дозвільної процедури з інтегрованими в ній механізмами участі громадськості відповідатиме міжнародним стандартам у цій сфері та вимогам Директиви 2010/75/ЄС.

Створення законодавчих рамок у сфері промислового забруднення, що сприятиме збереженню конкурентоздатності української промисловості на міжнародних ринках, розвитку екологічних інноваційних технологій, збереженню довкілля і здоров'я населення, консолідації зусиль для гармонізації з європейськими прагненнями «нульового забруднення», є можливим вже сьогодні. Більше того, модернізація промисловості на основі НДТМ нерозривно пов'язана з іншими вже існуючими екологічними зобов'язаннями для промисловості, зокрема, вимогами в рамках реалізації Національного плану скорочення викидів (НПСВ), Національно-визначеного внеску (НВВ-2), декарбонізації, інвестиційними зобов'язаннями, впровадженням Європейського зеленого курсу та досягненням Цілей сталого розвитку.

⁴²² Maastricht Recommendations on Promoting Effective Public Participation in Decision-making in Environmental Matters prepared under the Aarhus Convention. ECE/MP.PP/10 – ECE/MP.EIA/SEA/5, November 2015. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/2015/1514364_E_web.pdf, para. 131.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрейченко С.С. Концепція атрибуції поведінки держави в міжнародному праві. Одеса : Фенікс, 2015. 578 с.
2. Ашавский Б.М. Концепция относительно обязанности защищать в контексте международного права. Евразийский юридический журнал. 2012. № 12. URL: <https://eurasianlaw.ru/2012g/12-55-2012g>.
3. Биомедицина-2019: направления развития современной науки. Таллин, 2019. URL: <https://tallinn.mhealth.events/article/bio-meditsina-2019-napravleniya-razvitiya-sovremennoy-nauki-97140>.
4. Буткевич О. Право, етика, прогрес. Реценція на монографію: Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. 604 с. Український часопис міжнародного права. 2020. № 3. С. 169-172.
5. Венская декларация и Программа действий: принята на Всемирной конференции по правам человека. Вена, 25 июня 1993 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml.
6. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник; пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса : Феникс, 2011. 210 с.
7. Виноградов С.В. Международное право и охрана атмосферы. Наука, 1987. 160 с.
8. Віденська конвенція про охорону озонowego шару, 22 березня 1985 р. URL: <http://xn--80aagahqwyibe8an.com/akti-pravovi-mijnarodni/videnska-konventsija-pro-ohoronu-ozonovogo-2005-1808.html>.
9. Воєнні дії на сході України – цивілізаційні виклики людству. Львів : ЕПЛІ, 2015. 136 с.
10. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків, 2020. 544 с.
11. ВООЗ. Загрязнение атмосферного воздуха. URL: [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-\(outdoor\)-air-quality-and-health](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health).
12. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

13. ГЕП-6, Доповідь про оцінку по паневропейському регіону. URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7748?show=full>.

14. Глобальная стратегия охраны здоровья женщин, детей и подростков (2016-2030). URL: https://www.who.int/maternal_child_adolescent/documents/global-strategy-women-children-health-ru.pdf?ua=1.

15. Гнатовський М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні. Застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Report_Respect-for-HR-in-Conflict_Gnatovsky_UKR.pdf.

16. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета : Международный Комитет Красного Креста, 2011. 1144 с.

17. Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (Нова редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10#Text.

18. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 8 червня 1977 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199/print1478683605283733.

19. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), 8 червня 1977 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

20. Дроздов О. COVID-19 та права людини. Критерії ЄСПЛ. ECHR: Ukrainian Aspect. 30.03.2020. URL: <https://www.echr.com.ua/covid-19-ta-prava-lyudini-kriteri%D1%97-yespl/.oo>.

21. Европейская конференция ВОЗ высокого уровня по неинфекционным заболеваниям. Неинфекционные заболевания и загрязнение атмосферного воздуха (Ашхабад, Туркменистан, 9-10 апреля 2019 г.). URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/397788/Air-Pollution-and-NCDs_RUS.pdf.

22. Екологічне право України: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Х. : Право, 2009. 328 с.

23. Європейське право. Право Європейського союзу : підручник / за заг. ред. В.І. Муравйова. Кн. четверта. Матеріальне право Європейського союзу. К. : Ін Юре, 2016. 400 с.

24. Єделев Р. Діяльність Європейського суду справедливості в установленні компетенції Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища. Віче. 2010. № 10. С. 4-6.

25. Забезпечення євроінтеграційних процесів в екологічній сфері України: адміністративно-правові аспекти : монографія. К. : ЦП КОМПРИНТ, 2018. 397 с.

26. Загорський В., Ліпенцев А., Борщук Є. Глобальна екологічна проблема в системі національної безпеки. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2011. Вип. 1. С. 78-87.

27. Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник. Київ : Промені, 2010. 510 с.

28. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», 08.07.2011 р. № 3671-VI. Дата оновлення: 03.03.2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>.

29. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 20.10.2014 р. № 1706-VII. Дата оновлення: 06.09.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.

30. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII від 28 лютого 2019 року. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 16, ст. 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.

31. Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», 27.02.1991 р. № 791а-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12>.

32. Закон України «Про транскордонне співробітництво» № 1861-IV від 24 червня 2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 45, ст. 499. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text>.

33. Занкевич Н.В. Розхитаний захист прав людини та основоположних свобод в Європейському Союзі. Молодий вчений. 2019. № 5 (69). С. 193-197.

34. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. Український часопис міжнародного права. 2006. № 2. С. 7-16.

35. Звіт з оцінки відповідності (достатності) генеруючих потужностей для покриття прогнозованого попиту на електричну енергію та забезпечення необхідного резерву у 2020 році. Укренерго, 2020. URL: <https://ua.energy/wp-content/uploads/2021/06/Zvit-z-otsinky-vidpovidnosti-dostatnosti-generuyuchykh-potuzhnostej-dlya-pokryttya-prognozovanogo-popytu-na-elektrychnu-energiyu-ta-zabezpechennya-neobhidnogo-rezervu-u-2020.pdf>.

36. Звіт Рахункової палати про результати аудиту ефективності виконання повноважень органами державної влади в частині контролю за повнотою і своєчасністю надходження екологічного податку з викидів у атмосферне повітря та скидів у водні об'єкти, 11 квітня 2018. URL: http://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/10-3_2018/Zvit_10-3_2018.pdf.

37. Канонішена-Коваленко К. Екологічний податок від А до Я. Київ : Фундація «Відкрите Суспільство», 2017. 108 с.

38. Качурінер В.Л. Правове регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 243 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5926/Kachuriner_AKD.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

39. Князева Т.В. Міжнародна екологічна політика: теорія, методологія, сценарії розвитку : монографія. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2014. 384 с.

40. Компенсація екологічної шкоди внаслідок воєнних дій: міжнародна практика. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». Травень 2022. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/635/files/enivironmental-reparations-for-ukraine.pdf>.

41. Конвенція об охроне всемирного культурного и природного наследия, 16 листопада 1972 року. Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля; Відп. ред. проф. С. Кравченко. Вид. 2-ге, доп. Львів : Норма, 2002. С. 18-27.

42. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 25 червня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.

43. Конвенція про захист цивільного населення під час війни, 12 серпня 1949 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

44. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

45. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18 жовтня 1907 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222.

46. Конвенція щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці, 1969 р. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5498359e6>.

47. Конституція України від 28.06.1996 р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

48. Копылов М.Н. Природозащитные аспекты деятельности МККК. Международное право – International law. М., 2006. № 2. С. 184-203.

49. Короткий Т.Р. Екологізація міжнародного права. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/506/KorotkiyE-kologizatsiya_mijn_prava.pdf;jsessionid=98DAE43BB2C976FC-19624FA4376DD900?sequence=1.

50. Кремер Л., Винтер Г. Экологическое право Европейского Совета. Предисловие / отв. ред. О. Д. Дубовик. Москва : Изд. Дом «Городец», 2007. 67 с.

51. Крусс В. Конституционный генезис современного медицинского права и проблема злоупотребления правом. Медичне право. 2010. № 5. С. 34-51.

52. Крусс В.И. Личностные (соматические) права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. Государство и право. 2000. № 10. С. 43-50.

53. Купінець Л.Є. Політика міжнародного екологічного співробітництва: системне визначення та реалізація. Ефективна економіка 2016. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5210>.

54. Ладанюк А.П. Основи системного аналізу : навчальний посібник. Вінниця : Нова книга, 2004. 176 с.

55. Ладиченко В.В. Екологічна політика і право ЄС : Навчальний посібник / В.В. Ладиченко, І.В. Гиренко, Л.О. Головка, В.А. Вітів. К. : Видавничий центр НУБіП України. 2019. 363 с.

56. Левенець Ю. Політика. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парлам. вид-во, 2011. С. 567.

57. Лозо В.І. Правові основи екологічної політики Європейського Союзу: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2010. 36 с.

58. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів, 2014. 258 с.

59. Міжнародне право: Основні галузі : підручник; за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.

60. Міжнародне право. Основи теорії : підручник; за ред. В.Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.

61. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич та ін.] ; за ред. В.В. Мицика. Т. 1 : Основи теорії. 2019. 416 с.

62. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

63. Мохончук С. Еволюція міжнародно-правових норм регламентації злочину екоциду в міжнародному кримінальному праві. Публічне право. 2011. № 4. С. 187-193.

64. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / за заг. ред. А.П. Буценка. Київ : КИТ, 2017. 88 с.

65. Найгучніші судові справи зі зміни клімату. URL: <https://ecoaction.org.ua/klimatychni-sudovi-spravy.html>.

66. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 21.12.2012 № 671 «Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установки) для випалювання та агломерації металеві руди

(включаючи сульфідну руду)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0003-13#Text>.

67. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням», від 04.10.2021 № 2153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-21#Text>.

68. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 29.09.2009 № 507 «Про затвердження Технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин від коксових печей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-09#Text>.

69. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22.10.2008 № 541 «Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-08#Text>.

70. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році, 1 жовтня 2017 року. URL: <https://menr.gov.ua/news/31768.html>.

71. Окружающая среда и изменение климата. URL: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/Health/Pages/ClimateChange.aspx>.

72. Орехов С.М. Правове регулювання охорони довкілля в Європейському Союзі: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2019. 413 с.

73. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text.

74. Особи, які потребують міжнародного захисту. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a7c5ea14>.

75. Островська Б.В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. 604 с.

76. Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. К.: ВАІТЕ, 2017. 88 с.

77. Пастухова Л.В., Шуміленко А.П. Концепція «відповідальності із захисту»: питання міжнародно-правового обґрунтування. Міжнародне право XXI століття: сучасний стан та перспективи розвитку (до 60-ліття проф. І.П. Репецького). М.М. Микієвич, М.В. Буроменський, В. В. Гутник [та ін.]; за ред. М.М. Микієвича. Львів : ЛА «Піраміда», 2013. С. 158-172.

78. First report on protection of the environment in relation to armed conflicts by Marja Lehto, Special Rapporteur. URL: file:///Users/marynamedvedieva/Downloads/A_CN-4_720-EN.pdf.

79. План заходів із впровадження Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 року № 1422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-2019-%D1%80#Text>.

80. Попков Д.О. Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 052. Харків, 2021. 350 с.

81. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>.

82. Пояснювальна записка до проекту Закону про забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, 21 вересня 2021 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72817&pf35401=553349>.

83. Пояснювальна записка до проекту Закону про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення, 6 вересня 2021 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72690&pf35401=552313>.

84. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text>.

85. Проект Закону про запобігання, зменшення та контроль забруднення, що виникає в результаті промислової діяльності, 29 верес-

ня 2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70077.

86. Проект Закону про запобігання, зменшення та контроль промислового забруднення, 24 лютого 2020 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68219.

87. Проект Закону про забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, 22 вересня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72817.

88. Проект Закону про запобігання, зменшення та контроль забруднення, що виникає в результаті промислової діяльності, 7 вересня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72691.

89. Проект Закону про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення, 7 вересня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72690.

90. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, 9 травня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.

91. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №74/306 «Всеобъемлющие и скоординированные меры реагирования на пандемию коронавирусного заболевания (COVID-19)», 11 сентября 2020 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/306>.

92. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №75/130 «Здоровье населения мира и внешняя политика: укрепление устойчивости системы здравоохранения посредством доступного медицинского обслуживания для всех», 14 декабря 2020 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/75/130>.

93. Резолюція 377 (V) Генеральної Асамблеї ООН «Єдність на користь миру», 3 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_600#Text.

94. Резолюція 60/1 Генеральної Асамблеї ООН «Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e56#Text.

95. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародно-

го гуманітарного права», 25 липня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text.

96. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кіпр проти Туреччини» від 10 травня 2001 р. URL: <https://rm.coe.int/16806b5964>.

97. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою», 30.07.2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3692021-39713>.

98. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text>.

99. Руководство по обеспечению качества питьевой воды. Женева : ВООЗ, 2004. URL: https://www.who.int/water_sanitation_health/dwq/gdwq3ruprelim_1to5.pdf.

100. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правові стандарти забезпечення права на здоров'я неповнолітніх осіб, позбавлених волі. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 3. С. 32-37.

101. Сірант М.М. Адміністративно-правова характеристика діяльності органів публічної влади щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах глобалізаційних викликів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2021. 509 с.

102. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.

103. Сушко С. Екологічний менеджмент у сучасній системі регіональної та глобальної безпеки // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: Матеріали восьмої Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 16-17 квітня 2020 р.) / уклад. М.М. Набок; коректура англ. текст. Н.В. Мальованої. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 402-406.

104. Сушко С. Інтегрований дозвіл: перезавантаження української дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища // Збірник тез доповідей III спеціалізовано-

го міжнародного Запорізького екологічного форуму (Запоріжжя, 29-31 травня 2019 р.) / Запорізька міська рада, Запорізька торгово-промислова палата. Запоріжжя, 2019. С. 25-27.

105. Тринева Я.О. Биоправо: место в системе законодательства стран романо-германской правовой семьи (на примере Украины). Сахаровские чтения 2020. Минск : ИВЦ Минфина, 2020. Ч. 1. 388 с.

106. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

107. Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини», 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

108. Указ Президента України від 08.11.2019 року № 837 «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019#Text>.

109. Федунь О. Екологізація міжнародних відносин у контексті сталого розвитку. Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2012. Вип. 30. С. 78-86.

110. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.

111. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. 680 с.

112. Чередниченко О.Ю., Козлова А.О. Актуальність змін міжнародних правових актів у сфері туризму в умовах світової кризи, що викликана пандемією Covid-19, та недопущення при цьому порушення прав людини. Альманах міжнародного права. 2021. № 25. С. 75-85.

113. Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людей» в умовах європейської міждержавної інтеграції. Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 57-61.

114. Яковюк І. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1(56). С. 55-64.

115. Advisory Opinion of the Seabed Disputes Chamber of International Tribunal for the Law of the Sea on Responsibilities and Obligations of States Sponsoring persons and entities with respect to activities in the area, 1 February 2011. URL: www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/adv_op_010211.pdf.

116. African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources (revised version), 11 July 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7782-treaty-0029_-_revised_african_convention_on_the_conservation_of_nature_and_natural_resources_e.pdf.

117. Agenda 21: United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.

118. Ambient air pollution: A global assessment of exposure and burden of disease. WHO, 2016. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241511353>.

119. Ammer M. Climate change and Human Rights: The Status of Climate Refugees in Europe. 2009. URL: <http://www.udhr60.ch/report/ClimateChange-paper0609.pdf>.

120. AR5 Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. URL: <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>.

121. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment of the International Court of Justice of 19 December 2005. I. C. J. Reports. 2005. URL: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>.

122. Biermann F. and Boas I. Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees. *Global Environmental Politics*. 2010. Vol. 10, Iss. 1. P. 60-88.

123. Birnie P., Boyle A. and Redgwell C. *International law and the environment*. 3-rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2009. 851 p.

124. Black R. Environmental refugees: myth or reality. *New issues in refugee research*. 2001. Working Paper No. 34. URL: <https://www.unhcr.org/research/working/3ae6a0d00/environmental-refugees-myth-reality-richard-black.html>.

125. Bostian I.L. The environmental consequences of the Kosovo conflict and the NATO bombing of Serbia. *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*. 1999. Vol. 11. P. 230-240.

126. Bothe M., Bruch C., Diamond J. and Jensen D. International Law Protecting the Environment During Armed Conflict: Gaps and Opportunities. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, No. 879. P. 572.

127. Bruch C., Jensen D., Nakayama M., Unruh J., Gruby R. and Wolfarth R. Post-Conflict Peace Building and Natural Resources. *Yearbook of International Environmental Law*. 2009. Vol. 19, No. 1. P. 58-96.

128. Carson T. Advancing the Legal Protection of the Environment in Relation to Armed Conflict: Protocol I's Threshold of Immissible Environmental Damage and Alternatives. *Nordic Journal of International Law*. 2013. Vol. 82, No. 1. P. 83-101.

129. Cartagena Declaration on Refugees. URL: <http://www.unhcr.org/about-us/background/45dc19084/cartagena-declaration-refugees-adopted-colloquium-international-protection.html>.

130. Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of the International Court of Justice of 20 April 2010. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/135/15877.pdf>.

131. Certain Activities Carried out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua). Compensation Owed by the Republic of Nicaragua to the Republic of Costa Rica. Judgment of the International Court of Justice. 2 February 2018. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/150/150-20180202-JUD-01-00-EN.pdf>.

132. CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12). URL: <https://www.refworld.org/docid/4538838d0.html>.

133. Chedeville C. Les normes internationales de la bioethique / Institut des Hautes Études Internationales. Paris: II Panthéon-Assas, 2016. 37 p.

134. Children's Exposure to Mercury Compounds. Geneva : WHO, 2010. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44445/9789241500456_eng.pdf;jsessionid=F154FC531E2464500C232ED-B2C8B0652?sequence=1.

135. Cohan J. A. Modes of Warfare and Evolving Standards of Environmental Protection under the International Law of War. *Florida Journal of International Law*. 2002–2003. Vol. 15. P. 481-539.

136. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 37 (2018) on the gender-related

dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change. URL: <https://undocs.org/CEDAW/C/GC/37>.

137. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf.

138. Convention on the Prohibition of Military or any Other Hostile Use of Environmental Modification Technique, 1976. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf.

139. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html>.

140. Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/EN/professionalinterest/pages/crc.aspx>.

141. Cooper J. Environmental Refugees: Meeting the Requirements of the Refugee Definition. *New York University Journal of International Law and Politics*. 1998. Vol. 6(2). P. 480-674.

142. Copenhagen Amendment to the Montreal Protocol on ozone depleting substances. URL: https://cordis.europa.eu/news/rcn/1413_en.html.

143. Crawford James R. *The Creation of States in International Law*. Published to Oxford Scholarship Online: January 2010. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199228423.001.0001/acprof-9780199228423-chapter-3>.

144. CRC General Comment No. 4: Adolescent Health and Development in the Context of the Convention on the Rights of the Child CRC/GC/2003/4. URL: <https://www.refworld.org/docid/4538834f0.html>.

145. Cusato E.T. Beyond Symbolism: Problems and Prospects with Prosecuting Environmental Destruction before the ICC. *Journal of International Criminal Justice*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 491-507.

146. Decision taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission during its third session, at the 18th meeting, held on 28 November 1991, as revised at the 24th meeting held on 16 March 1992. Criteria for additional Categories of Claims; UN Compensation Commission Governing Council. Fifth Session, Geneva, 16–20 March 1992, S/AC.26/1991/7/Rev.1, 17 March 1992.

147. Declaration of the Rights of the Child. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/1386\(XIV\)](https://undocs.org/en/A/RES/1386(XIV)).

148. Declaration on Children, Youth, and Climate Action. URL: <https://www.childrenenvironment.org/declaration-children-youth-climate-action>.

149. Declaration on climate migrations / Conference on Climate migrations organised in the European Parliament, Brussels, June 11th 2008. URL: <https://www.greens-efa.eu/en/>.

150. Declaration on the human environment, 1972. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP-1StockD.pdf>.

151. Dellapenna J.W. The customary international law of trans-boundary fresh waters. *International Journal of Global Environmental Issues*. 2001. Vol. 1, Nos. 3-4. P. 264-305.

152. Deshko L., Vasylenko O., Sherbak I., et al. Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy. *Georgian Medical News*. 2021. № 312. C. 163-168.

153. Docherty B. and Giannini T. Confronting a Rising Tide: A Proposal for a Convention on Climate Change Refugees. *Harvard Environmental Law Review*. 2009. Vol. 33. P. 349-405.

154. Draft articles on the effects of armed conflicts on treaties, with commentaries 2011. *Yearbook of the International Law Commission*. 2011. Vol. II, Part Two. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_10_2011.pdf.

155. Draft International Covenant on Environment and Development – Implementing Sustainability. Fifth edition: Updated text. Gland: IUCN, 2015. URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/EPLP-031-rev4.pdf>.

156. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts, 2022. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf.

157. Early warning, assessment and the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 14 July 2010. URL: <https://undocs.org/en/A/64/864>.

158. El-Hinnawi E. *Environmental Refugees* / UNEP. 1985. 41 p.

159. Ex-post assessment of costs and benefits from implementing BAT under the Industrial Emissions Directive. Ricardo/ED10483/ Issue Number 7, 22 October 2018. URL: <https://circabc.europa.eu/>

sd/a/28bb7d3c-cf70-4a80-a73a-9fb90bb4968f/Iron%20and%20Steel%20BATIC%20ex-post%20CBA.pdf.

160. Farrow A., Miller K.A. and Myllyvirta L. Toxic air: The price of fossil fuels. Seoul: Greenpeace Southeast Asia. February 2020. URL: <https://storage.googleapis.com/planet4-southeastasia-stateless/2020/02/21b480fa-toxic-air-report-110220.pdf>.

161. Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia, 13 June 2000. URL: <http://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutorcommittee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal>.

162. Gattini A. The UN Compensation Commission: Old Rules, New Procedures on War Reparations. *The European Journal of International Law*. 2002. Vol. 13, No. 1. P. 176-177.

163. General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant). URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>.

164. General Comment No. 5: General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrI-CAqhKb7yhsiQq18gX5Zxh0cQqSRzx6Zd2%2FQRsDnCTcaru-SeZhPr2vUevjbn6t6GSi1fheVp%2Bj5HTLU2Ub%2FPZZtQWn-0jExFVnWuhiB>.

165. Global Estimates 2015. People displaced by disasters. URL: <http://www.internaldisplacement.org/publications/2015/global-estimates-2015-people-displaced-by-disasters/>.

166. Global Initiative Advancing Children's Right to a Healthy Environment. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/ConceptNoteChildRights_EN.PDF.

167. Global Pact for the Environment: Project; Le Club des Juristes. 24 June 2017. URL: <https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/draft-project-of-the-global-pact-for-the-environment.pdf>.

168. Global Strategy for Women's and Children's Health. URL: https://www.who.int/pmnch/topics/maternal/20100914_gswch_en.pdf?ua=1.

169. Goal 13: Take urgent action to combat climate change and its impacts. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/climate-change/>.

170. Gray M.A. The international crime of ecocide. *California Western International Law Journal*. 1996. Vol. 26, No. 2. P. 215-271.

171. Green L. The Environment and Law of Conventional Warfare. *The Canadian Yearbook of International Law*. 1991. Vol. 24. P. 222–237.

172. Greening the Blue Helmets: Environment, Natural Resources and UN Peacekeeping Operations. UNEP: Nairobi, 2012. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/8840/UNEP_greening_blue_helmets.pdf?sequence=3&isAllowed=.

173. Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict, 1994. International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jn38.htm>.

174. Harold Lasswell. *Politics: Who Gets What, When, How*. New York, 1936. 264 p.

175. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. *Customary International Humanitarian Law*. Volume I: Rules; International Committee of the Red Cross. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 628 p.

176. Hulme K. The ILC's Work Stream on Protection of the Environment in Relation to Armed Conflict. *Questions of International Law*. 2016. Vol. 34. URL: <http://www.qil-qdi.org/ilcs-work-stream-protection-environment-relation-armed-conflict/>.

177. IASC. *Climate Change, Migration and Displacement: Who will be affected?* Working paper submitted by the informal group on Migration/Displacement and Climate Change of the IASC. 2008. URL: <https://www.unhcr.org/protection/environment/4a1e4fb42/climate-change-migration-displacement-affected-working-paper-submitted.html>.

178. *Implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General*, 12 January 2009. URL: <https://undocs.org/en/A/63/677>.

179. *In larger freedom: towards development, security and human rights for all: Report of the Secretary-General*, 21 March 2005. URL: http://providus.lv/article_files/939/original/largerfreedom_en.pdf?1326395788.

180. International Law Commission «Formulation of the Nüremberg Principle». Extract from the Yearbook of the International Law Commission. 1950. Vol. 2. P. 374-378.

181. IUCN World Declaration on the Environmental Rule of Law. URL: https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/world_declaration_on_the_environmental_rule_of_law_final_2017-3-17.pdf.

182. Ivani O., Kuchuk A., Orlova O. Biotechnology as Factor for The Fourth Generation of Human Rights. *Formation Journal of History Culture and Art Research*. 2020. Vol. 9(1). P. 115-121.

183. Jacobsson M. and Lehto M. Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts – An Overview of the International Law Commission’s Ongoing Work. *Goettingen Journal of International Law*. 2020. No. 10. P. 38.

184. Jang B., Farise K. Gender Based Violence during the COVID-19 Pandemic and economic, social and cultural rights. *OpinioJuris*. April 23, 2020. URL: <https://opiniojuris.org/2020/04/23/gender-based-violence-during-the-covid-19-pandemicand-economic-social-and-cultural-rights>.

185. Joint Statement on Human Rights and Climate Change (Five UN human rights treaty bodies issue a joint statement on human rights and climate change). URL: https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=24998#_edn1.

186. Kiss A. and Shelton D. *International environmental law*. Nairobi: UNEP, 2004. P. 417.

187. Kiss A. *International Humanitarian Law and the Environment*. *Environmental Policy and Law*. 2001. Vol. 31, No. 4-5. P. 223-231.

188. Knight A. *Global Environmental Threats: Can the Security Council Protect Our Earth?* *New York University Law Review*. 2005. Vol. 80. P. 1549-1585.

189. Kolmannskog V. Gaps in Geneva, gaps on the ground: case studies of Somalis displaced to Kenya and Egypt during the 2011 drought. *Research Paper No. 248*, 2012. URL: <https://www.unhcr.org/research/working/50c88dbc9/gaps-geneva-gaps-ground-case-studies-somalis-displaced-kenya-egypt-during.html>.

190. Koppe E. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed*. Portland: Hart Publishing, 2008. 447 p.

191. Leebaw B. *Scorched Earth: Environmental War Crimes and International Justice*. *Perspectives on Politics*. 2014. Vol. 12, No. 4. P. 773-774.

192. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*. Advisory Opinion of the International Court of Justice of 8 July 1996. *Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders*. 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>.

193. Lenton T. What early warning systems are there for environmental shocks? *Environmental Science and Policy*. 2013. Vol. 27. P. 60-75.

194. Lloyd S., Kovats S., Chalabi Z. Climate Change, Crop Yields, and Undernutrition: Development of a Model to Quantify the Impact of Climate Scenarios on Child Undernutrition. Environmental health perspectives. 2011. Vol. 119. P. 1817-23. DOI:10.1289/ehp.1003311.

195. Maastricht Recommendations on Promoting Effective Public Participation in Decision-making in Environmental Matters prepared under the Aarhus Convention. ECE/MP.PP/10 - ECE/MP.EIA/SEA/5, November 2015. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/2015/1514364_E_web.pdf.

196. MacNeill J. The Greening of International Relations. International Journal. Vol. 45. №. 1. The Greening of World Politics (Winter, 1989/1990). P. 1-35.

197. Male' Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change. URL: http://www.ciel.org/Publications/Male_Declaration_Nov07.pdf.

198. McAdam J. Climate Change, Forced Migration, and International Law. Oxford University Press 2012. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199587087.001.0001/acprof-9780199587087>.

199. Morris V. Protection of the Environment in Wartime: The United Nations General Assembly Considers the Need for a New Convention. The International Lawyer. 1993. Vol. 27. P. 775–782.

200. Navch T., Bolormaa Ts., Enkhtsetseg B., Khurelmaa D., Munkhjargal B. Informal Gold Mining in Mongolia: A Baseline Survey Report covering Bornuur and Zaamar Soums, Tuv Aimag Bangkok. International Labour Office, 2006. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/documents/publication/wcms_bk_pb_123_en.pdf.

201. Nishimura L. 'Environmental migrants': Impediments to a Protection Framework and the Need to Incorporate Migration into Climate Change Adaptation Strategies. International Journal of Refugee Law. 2015. Vol. 27, Iss. 1. P. 107-134.

202. OECD (2018), Best Available Techniques (BAT) for Preventing and Controlling Industrial Pollution, Activity 2: Approaches to Establishing Best Available Techniques Around the World, Environment, Health and Safety, Environment Directorate, OECD. URL: <https://www.oecd.org/chemicalsafety/risk-management/approaches-to-establishing-best-available-techniques-around-the-world.pdf>.

203. Ogen Ya. Assessing nitrogen dioxide (NO₂) levels as a contributing factor to the coronavirus (COVID-19) fatality. *Science of the Total Environment* (2020). Doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.138605.

204. Orellana M. Criminal Punishment for Environmental Damage: Individual and State Responsibility at a Crossroad. *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. Vol. 17, No. 4. P. 673-696.

205. Orford A. Jurisdiction Without Territory: From the Holy Roman Empire to the Responsibility to Protect. *Michigan Journal of International Law*. 2009. Vol. 30. Issue 3. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=mjil>.

206. Pantazopoulos S.-E. Protection of the Environment During Armed Conflicts: An Appraisal of the ILC's Work. *Questions of International Law*. 2016. Vol. 34. URL: <http://www.qil-qdi.org/protection-environment-armed-conflicts-appraisal-ilcs-work/>.

207. Paris Agreement 2015. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.

208. Parson E. Climate Engineering in Global Climate Governance: Implications for Participation and Linkage. *Transnational Environmental Law*. 2014. Vol. 3, Issue 1. P. 89-110.

209. Peoples' Summit on Climate, Rights and Human Survival Declaration. URL: <https://www.climate-rights4all.com/peoples-summit-on-climate-rights-and-human-survival/>.

210. Pereira R. After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide? *Criminal Law Forum*. 2020. Vol. 31. P. 208-209.

211. Phelan A.L. COVID-19 immunity passports and vaccination certificates: scientific, equitable, and legal challenges. *The Lancet*. 04.05.2020. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)31034-5/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)31034-5/fulltext).

212. Policy Paper on Case Selection and Prioritisation; ICC Office of the Prosecutor. 15 September 2016. URL: https://www.icc-cpi.int/itemsdocuments/20160915_otp-policy_case-selection_eng.pdf.

213. Preliminary report on the protection of the environment in relation to armed conflicts, Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur; International Law Commission, Sixty-sixth session, Geneva, 5 May-6 June and 7 July-8 August 2014, A/CN.4/674.

214. *Pretty v. the United Kingdom*: Judgment 29.04.2002. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-5380%22%5D%7D>.

215. Prosperi L. and Terrosi J. Embracing the 'Human Factor': Is There New Impetus at the ICC for Conceiving and Prioritizing Intentional Environmental Harms as Crimes Against Humanity? *Journal of International Criminal Justice*. 2017. Vol. 15, Issue 3. P. 509-525.

216. Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law / Eds. David Jensen and Silja Halle. Nairobi: United Nations Environment Programme, 2009. 80 p.

217. Protection of the Environment in Areas Affected by Armed Conflict; UNEP, UNEP/EA.2/Res.15. 4 August 2016. URL: http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/11189/K1607252_UNEPEA2_RES15E.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

218. Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the draft principles provisionally adopted during the present session by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.876, 3 August 2016. URL: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.876>.

219. Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the Draft Principles Provisionally Adopted in 2015 and Technically Revised and Renumbered During the Present Session by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.870/Rev.1, 26 July 2016. URL: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.870/Rev.1>.

220. Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the draft introductory provisions and draft principles provisionally adopted so far by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.870, 22 July 2015. URL: <http://legal.un.org/docs/?symbol=A/CN.4/L.870>.

221. Protection of the environment in relation to armed conflict: Text of the draft principles provisionally adopted during the present session by the Drafting Committee; UN International Law Commission, UN Doc A/CN.4/L.876, 3 August 2016. URL: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.876>.

222. Protection of the Environment in Times of Armed Conflicts; United Nations General Assembly, A/RES/47/37, 25 November 1992. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r037.htm>.

223. Protocol III to the Convention on the Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which may be

deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects, 1981. URL: https://treaties.unoda.org/t/ccwc_p3.

224. Quantifying the Economic Costs of Air Pollution from Fossil Fuels. CREA, 2020. URL: <https://energyandcleanair.org/wp/wp-content/uploads/2020/02/Cost-of-fossil-fuels-briefing.pdf>.

225. Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s. World Health Organization, 2014. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/134014/9789241507691_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

226. Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the second installment of «F4» claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2002/26, 3 October 2002.

227. Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the third installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2003/31, 18 December 2003.

228. Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the fifth installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/2005/10, 30 June 2005.

229. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/10/61>.

230. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Analytical study on the relationship between climate change and the full and effective enjoyment of the rights of the child. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/35/13>.

231. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (Summary of the panel discussion on human rights, climate change, migrants and persons displaced across international borders). URL: <https://undocs.org/A/HRC/37/35>.

232. Report of the Special Rapporteur on the human rights obligations related to environmentally sound management and disposal of hazardous substances and waste. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/149/26/PDF/G1214926.pdf?OpenElement>.

233. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/37/59>.

234. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/A/HRC/31/52>.

235. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/37/59>.

236. Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health (Right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health). URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/41/34>.

237. Report of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm, 5-16 June 1972). URL: <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>.

238. Report of the United Nations Special Rapporteur (Children's Rights and the Environment). URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/UNSREnvir_English.pdf.

239. Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/311347/9789289053846-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

240. Report on the protection of the environment in time of armed conflict submitted by A. Bouvier to the 47th session of the United Nations General Assembly, 1992. International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/statement/5cjkknj.htm>.

241. Request for an Advisory Opinion^[1] Submitted by the Sub-Regional Fisheries Commission (SRFC) to the Tribunal for the Law of the Sea, 29 November 2013. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no.21/written_statements_round1/C21_20_Netherlands_orig_Eng.pdf.

242. Resolution 1674 (2006) adopted by the Security Council at its 5430th meeting, on 28 April 2006. URL: [https://www.un.org/ruleoflaw/files/S-Res-1674%20on%20protection%20civilians%20in%20armed%20conflict%20\(28Apr06\).pdf](https://www.un.org/ruleoflaw/files/S-Res-1674%20on%20protection%20civilians%20in%20armed%20conflict%20(28Apr06).pdf).

243. Resolution 1706 (2006) adopted by the Security Council at its 5519th meeting, on 31 August 2006. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/1706\(2006\)](https://undocs.org/ru/S/RES/1706(2006)).

244. Resolution 1755 (2007) adopted by the Security Council at its 5670th meeting, on 30 April 2007. URL: [https://undocs.org/en/S/RES/1755\(2007\)](https://undocs.org/en/S/RES/1755(2007)).

245. Resolution 1970 (2011) adopted by the Security Council at its 6491st meeting, on 26 February 2011. [https://www.undocs.org/S/RES/1970%20\(2011\)](https://www.undocs.org/S/RES/1970%20(2011)).

246. Resolution 1973 (2011) adopted by the Security Council at its 6498th meeting, on 17 March 2011. URL: [https://www.undocs.org/S/RES/1973%20\(2011\)](https://www.undocs.org/S/RES/1973%20(2011)).

247. Resolution 687 (1991) adopted by the Security Council at its 2981st meeting, on 3 April 1991. URL: <http://www.un.org/Depts/unmovic/documents/687.pdf>.

248. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Vol. II, Part Two. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

249. Responsibility to Protect. The Global Moral Compact for the 21st Century / edited by Richard H. Cooper and Juliette Voïnov Kohler. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 284 p.

250. Reuveny R. Climate change-induced migration and violent conflict. *Political Geography*. 2007. Vol. 26, Iss. 6. P. 656-673.

251. Rio Declaration on Environment and Development, 1992. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

252. Roberts A. Chapter XIV. Environmental Issues in International Armed Conflict: The Experience of the 1991 Gulf War / Protection of the Environment During Armed Conflict; R.J. Grunawalt, J.E. King and R.S. McClain (eds.). *International Law Studies*. 1996. Vol. 69. P. 222-230.

253. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>.

254. Rule of Law and Democracy. Rule of Law Alliance. 2016. URL: <http://rolalliance.org/rol-alliance-impact/rule-of-law-democracy/>.

255. Sands Ph. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 2-nd ed. 1248 p.

256. Schwarz A. and Grigat M. *Scorched Earth Policy*. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2015. URL: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e2172>.

257. *Science for Environment Policy*. Thematic issue. Migration in response to environmental change. September 2015. Issue 51. URL: http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/migration_in_response_to_environmental_change_51si_en.pdf.

258. *Second Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur*; International Law Commission, UN Doc A/CN.4/685. 28 May 2015. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/154/94/PDF/N1515494.pdf?OpenElement>.

259. Sgro A. *Towards recognition of environmental refugees by the European Union*. *Revue Asylon(s)*. 2008. No 6. Exodes écologiques. URL: <http://www.reseau-terra.eu/article844.html>.

260. *Situation in Darfur, Sudan, Prosecutor v. Omar Al-Bashir, ICC-02/05-01/09-3, Second Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest*. 12 July 2010. URL: https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2009_01517.PDF.

261. *Situation in the Republic of Mali, The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15, Case Information Sheet*. URL: <https://www.icc-cpi.int/mali/al-mahdi/Documents/Al-MahdiEng.pdf>.

262. *Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities. Statement «Building climate resilience: the rights of groups in focus»*. URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=16163>.

263. *Survey Report 2020 (Youth and COVID-19 impacts on jobs, education, rights and mental well-being)*. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Press/WebStories/Youth_COVID-19_Survey_Report_DJY_FINAL.pdf.

264. Susan L. Cutter. *The Forgotten Casualties: Women, Children and Environmental Change*. *Global Environmental Change*. 1995. Vol. 5, No. 1. P. 181-194.

265. Tara W. *Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities?* *Georgetown Interna-*

tional Environmental Law Review. Summer 2005. URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4.

266. Tartof S.Y., Slezak J.M., Fischer H., Hong V. Effectiveness of mRNA BNT162b2 COVID-19 vaccine up to 6 months in a large integrated health system in the USA: a retrospective cohort study. *The Lancet*. 2021 Vol. 398. P. 1407-1417.

267. The Aarhus Convention: An Implementation Guide (second edition). ECE/CEP/72/Rev.1, June 2014. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf.

268. The Bangkok Statement: A pledge to promote the protection of Children's Environmental Health. URL: <https://www.who.int/news/item/21-03-2002-the-bangkok-statement-a-pledge-to-promote-the-protection-of-children-s-environmental-health>.

269. The Impact of Climate Change on Children. RL: https://www.unicef.org/sites/default/files/2019-02/Unless_we_act_now_Executive_summary-ENG.pdf.

270. The impacts of climate change on the effective enjoyment of human rights. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/HRAndClimateChange/Pages/AboutClimateChangeHR.aspx>.

271. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001. URL: <https://www.global2p.org/resources/the-responsibility-to-protect-report-of-the-international-commission-on-intervention-and-state-sovereignty-2001/#:~:text=This%20document%2C%20entitled%20%E2%80%9CThe%20Responsibility%20to%20Protect%3A%20Report,of%20sovereign%20states%20to%20protect%20their%20own%20>.

272. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. Ottawa: International Development Research Centre, 2001. 91 p.

273. The role of regional and subregional arrangements in implementing the responsibility to protect: Report of the Secretary-General, 28 June 2011. URL: <https://undocs.org/ru/A/65/877>.

274. The Sustainable Development Agenda. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>.

275. Third Report on the Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts Submitted by Marie G. Jacobsson, Special

Rapporteur, International Law Commission, UN Doc A/CN.4/700. 3 June 2016. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/159/40/PDF/N1615940.pdf?OpenElement>.

276. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.

277. UN Documents gathering a body of global agreements. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>.

278. UN GA Resolution 2603 «Question of Chemical and Bacteriological (Biological) Weapons», 16 December 1969. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/257/37/IMG/NR025737.pdf?OpenElement>.

279. UN General Assembly Informal Interactive Dialogue on the «Responsibility While Protecting,» 2012. URL: <https://s156658.grid-server.com/resources/344>.

280. Understandings to the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, 10 December 1976. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=A951B510E9491F-56C12563CD0051FC40>.

281. United Nations Decade of International Law; United Nations General Assembly, A/RES/49/50, 9 December 1994. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/49/a49r050.htm>.

282. Uord K., Flauer B., Dzh P., Shon Vey Syan Onh H., Al'tmann D.M., Dileyni M., Smit N., Elliot P. Global surveillance, research, and collaboration needed to improve understanding and management of long COVID. *The Lancet*. Published Online November 10, 2021. [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736\(21\)02444-2.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736(21)02444-2.pdf).

283. Vasak K. A 30-year struggle. *The UNESCO Courier: a window open on the world*. 1977. Vol.11. P. 29-32.

284. Ventskivska I., Deshko L., Lotiuk O., Vasylchenko O., Narytnik T. Mandatory vaccination of medical personnel against covid-19: European Standards of its introduction. *Reproductive Endocrinology*. 2022. URL: <http://reproduct-endo.com/issue/archive>.

285. WMA Declaration of Helsinki «Ethical Principles for Medical Research involving Human Subjects», July 9, 2018. URL: <https://>

www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/.

286. World Charter for nature, 1982. URL: <http://www.un-documents.net/wcn.htm>.

287. Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *International Review of the Red Cross*. September 2010. Vol. 92, № 879. P. 623-624.

288. Ziska L. *The Impacts of Climate Change on Human Health in the United States: A Scientific Assessment*. U.S. Global Change Research Program. Washington, D.C. 2016. P. 189-216.

INTERNATIONAL PROTECTION OF THE HUMAN RIGHT TO HEALTH AND SAFE ENVIRONMENT

SUMMARY

The coronavirus pandemic, as well as the deterioration of natural environment, have posed a number of questions to international law that are sometimes too difficult to answer. On the one hand, rapid scientific and technological progress contributes to meeting the basic human needs, but on the other hand, it also contributes to the depletion of natural resources, large-scale pollution, new human diseases, irreversible changes in a man's psyche and body. Politicians, experts, and scholars often neglect a thorough research of potential hazards and preventive and precautionary measures before allowing a technology, activity, or product in everyday life, forgetting that sometimes it is better to impose a ban than to seek legal and illegal remedies for serious, large-scale, long-term damage to human health or the environment.

The monograph was for the most part prepared before the large-scale russian invasion of Ukraine, which began on February 24, 2022. Its publication was planned to reflect and analyse current challenges to the international order related to the realization of the human right to health and safe environment. The edition presents some general investigations into the paradigm of global environmental policy in international legal discourse; the doctrine 'responsibility to protect' in relation to the obligation to protect the population from crimes against humanity in the field of health and the environment; the concept of the international and global public health law; international legal mechanism for ensuring the children's right to health in the face of environmental challenges. In addition, more specific topics are studied, such as international legal protection of the environment in relation to armed conflict; bioethics, human rights and national security issues in the context of the spread of coronavirus; international legal mechanisms to protect the rights of environmental refugees; the application of an

integrated approach to the regulation of industrial pollution in Ukraine in accordance with the requirements of European Union law.

'The paradigm of global environmental policy in international legal discourse' chapter emphasizes the new current trends of the politicization of ecology and the greening of politics. It starts with the history and definition of the concept of 'environmental policy' and provides its classifications. The author describes main principles of global environmental policy such as 'polluter pays' principle, the principle of alternative costs, the principle of long-term perspective, the principle of interdependence. Concerning national environmental policy, the chapter highlights its priorities which are defined in the Law of Ukraine 'On Basic Principles (Strategy) of State Environmental Policy of Ukraine until 2030'. The author is of opinion that the approaches used by the legislator in adopting this strategy were qualitatively new, since the goal of state environmental policy is to achieve good environmental status by introducing an ecosystem approach to all areas of socio-economic development of Ukraine and to ensure the constitutional right of every citizen of Ukraine to a clean and safe environment, as well as introduction of sustainable natural resources' exploitation, conservation and restoration of ecosystems.

Along with international (global) and national environmental policy, the chapter mentions two other types, namely regional and local environmental policy which have their particular features conditioned by implementation of the ecological function of a state at the level of oblasts, districts, cities, villages, as well as by the participation of public authorities and local governments, enterprises and institutions whose powers were extended by the Law of Ukraine 'On Cross-Border Cooperation'.

The author draws to the conclusion that the most efficient regional environmental policy is conducted within the European Union legal system. She explores its origins, concept, sources and principles. EU environmental policy has been transformed from a set of disparate and uncoordinated measures, subject to the goals of market economy integration, to an effective, complex and detailed system of regulation and management in the field of environmental protection.

The link between environmental policy and global management is emphasized. The concepts of 'greening of world politics', 'greening

of international relations' and 'greening of international law' has been further explored. The latter is usually understood as a process of steady and consistent application of environmental ideas, approaches and principles in all types and forms of international relations in order to protect the environment and ensure sustainable use of natural resources, guarantee international environmental security and transition to a qualitatively new socio-ecological-economic model of the development of the world community. Its specific and important component is the so-called environmental diplomacy, which has been developing dynamically in recent years in a number of countries.

The chapter concludes that global (international) environmental policy is a phenomenon of the modern system of international relations, which needs further clarification and practical verification, especially with regard to such other concepts as 'policy of international environmental cooperation', 'international environmental integration', 'international mechanism of nature management', etc.

The chapter titled *'The doctrine 'responsibility to protect': the obligation to protect the population from crimes against humanity in the field of health and the environment'* asserts that R2P doctrine is one of the most important changes in the concept of state sovereignty since the Treaty of Westphalia, and lays down the foundations for the development of strategies, standards, processes, tools, practical methods related to the implementation of state and international community obligations to protect population from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity. R2P sets political and legal standards for the legitimate use of military force in the territory of another country, taking into account the world order and the challenges of the XXI century.

The author emphasizes that the occupation by Russia of Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and the annexation of the Autonomous Republic of Crimea gave birth to the duty of a state that exercises effective control over part of the territory of another state to protect the population living in that territory from crimes against humanity in the field of health and the environment, and at the same time, the possibility to apply R2P doctrine by other states in order to prevent mass atrocities against the population.

The chapter begins with the origins of the R2P doctrine, then depicts its gradual evolution in international law, outlining its main structural

elements – the obligation to prevent gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law, obligation to respond to such violations and obligation to restore the rights of victims. The paper continues with the analyses of the implementation of the doctrine in relation to the duty of states to protect the population from crimes against humanity in the field of health and environmental protection, in particular with due regard to the COVID-19 pandemic and Ukrainian-russian armed conflict. An emphasis is made on the obligation of the international community to support the UN's efforts to assist states in fulfilling their obligations to protect the population from crimes against humanity in the field of health and environmental safety.

The author rightly notes that the duty to protect includes the following three components: the responsibilities of states to protect; international assistance and capacity building; timely and decisive response. She provides details concerning their practical application in the face of current challenges before international legal order. A special attention is drawn to the notion of 'responsible state sovereignty'. The author makes a thorough research of the correlation between the 'Responsibility to Protect (R2P)' and 'Responsibility while Protecting (RwP)' doctrines.

She concludes that it is necessary to adopt a new global treaty providing the obligation of states and international community to protect the population from crimes against humanity in the field of health and the environment.

The author of the next chapter '*International legal mechanism for ensuring the children's right to health in the face of environmental challenges*' asserts that as climate change is inherently discriminatory, it exacerbates existing inequalities, especially towards the poor, marginalized and vulnerable people, including children, who suffer from weak and underdeveloped public health care systems that are unable to cope with the current threats and challenges. Accordingly, she analyses main international treaties and soft law instruments providing the protection of the human right in general and the rights of children in particular in relation to a safe, clean, healthy and sustainable environment.

The chapter highlights the activities of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, the United Nations

Children's Fund, World Health Organization, United Nations treaty bodies. Of particular importance is the activity of the UN Committee on the Rights of the Child which issued several General Comments underlying state obligations on the highest attainable standard of physical and mental health of the child, including ensuring equal access to adequate nutrition, a healthy environment and services for the treatment of physical and mental illness.

The functioning of Special Rapporteurs on the right to the highest attainable standard of physical and mental health; impact of hazardous wastes and substances on human rights; right to a safe, clean, healthy and sustainable environment; right to housing; right to drinking water; rights of persons with disabilities; human rights and climate change is also relevant with regard to the topic under discussion.

The chapter describes main challenges to a child's health related to the environment (pollution of drinking water, atmospheric air pollution, hunger and lack of food security, exposure to hazardous substances, inefficient disposal of mobile phones, computers and household appliances, mental health) as well as the international legal response to them. The author observes that some categories of children may be exposed to a particular risks and threats: migrant children, children deprived of their liberty, children with disabilities, etc.

The chapter concludes that it is important to develop a universal international act ensuring the right of the child to a safe, clean, healthy and sustainable environment.

The *'International legal protection of the environment in relation to armed conflict'* chapter examines the international legal regimes of environmental protection in connection with armed conflict, namely, law of state responsibility, international environmental law, international human rights law, international law of security (use of force), international humanitarian law, international criminal law. The authors explore customary principles of the effects of armed conflicts on treaties, in particular on environmental ones. They analyze non-binding acts of international environmental law which directly or indirectly contain provisions prohibiting damage to the environment during armed conflict.

The link between environmental degradation caused during war hostilities and human rights violations is highlighted in the European

and Inter-American Courts on Human Rights' case-law. International law of security governs the peacekeeping missions in relation to environmental protection in areas affected by current or past armed conflicts, as well as some issues of post-conflict environmental restoration. The issues of post-conflict assessment of environmental damage and post-conflict management of depleted natural resources are of particular importance.

The principles of customary international humanitarian law (distinction, military necessity and proportionality) are depicted in relation to the protection of the environment. The authors observe that international legal obligations of states to protect the environment in relation to armed conflict are contained in several treaties: Additional Protocol I to the Geneva Conventions, ENMOD Convention and Protocol III to the Convention on Certain Conventional Weapons. Other rules of international humanitarian law provide such protection only implicitly. The authors underline main drawbacks and loopholes of modern law of armed conflict in relation to the topic under consideration.

The chapter describes the role of the UN, UNEP, International Committee of the Red Cross in the codification and progressive development of international law on the protection of the environment in relation to armed conflict. Draft Principles of the UN International Law Commission 'Protection of the environment in relation to armed conflict' are examined in detail. The authors uphold the view that in contrast to the norms of international humanitarian and criminal law, elaborated through the prism of terminology and ideology of an armed conflict, the text of the draft principles of the Commission is based on the 'ethos' of international environmental law.

The issues of practical implementation of the responsibility of states for breaches of international legal obligations to protect the environment in relation to armed conflict and criminal responsibility of individuals for war crimes against the environment under international law are also analysed. The authors are of opinion that in the history of international relations, there are only a few positive examples of the implementation of the responsibility of states and individuals for crimes against environment caused during a war.

The chapter concludes that modern international humanitarian and criminal law do not provide adequate protection to the environment

during armed conflict due to the establishment of a high threshold level and uncertainty of the legal criteria for the application of relevant norms. Neither the protection of the environment as a civilian object is effective, because it can be turned into a military target. The application of the rules on collateral damage caused by hostilities creates problems with the application of the principle of proportionality.

The authors of the chapter titled *'The spread of coronavirus as a threat to national security: some issues of bioethics and human rights'* assert that at the present stage of the development of society, the role of bioethics is growing significantly, leading to its integration into both international law and international relations, a clear example of which was the challenge of the COVID-19 pandemic.

They provide argumentation against the existence of a separate system of legal rules and principles – international bio-law. Meanwhile, the authors support the idea of the four generations of human rights. The fourth generation comprise, inter alia, the so called 'somatic rights' which provide for the ability of a person to dispose of his or her body and are closely linked to the right to life and human dignity, the right to liberty and security, freedom of conscience. Somatic rights depend on the state of development of biology, genetics, medicine, technology and society as a whole. The chapter considers the legal aspects of euthanasia, including the relevant European Court of Human Rights case-law.

The next part of the chapter is dedicated to the restrictions of certain human rights in connection with the spread of coronavirus. One of the global measures to prevent the spread of COVID-19 and mitigate its impact on public health was quarantine, which restricted the right to travel, as well as access to social and medical services. The authors also raise such issues as compulsory vaccination and immune passports and their impact on human rights. Restrictions of human rights and derogations are analyzed in this context.

The authors draw to the conclusion that introducing the so-called 'vaccination passports against COVID-19' do not correlate with international law on human rights and may cause problems with the right to free movement and religious freedoms. They made a thorough research into the nature of anti-coronavirus vaccines and the goals of immunisation. They stipulate that the pandemic is a threat to national security.

The last part of the chapter considers that compulsory immunization with a vaccine with proven effectiveness must be recognized as a positive obligation of the state to all persons under its jurisdiction. Compulsory vaccination with an unproven vaccine can be considered a proper fulfilment of state's obligations, only if at least the potential efficacy of the vaccine, the level of epidemic danger, the presence/absence of other means to prevent deterioration and the balance of interests of society and individuals were taken into account. With the proven ineffectiveness of the 'vaccines', compulsory vaccination violates the balance of interests of the individual and society for a number of reasons explained in the conclusions to the chapter.

The next chapter '*International legal mechanisms for the protection of the rights of 'environmental refugees'*' makes research of the origins of the term 'environmental refugees' and its governance under modern international law. The authors consider the reasons of the environmental migration in various regions of the world, analyze the recent Intergovernmental Panel on Climate Change reports in relation to this problem, provide information about different initiatives of international organizations in this field. Thus, one of the most popular is the Nansen Initiative that is aimed at providing protection to people displaced across borders in the context of disasters caused by natural hazards.

The authors claim that current international legal regime on the protection of refugees, namely the Refugee Convention and its Protocol, has many loopholes and is not enough for that reason. Besides, they analyse the international legal regime towards persons displaced due to climate change under the umbrella of the UN Framework Convention on Climate Change, including the Kyoto Protocol and Paris Agreement. The chapter also describes the relevance of the conventions on the status of stateless persons for the topic under consideration. Two regional instruments on refugees are used for this purpose too.

The activities of such organizations as United Nations High Commissioner for Refugees, United Nations Environment Program, Food and Agricultural Organization, United Nations Human Rights Council, European Union are examined. An interesting case of Ioane Teitiota and relevant national legislation of some countries are analysed. In particular, laws of Ukraine on refugees and persons in need of additional or temporary protection, on ensuring the rights

and freedoms of internally displaced persons and on environmental protection are examined in detail.

The last chapter '*Integrated approach to the regulation of industrial pollution in the context of EU integration obligations of Ukraine*' is designed to attract public attention to the legal instruments necessary for the efficient fulfilment of the obligations of Ukraine under the Association Agreement with the European Union. The chapter starts with explaining the link between modernizing the economy and reducing the negative impact of major industrial pollutants on the environment and public health, from one part, and sustainable development of Ukraine, from the other. The authors refer to different expert reports in this regard, as well as consider the Conception of Implementation of State Policy in the Field of Industrial Pollution and National Economic Strategy of Ukraine until 2030.

The chapter follows the idea that the 'best available techniques' approach is the basis for industrial pollution prevention and control policy in the European Union. This policy stems from the EU Directive 2010/75 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) which is analysed in the chapter. A special attention is drawn to its five basic principles, namely: integrated approach, best available techniques (BAT), flexibility, inspections and public participation. The authors explain in detail the peculiarities of their application.

The authors explore the current status of the transposition of the requirements of Directive 2010/75 into the legislation of Ukraine and elaborate an ideal model for the legal regulation of industrial pollution in the context of EU integration obligations of Ukraine. They are of the view that the provisions of the future law should determine the main requirements for an integrated environmental permit, a list of activities that require obtaining it, the procedure for issuing the permit, the grounds for refusal, amending and cancelling the permit, the main responsibilities of the installation operator, the tools for emission monitoring and control of business entities, etc.

We would like to conclude that International Law is and should be human-centred in all areas of cooperation between its subjects. This statement is especially relevant for environmental protection and healthcare, which are aimed at ensuring favourable living conditions for humans. To this end, states must properly implement their obligations of

due diligence in the field of international environmental, humanitarian, criminal, medical, human rights law, etc. However, we should not forget about our own individual responsibilities vis-a-vis society, state, international community and nature. Excessive consumption of goods and services lies at the root of many current challenges. It became the cause of unsatisfactory human health, depletion of natural resources, environmental pollution. It also triggers corruption, which has led to many problems in Ukraine, including the decline of the health care system, environmental degradation, and to a great extent – to the russian aggression against Ukraine. We believe that to overcome the existing challenges, which are analysed in this monograph, will be really possible in case of a radical change in the minds of the majority of the population in our country and the entire planet Earth, which is our common home.

Наукове видання

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ
ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗДОРОВ'Я ТА
БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Підписано до друку 25.03.2022. Формат 60x90/16.
Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 11,92.
Умовн.-друк. арк. 16,25.

Видавничий дім «Вініченко».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3083 від 15.01.2008 р.

02105 м. Київ, вул. Тампере, 5.

Тел.: +380664516764, +380675064644

E-mail: izdomvin@ukr.net

Офіційний сайт: www.izdomvin.wixsite.com/official

